ئاراتۈرۈك تارىخ ماتېرىياللىرى

1 - قىسىم

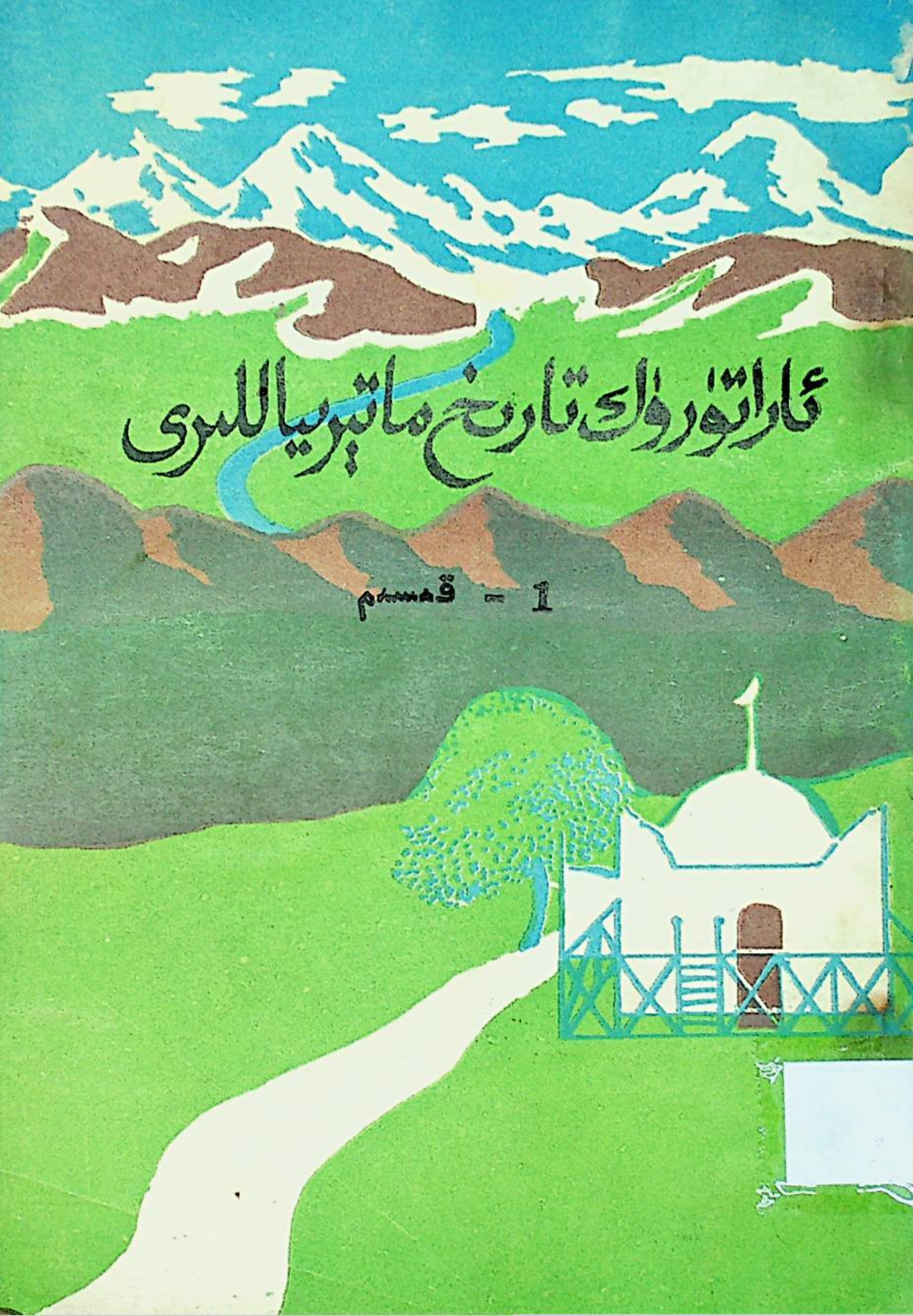

ئاراتۇرۇك تارىخ ماتېرىياللىرى

1 - قىسىم

(ئىچكى جەھەتتە تارقىتىلىدۇ)

توپلاپ يازغۇچى: ھەمدۇللا ئىسمايىل

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ئاراتۇرۇك
ناھىيىلىك كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى
خىزمەت ھەيئىتى تۈزدى

1989 - يىل 12 - ئاي، ئاراتۇرۇك.

ئاراتۈرۈك ناھىيەلىك سىياسىي كېڭەش تارىخىي ماتېرىياللار خىزمەت ھەيئىتىنىڭ ئەسمەلەكى

مۇدىر ھەيئەت: ھەمدۇللا ئىسمايىل
مۇئاۋىن مۇدىر ھەيئەت: شەرۇللا مېرۇللا
ھەيئەتلەر: ئىلىياس ئابدى، ئوسمان توختى
ئىبراھىم موللا، مەمەتنىياز غوجى، مەنپامەك
تەھرىر: ئىمەر تالىپ
تەھرىرلەشكە قاتناشقۇچىلار: يۇنۇس بەرەم
ياقۇپ يۇنۇس
تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچى: ئاۋۇت مامۇت
مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: رابىيەم
ھۆسنخەتنى يازغۇچى: بەكرى ئىسمايىل

ئغزدين چقارما قيلماس ئيشني.
قيلورمن ديمه قولونكدين كه لمه س ئيشني.
ئغزدين چيقسا سوز يتار مغل قاش
ئه گه ر توگل سوز ئوچون كه تسه حه م باش

سن بيليپته ك بولماك توزه لگه.
هيچ يانكي يوقتور سانگا.
سن ئه گه ر ئالم بيليپته ك ئه گري بولسانگ.
هه ر تمازا كه لسون سانگا.

پوخرالار قاريماس سيننگ قابيليتنگغا.
بلكي قارار ئاديلليقنگغا.
پاك بولسانه مه لدار ئيشني ناقسلماس.
عادل بولسانگ پوخراسانگا جه بري
سالماس.

خوجى ئابدۇللا ئەنسارى غوجام مازىرى
رابىيەم فوتوسى

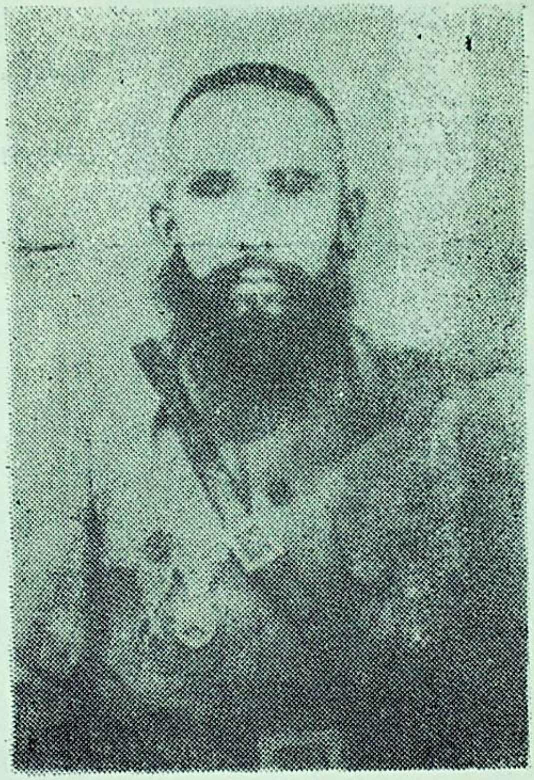

قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى
خوجىنىياز ھاجى
ئوغلى ئىززىتۇللا ساقلىغان رەسىم

قېيىن قاسىرىقىغا
يېزىلغان بۇرۇنقى
ئۇيغۇر يېزىقى

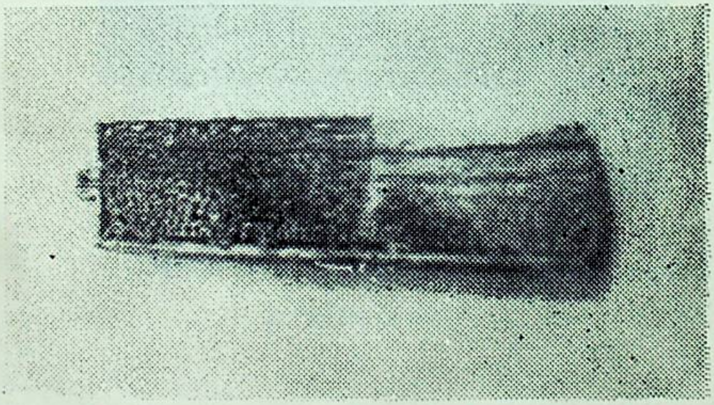

ياغاچقا ئويۇلغان قەدىمكى تەمتەك
مەن فامىلىك فوتوسى 4

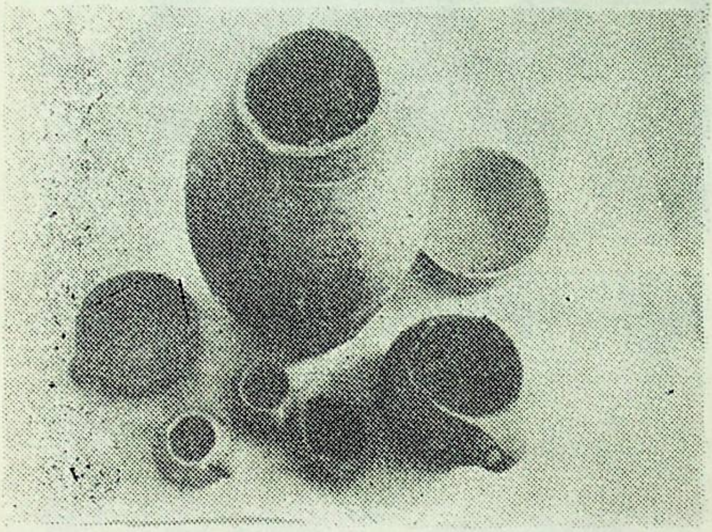

تاش قورال دەۋرىدىكى ساپال قاچىلار
مەنفامىڭ فوتوسى

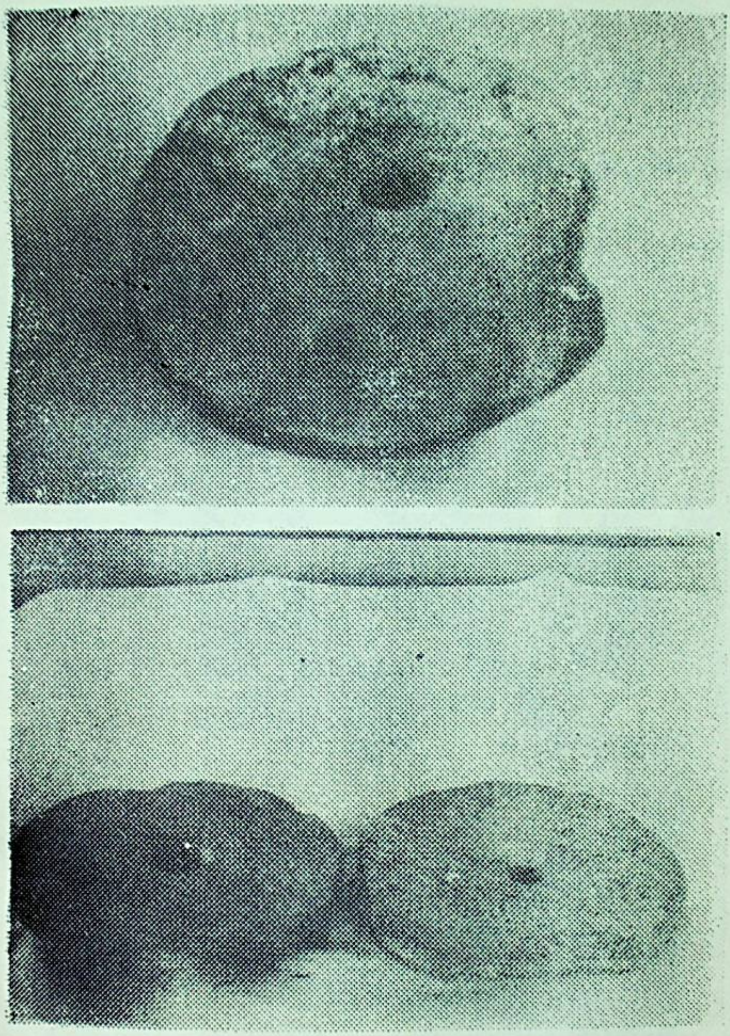

تاش قورال دەۋرىدىكى تاش يارغۇنچاق
مەن فامىلىك فوتوسى

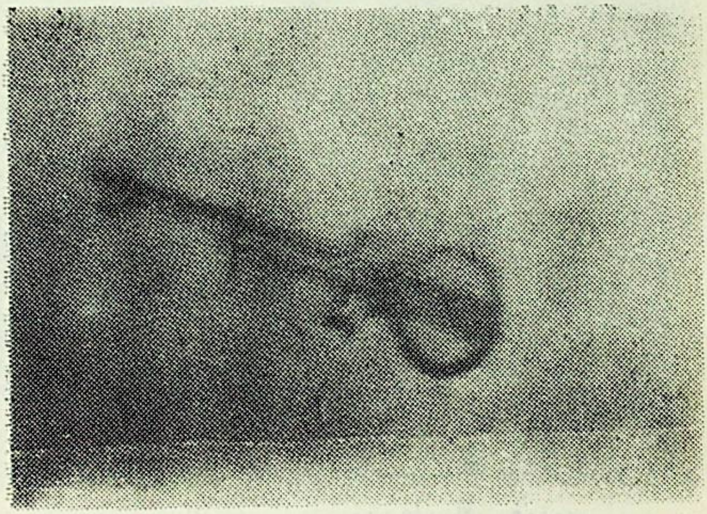

ئاراتۈرۈك ناھىيىسىدە ياسالغان قىزىل راۋابى
مەنفاملىك فوتوسى

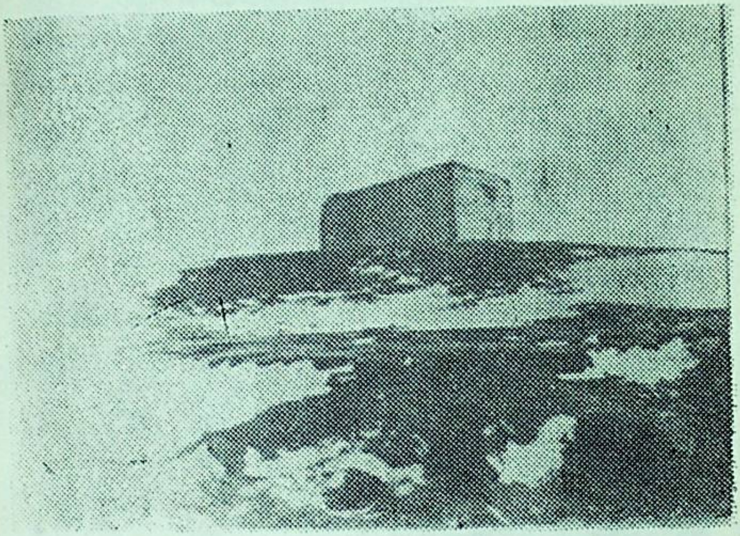

كۆشۆتە داۋان بېشىدىكى بۇتخانىسىنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى

مەن فامىڭ فوتوسى

ۋاڭ غوجام زامانىدا

ئالۋان ياساق بەك ئېغىر.

ئات ھارۋىنى بىز تارتىپ،

دۈمبىلەر بولدى يېغىر.

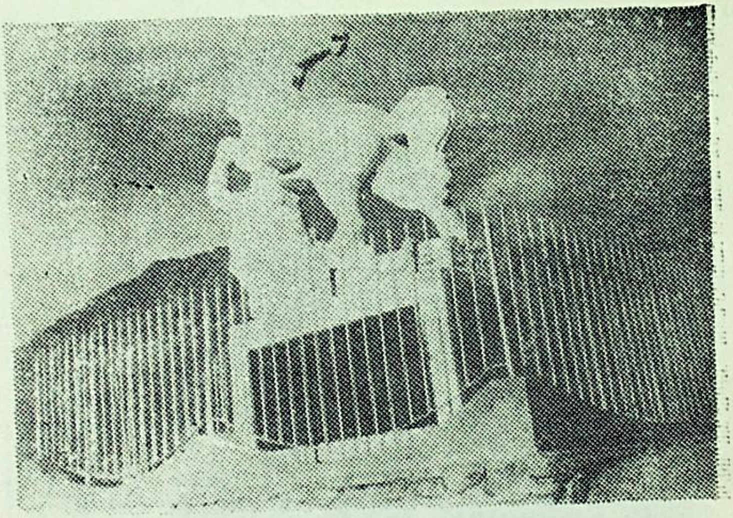

ئاراتۇرۇك 40 كۈنلۈك قوغدىنىش جېڭىدە خىزمەت
كۆرسەتكەن تۆھپىكار ھەربىي ئاتنىڭ ھەيكىلى ،
مەن فامىڭ فوتوسى

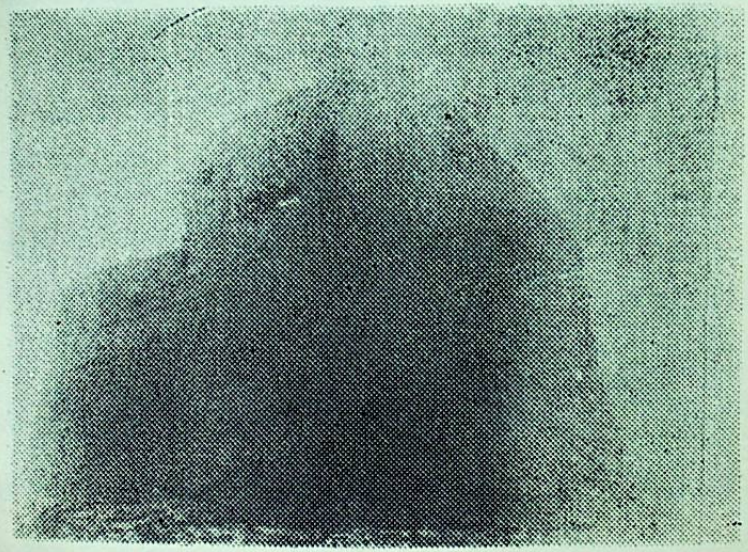

ئاراتۆرۈك 40 كۈنلۈك قوغدىنىش ئۇرۇشى مەزگىلىدە.
مۇھىم ئىستىھكام شىمالىي تاغدىكى پوتەي
مەنفامىڭ فوتوسى

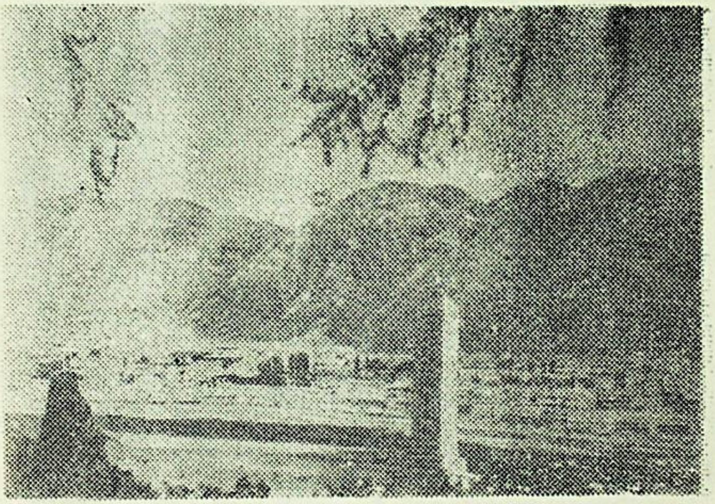

ئاراتۇرۇك 40 كۈنلۈك قوغدىنىش جېڭىدە قۇربان
بولغان قەھرىمانلارنىڭ قەبرىستانلىقى
دىن فامىلك فوتوسى

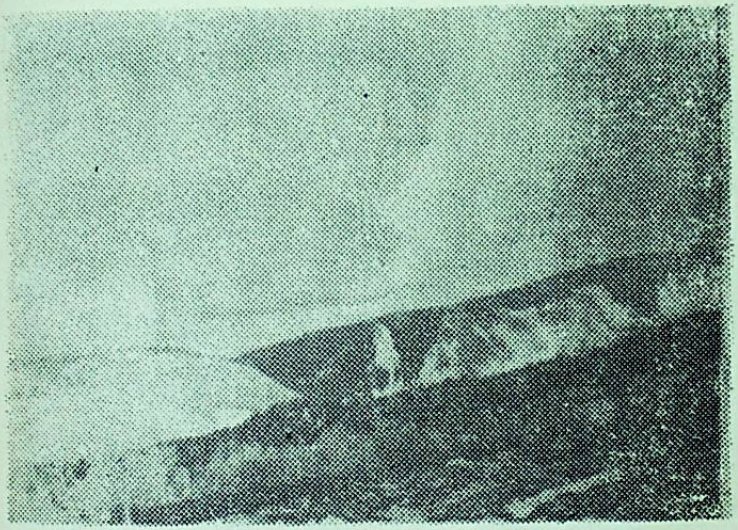

ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ تىيانشان شىمالىي ئېتىكىدىكى،

بىپايان يايلاقلىرى

مەن فامىڭ فوتوسى

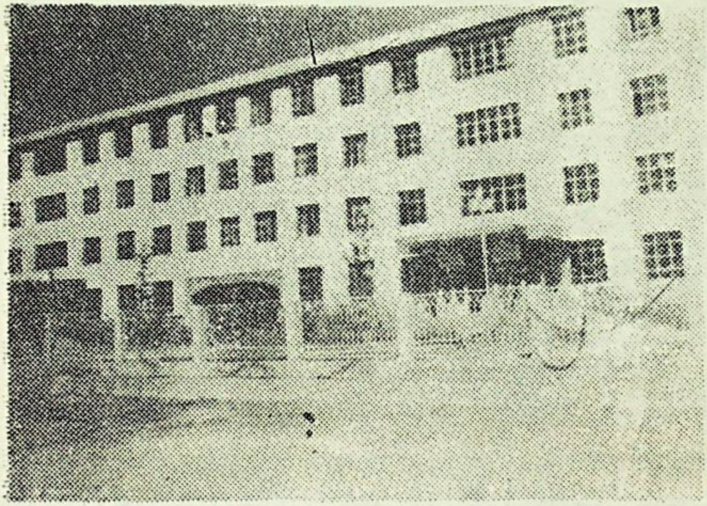

ئاراتۇرۇك ناھىيىلىك پارتكوم خىزمەت بىناسى
مەن فامىڭ فوتوسى

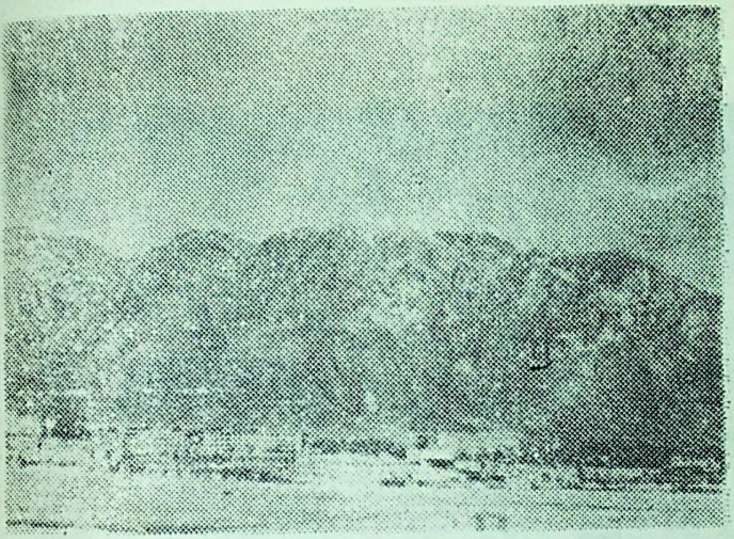

ئاراتۇرۇك ناھىيە بازىرىدىن بىر كۆرۈنۈش
مەنزىرەنىڭ فوتوسى

كىرىش سۆز

ئاراتۈرۈكنىڭ يۇرت بولغىنىغا خېلا ئۇزۇن يىللار بولغان بولسىمۇ، بۇرۇن ئۇنىڭ تارىخى ھەققىدە يېزىلغان بىرەر تەپسىلىرەك ماتېرىيال تېپىلمىدى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ئاراتۈرۈك ناھىيىلىك كومىتېتى، تارىخىي ماتېرىياللارنى رەتلەش گۇرۇپپىسى ئاراتۈرۈكنىڭ يۇرت بولۇش تارىخىنى يېزىشقا ئىرادە باغلىدۇق. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «تارىخىي ماتېرىياللارنى يىغىش، رەتلەش، نەشر قىلىش، تارىخىي مەدەنىي مىراسلارنى قۇتقۇزۇپ قېلىش» دېگەن يوليورۇقى بىزنىڭ روھىمىزنى ئۇرغۇتتى. شۇنىڭ بىلەن تارىخ يېزىش ئىشىغا كىرىشىپ، ئاراتۈرۈكنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىنى ئاساس قىلىپ، بۇرۇنقى تاش قورال دەۋرىنى قىسقىچە ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئۇنىڭ يۇرت بولۇش تارىخىنى يېزىپ چىقتۇق. «تارىخىي ماتېرىياللارنى يىغىش، رەتلەش، نەشر قىلىش» ئۇلۇغ ئىش ھەم مۇشكۇل ئىش. شۇنداقلا تارىخنى ئەسلەش ئارقىلىق كەلگۈسىگە يېتەكچىلىك قىلىش، ئەۋلادلارغا ئىلھام بېرىش ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىلىق ئىش. قەدىمقىلاردا «ئۈمبەت قىلساڭ گۈمبەز قوپار①»

① ئۈمبەت — نىيەت، ئىرادە (قۇمۇل شېۋىسى)

دېگەن تەمسىل بار. بىزمۇ، شۇنداق ئۈمىدۋارلىق بىلەن بۇ تارىخنى يېزىشقا كىرىشكەن ئىدۇق، ۋىلايەت جىزمىلىدىن ناھىيىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك رەھبىرىي ئورۇنلارنىڭ قىزغىن قوللىشىغا ئېرىشتۇق. بولۇپمۇ ناھىيىمىزدىكى بىر قىسىم چوڭ ياشلىقلار بىزنى قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. شۇڭا بىزنىڭ بۇ تارىخىي ماتېرىيالىمىز دەسلەپكى قەدەمدە غەلىبىلىك يېزىلىپ چىقتى.

تارىخ يېزىش چىنلىققا خاس بولۇپ، ئۇ ھەرگىز ساختىلىقنى كۆتۈرمەيدۇ. شۇڭا تارىختىكى ۋەقەلىكلەرنى يېزىشتا، ھەقىقەت تارازىسىدا ئۆلچەپ، ئادىللىق سۈيىدە سۇغىرىپ، نېمە بولسا شۇنى يېزىش، ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈش روھىنى ئىپادىلەش كېرەك. «تارىخنى بۇرمىلاش تارىخقا قىلىنغان ئاسىيلىقتۇر». ھەر قايسى دەۋرنىڭ تارىخى بولىدۇ، ۋەقە قايسى دەۋردە يۈز بەرگەن بولسا، ئۇ شۇ دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇ دەۋرنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرىمۇ، شۇ دەۋرنىڭ ھۆكۈمران سىنىپى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. يۇرتنى ئادىللىق بىلەن ئىدارە قىلغان باشلىقلارنىڭ دەۋرىدە يۇرت مەمۇرچىلىق، خەلق تۇرمۇشى باياشات بولغان. يۇرتنى زالىملىق بىلەن ئىدارە قىلغان باشلىقلارنىڭ دەۋرىدە يۇرت خارابلىشىپ، خەلق نامراتلاشقان. شۇڭا بىز تارىخنى ئەينەن ئىنكاس قىلساق، كېيىنكى ئەۋلادلىرىمىز ئىجابىي تەرەپلەردىن پايدىلىنىپ، سەلبىي تەرەپلەردىن ساۋاق ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كېيىنكى ئىشلارنى بېجىرگەندە ئازراق ياردىمى

بولۇپ قالار دېگەن ئۈمىد بىلەن بۇ تارىخنى يېزىپ چىقتۇق. بىزنىڭ بۇ يازغان تارىخىي ماتېرىيالىمىزنىڭ كۆپىنچىسى چوڭ ياشلىق كىشىلەرنىڭ ئاغزاكى سۆز-لىرىنى ئاساسىي گەۋدە قىلدى. ھەمدە شىنجاڭ تارى-خىي ماتېرىياللىرى بىلەن قۇمۇل ئەدەبىياتى قاتارلىق ماتېرىياللارنىڭ بىر قىسمىدىن پايدىلاندۇق. شۇڭا بىزنىڭ بۇ تارىخ نامىمىز سەۋەنلىكلەردىن خالىي ئە-مەس، ئەلۋەتتە. بۇ تارىخنى ئوقۇغۇچى كىتابخانلارنىڭ ئەپۇ قەلىمىنى سۇرتۇپ، تەپەككۇر قەلەمتارىچىدا تۈزى-تىپ، دوستانە ياردەم بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

بىزنى بۇ تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلى-گەن ۋە سۆزلەپ بەرگەن: ئوسمان توختى، باسىت مەيزىن، يەھيا قارى، ئوغۇ سۇلتان ماما، يارى بوۋا، يۇنۇس بوۋا، قۇربانىنىياز موللا، تۆلەك بوۋا، شەرۇللا موللا قاتارلىق پېشقەدەملەرگە رەھمەت ئېيتىمىز.

ھەمدۇللا ئىسمايىل

1989 . 10 . 30

مۇندەرىجە

1. ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى 1
2. ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ يۇرت بولۇش تارىخى 5
1) ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ يۇرت بولۇپ شەكىللىنىشى 7
2) باي يېزىسىنىڭ يۇرت بولۇپ شەكىللىنىشى 14
3) ئاراتۇرۇك يېزىسىنىڭ يۇرت بولۇپ شەكىللىنىشى 16
4) نوم يېزىسىنىڭ يۇرت بولۇپ شەكىللىنىشى... 17
5) ئاداق يېزىسىنىڭ يۇرت بولۇپ شەكىللىنىشى 21
6) تۇركۆل يېزىسىنىڭ يۇرت بولۇپ شەكىللىنىشى 24
7) نېرىنكەر يېزىسىنىڭ يۇرت بولۇپ شەكىللىنىشى 25
3. ئاراتۇرۇككە ئىسلام دىنىنىڭ كىرىشى 30
4. ئاراتۇرۇك ئىسمىنىڭ قويۇلۇشى 34
5. ئاراتۇرۇكنىڭ ھاكىمىيەت تارىخى......... 40
6. ئاراتۇرۇك خەلقىنىڭ ۋاڭلار دەۋرى، شىڭ شى-

سەي دەۋرى ۋە گومىنداڭ دەۋرلەردە تارتقان -
جەبرى - زۇلۇملىرى ۋە نوم زىندانى 52
قۇمۇل ۋاڭلىق دەۋردىكى دەرد - ئەلەملىك
كۈنلەر 52
ۋاڭلىقنىڭ دېھقانچىلىق جەھەتتىكى زۇلۇملىرى... 54
نوم ۋە زىندان 57
قۇمۇل ۋاڭلىقنىڭ چارۋىچىلىق جەھەتتە خەلققە
سالغان جەبرى - زۇلۇملىرى ھەققىدە 62
جىنشورىنىڭ خەلققە سالغان جەبىر-زۇلۇملىرى ... 68
7. 1931 - يىللاردىكى ئاراتۈرۈك دېھقانلارنىڭ قوز-
غىلاڭ كۆتۈرۈش ئەھۋالى توغرىسىدا 76
8. ئاراتۈرۈك بويىچە دېھقانلار قوزغىلىڭىدا بول-
غان بىر قانچە قېتىملىق ئۇرۇشلار 100
1) كېچىك نومدىكى ئۇرۇش 101
2) نېرىنكىردىكى ئىككى قېتىملىق چوڭ ئۇرۇش... 104
نېرىنكىردىكى ئىككىنچى قېتىملىق ئۇرۇش
دابىڭ (چوڭ قوشۇن) نى يوقىتىش ئۇرۇشى ... 110
3) تۆركۆلنىڭ چىغلىق كۆندۆ دېگەن يېرىدى-
كى ئۇرۇش 113
4) تۆركۆللۈك باقىنياز دورغا باشچىلىقىدا
ئېلىپ بېرىلغان دازىگو ۋە تۆۋەن ئىرغايتى
ئۇرۇشلىرى 115
5) تۆۋەن ئىرغايتىدىكى ئۇرۇشتا كۆرسەتكەن

باقىنىياز دورغىنىڭ باتۇرلۇقى 116

9. خوجىنىياز ھاجىنى ئاراتۇرۇك دېھقانلار
قوزغىلىڭىنىڭ باشلىقلىقىغا سايلىشى 118

1) خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدا ئاراتۇرۇك
ناھىيە ئورنىدا بولغان بىر قېتىملىق ئۇرۇش... 122

2) خوجىنىياز ھاجىنىڭ تاشقى موڭغۇلىيىدىن
ياردەم سورىشى 123

3) 1933 - يىلى 11 - ئايلاردا شىڭ زىخۇيىنىڭ
1000 دەك ئەسكىرى بىلەن كېلىپ نوم خەلقى-
نى پاراكەندىچىلىككە سالغىنى 125

10. ئاراتۇرۇكتىكى بىر قانچە تارىخىي شەخس-
لەر توغرىسىدا 123

1) شوپۇللۇق سالى دورغا 128

2) ئابدىنىياز مىراپ 137

3) نوملۇق سالى دورغا 144

11. ئاراتۇرۇكنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ماتارىپ
ئىشلىرى 150

12. ئاراتۇرۇك ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت
ۋە توي - تاماشا، ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى 157

1) ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرى 157

2) توي - تاماشىلىرى 167

3) ھەر خىل تېمىدىكى بېيىتلار 176

4) ئىدەر، سۈننەت ۋە ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى ... 192

13. ئاراتۇرۇكتىن ئۆتكەن يىپەك يولى 195

14. ئاراتۇرۇك ئالتۇن كېنى 198

15. سادىر تۇرشا بىلەن قىلغان سۆھبەتتىن خاتىرە 202

15. 1950 ـ يىلى ئاراتۇرۇكتە يۈز بەرگەن ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ 209

دومدىكى ئازادلىق ئارمىيە جەڭچىلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇش ۋە ئۆلتۈرۈش ئەھۋالى 215

جياۋفىزگىزي فولىيەنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى ... 219

ئاراتۇرۇك شاز ئۆيلەردىكى جەڭ 222

17. نومىزقلارنىڭ قەدىمكى ئويۇنى باھار ھەشرىپى 234

18. ئاخىرقى سۆز 243

1. ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى

ئاراتۇرۇك ناھىيىسىدە تۆت يېزا، ئىككى چارۋىچىلىق مەيدان، بىر دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدان، بىر بازارلىق ھۆكۈمەت بار. ناھىيىمىز جەنۇبتىن شىمالغا 175 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە 215 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 19مىڭ735 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ناھىيە بويىچە ھازىر 66مىڭ300 مو تېرىلغۇ مەيدانى بار. 8 مىليون 375 مىڭ مو ئوتلاق مەيدانى بار. ناھىيە بويىچە ئورمان بار يەر 730مىڭ605 مو بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەمەلىي ئورمان بار مەيدان 348مىڭ505 مو. ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 0.03% نى تەشكىل قىلىدۇ. 160 مىليون كۇب مېتىر سۇ بايلىقى بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە يەر ئۈستى سۈيى 110 مىليون كۇب مېتىر، يەر ئاستى سۈيى 50 مىليون كۇب مېتىرنى ئىگىلەيدۇ.

ئاراتۇرۇك شەرقىي شىنجاڭنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا جايلاشقان بىر ئېگىزلىك رايون. غەربىي تەرىپى باركۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى بىلەن، شىمالى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن، شەرقى دۇڭخۇاڭ

بىلەن، جەنۇبى قۇمۇل شەھىرى بىلەن چېگىرداش بو-
لۇپ، ئـوتتۇردىمنى « تۇرسۇنبۆرەك » قـارلىقى ئايرىپ
تـۇرىدۇ. بۇ قارلىقـنىڭ ئەڭ ئېگىز چـوققىسى دېڭىز
يۈزىدىن 4888 مېتىر ئېگىز. ئادەم ئولتۇراقلاشقان يەتـ
تە ئورۇننىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئەڭ ئېگىز جايى دازىگو
مۇچاڭ بولۇپ (ئـەسلى ئىسمى نېرىنكىر) دېڭىز يۈ-
زىدىن 2200 مېتىر ئېگىز. دېڭىز يۈزىدىن ئەڭ تۆۋەن
ھېسابلىنىدىغان جاي نوم يېزىسىمۇ، دېڭىز يـۈزىدىن
450 مېتىر ئېگىز، قىراۋسىز مەزگىلى ئەڭ كۆپ بولغان
جاي نوم يېزىسى بولۇپ 175 كۈن. قـىراۋسىز مەزگىـ
لى ئەڭ ئاز رايون نېرىنكىر يېزىسى بولۇپ 100 — 95
كۈن ئەتراپىدا بولىدۇ. ناھىيىمىزنىڭ ھاۋا كىلىماتى
سوغۇق، ياز كۈنلىرىنىڭ ئالتىنچى ئايلىرىدىمۇ تـۆت
پەسىلنى ئوخشاشلا كۆرگىلى بولىدۇ. نـاھىيىمىز ئۆزى
كىچىك ناھىيە بولسىمۇ تارىختا نامدار ئورۇن ئىدى.
« خەننامە غـەربىي رايون تەزكـىرىسى » دە « ئـوتتۇرا
تۇرۇكلەرنىڭ مەركىزى » ئىدى دەپ يېزىلغان بولۇپ،
بۇرۇنقى ئەجدادلىرىـمىز ئـاراتۇرۇك ئالتى يـۇرتنىڭ
ھەممىسىدە ماكان تۇتۇپ ئولتۇرۇپ چارۋىچىلىق بىلەن
شوغۇللىنىپ كـەلگەن جاي بولۇپ، سـۈيى مول، يەر
زېمىنى مۇنبەت، يايلاقلىرى گۈزەل، تاغلىرى مەدەنگە
تولغان، ھەر خىل ئورمانلار بۈك ـ باراقسان ئـايىنغان
بىر جاي بولغاچقا، كېيىنكى دەۋرلـەردە ئـاراتۇرۇككە
كەلگـەن بىر قىسىم كىشىلەر ئـاراتۇرۇكنى ئالقىشلاپ
مۇنداق دېگەن :

«تۇرپان تېغى ئۆرتەلسۇن، بۇرەك تېغىنى چۆپ① ئالسۇن»

ئاراتۇرۇك خەلقى ئاغزىدا ئاراتۇرۇكنى ۋە «تۇرسۇنبۆرەك» تېغىنى مەدھىيىلەپ ئېيتقان تۆۋەندىكىدەك قوشاقلار بار.

داستان بولۇپ تارىختا،
تۇرسۇنبۆرەك نامىڭ بار.②
دۇلدۇل ئوتلىغان تاغ دەپ،③
ئۆچمەس ئۇلۇغ داڭقىڭ بار.

بۇ بۆرەكنى ئۇلۇغلار④،
چۆپىڭالسۇن دەپ ھالقىغان.
يايلاقلىرى گۈل چىمەن،
مىڭلاپ چارۋا يايلىغان.

بۆرەك تاغدا ئوتلىسا،
چۈشەر ئاتنىڭ تۇۋۇدقى.
سېمىزلىكتىن يېرىلار،
قوزىلارنىڭ قۇيرىقى.

---

① چۆپ دېگەن — ئوت - چۆپتىكى چۆپتۇر.

② ئاراتۇرۇك قارلىقىنىڭ ئىسمى تۇرسۇنبۆرەكتۇر.

③ بۇ بۆرەك تاغدا تاشلارغا ئويۇلغان دۇلدۇلنىڭ ئىزى بارمىش، شۇڭا دۇلدۇل ئوتلىغان دېگەن رىۋايەت بار.

④ ئۇلۇغلار—خوجا ھىدايىتۇللا بېيجىڭگە بېرىپ قايتارىدا ئاراتۇرۇك بىلەن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ يايلاقلىرىنى ھالقىغان دېگەن رىۋايەت بار.

غوللىرىدا تال تېرەك،
بۈك باراقسان ئاينىغان.
تاغ باغرىنى رەڭمۇ-رەڭ،
گۈل چېچەكلەر قاپلىغان.

يەر بايلىقى خېلا مول،
ھەر خىل مەدەن تاغلىرى.
يەتتە غولدا شارقىراپ،
ئاقار سۈزۈك سۇلىرى.

ئالتىنچى ئاينىڭ ئالتىسى،
تېپىلىدۇ تۆت پەسلى.
قار-شېۋىرغان توسالماس،
خەلقى ئىشچاندۇر ئەسلى.

ئاراتۈرۈك ئالتى بولاق،
ئوتتۇرىسىدا ئېۋىرغول.
ئاراتۈرۈكنى يۇرت قىلغان،
بايدىن كەلگەن ئالتىمۇغۇل.

2. ئاراتۇرۇكنىڭ يۇرت بولۇش تارىخى

بۇنىڭدىن ئۈچ - تۆت مىڭ يىللار ئىلگىرى ئارا-
تۇرۇكتە « تۇرا » لار ياشىغان. ئۇلار بىزنىڭ قەدىمكى
ئەجدادلىرىمىز ئىدى. ئۇلار ئاراتۇرۇك ئالتى يۇرتىنىڭ
ھەممىسىدىلا بىرجايىنى ماكان تۇتۇپ، بىرئۇم بولۇپ ياشى-
غان. ئۇلار ياشىغان ئۆي ماكانلىرىنىڭ خارابە ئىزلى-
رى ھازىرمۇ بار. نوم يېزىسىدا « كارساڭ » چوققا بۇ
جاي ھازىر ئاپتونوم رايون بويىچە قوغداش ئورنى.
ئاداق يېزىسىدا « ئەسكى قورۇل » ناھىيىمىزنىڭ قوغ-
داش ئورنى، ئاراتۇرۇك يېزىسىدا « بەلچىرتاغ بې-
شىدىكى تاش قورا » ناھىيىمىزنىڭ قوغداش ئورنى،
باي يېزىسىنىڭ « بۇلاق بېشىدىكى ئۇيغۇر تۆپىلىكى »
ناھىيە بويىچە قوغداش ئورنى، تۇركۆل يېزىسىدىكى
« شارنى ئايلى » ناھىيە بويىچە قوغداش ئورنى، نې-
رىنكىر يېزىسىدا « كىچىك داراخلىقتىكى تاش ئۆيلەر »
بۇ جايلار بىزنىڭ بۇرۇنقى ئەجدادلىرىمىز ياشىغان
قەدىمىي ماكانلىرىدۇر. ئۇ كىشىلەر شۇ دەۋرلەردە
چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىپ، دېھقانچىلىق بىلەن قو-
شۇمچە شۇغۇللانغان. ئۇلارنىڭ دەۋرى تاش قورال
دەۋرى ئىدى. ئۇلار بۇرۇن ئولتۇرغان خارابىلار ئىچى-

ئۆلگەن ئۆلۈكلەرنىڭ بەزىلىرىنى ئايرىم جايدا گۆر كو-
لاپ قويغان، بەزىلىرىنى يەنى كىچىك بالىلىرىنىڭ
ئۆلۈكلىرىنى ئولتۇرغان ئۆيىنىڭ ئىچىدە گۆر كولاپ
قويغان.

ئۇلار كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ئۈچۈن قەيەردە ئوت، سۇ بولسا، شۇ يەرلەرنى ماكان قىلىپ تۇرمۇش ئۆتكۈزگەن. ئاراتۇرۇكتىكى ئەجدادلىرىمىز مەلۇم يىللاردىن كېيىن ئاراتۇرۇكنى تاشلاپ كېتىپ قالغان، شۇنىڭدىن باشلاپ ئاراتۇرۇك ئۇزۇن يىللارغىچە ياۋا هايۋاناتلارنىڭ تۇرىدىغان ئوتلىقىغا ئايلىنىپ قالغان. كېيىنكى يىللاردا قۇمۇل، باركۆلدىكى بوددىستلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىرى مال باقىدىغان جايىغا ئايلىنىپ قالغان.

ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ يۇرت بولۇپ شەكىللىنىشى

1675 — يىللار ھارپىسىدا (15 — ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 16 — ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە) قۇمۇل رايونى، مۇڭغۇل ئىسمىلىك بىر ئايال بوددىستنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا ئىدى. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئوغلى خىزىر خوجا 5000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن قۇمۇلغا كېلىپ، موڭغۇل خوتۇن بىلەن جەڭ قىلىپ، ئۇنى ئاغدۇرۇپ، قۇمۇلنى ئۆز ئىگىدارچىلىقىغا ئېلىپ، مۇھەممەت شاھ غازىبەگنى قۇمۇلغا باشلىق قىلىپ

دىن تاش پالتا، تاش كەتمەن، تاش يارغۇنچاق، تاش پىچاق قاتارلىق نەرسىلەر تېپىلدى. بۇ خىلدىكى تاش قوراللارنىڭ بىر قىسمى ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي خانىسىدا، بىر قىسمى قىزىل ۋىلايەتلىك مۇزېي خانىسىدا، يەنە بىر قىسمى ئاراتۇرۇك ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ تارىخىي ئاسار ئەتىقىلىرىنى ساقلاش بۆلۈمىدە ساقلانماقتا. بۇنىڭدىن باشقا بۇغا مۈڭگۈزىدە ياسالغان تارغاق، پىچاق، ئورغاق قاتارلىقلار بار. ئۇلار مال ئۇستىخىنىدا يىڭنە، مال مۈڭگۈزىدە ئۈزەڭگە ياساپ ئىشلەتكەن. كىچىك قول ھۈنەرۋەنچىلىكنى ھەم ئازراق بىلىدىكەن، ھەر خىل ئىدىش، لوڭقا قاتارلىق ساپال قاچىلارنى قۇيۇپ، پىشۇرۇپ ئىشلەتكەن. ئايرىم خارابىلاردىن مىس پىچاق، مىس قازان، مىس تاخسىلەرمۇ تېپىلدى. ئۇلارنىمۇ ئۆزلىرى ياسىغان. ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس تىل - يېزىقىمۇ بار ئىكەن. بۇ خەتلەرنىڭ تاشلارغا ئويۇلغان نۇسخىلىرى ھازىر، جايلاردىكى تاشلاردا بار، (ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدا بىر خىل خەت نۇسخىسى ساقلىنىۋاتىدۇ) شۇ دەۋردىكى ئادەملەرنىڭ قورۇلۇشى بەك يوغان بولۇپ ھەم بەك كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى قويغان كېسەكلىرىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ ئادەملەرنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى بەك قالاق ئىكەن: مەسىلەن: يېتىپ - قوپۇشتا، مال بىلەن بىرگىلا يېتىپ تۇرغان، ئۆيى ئوغۇتقا توشۇپ كەتسە، يەنە شۇ ئۆينىڭ ئۈستىگە ئۇلاپلا تام قوپۇرۇپ تۇرغان.

سىپ قوغلاپ بېرىپ، ئۇمۇر تېغىنىڭ ئىچىدىكى كۈنچەك شەھىرى دەپ ئاتالغان بىر جىلغا ئىچىدە كۈنچەكنى ئولتۇرىدۇ. كۈنچەك ئولتۇرۇلگەندىن كېيىن، تىرىك قالغان ئەسكىرى ھەممىسى تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ مىڭغان (مىڭ بۇلاق) دېگەن جايىغا قېچىپ بېرىپ ئولۇمدىن قۇتۇلغان. ئىمەر باتۇر ھەققىدە قۇمۇل، ئاراتۇرۇك خەلقى ئارىسىدا مۇنداق بىر داستان توقۇلغان. بۇ داستان خەلق ئىچىدە مەشھۇردۇر.

كەلدى ئىسلام لەشكىرى،
يالغۇز تۇيۇم تېغىغا.
ماراپ ياتقان قالماقلار،
قىستاپ كىردى يېغىغا.

ئويىنىتىپ ئوقيا ــ قىلىچ،
تەرەپتىن قىرغىن سالدى.
ئىمەر باتۇر مەرتلەرچە،
ئىسلام تۇغىنى ئالدى.

ئىمەر جەڭگە ئاتلىنىپ،
ياۋ ئاغزىنى قان ئەتتى.
بولۇپ بەربات دۈشمەنلەر،
قۇيرۇقىنى تىكىۋەتتى.

ئىمەر باتۇر دەسلەپتە،
غەلىبە قىلدى ئۇ جەڭدە.

ئولتۇرغۇزىدۇ. مۇشۇ يىللاردا ئاراتۇرۇكنىڭ ھەممە جايلىرى بۇددىستلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا ئىدى. مۇھەممەت شاھبەگ دەسلەپتە تىيانشاننىڭ (قۇمۇل قارلىق تېغىنىڭ) جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىكى بۇددىستلارنى يوقىتىپ، خوتۇنتام، شوپۇل دېگەن يۇرتلارنىمۇ ئۆزىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزىۋېلىپ، يالغۇز تۇيۇم دېگەن جايدا 66 يىگىتكە ئۆمەر باتۇر دېگەن كىشىنى باشلىق قىلىپ، بىر قورغان (چازا) قۇرۇپ تۇرغۇزغانىدى. شۇ يىللاردا، قارلىق تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئاراتۇرۇكنىڭ ھەممە يېزىلىرى بۇددىستلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولۇپ، كۆنچەك دېگەن بىر موڭغۇلنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. كۆنچەك بىر قىسىم لەشكەر بىلەن تۇيۇقسىز ھالدا يالغۇز تۇيۇمدىكى ئۆمەر باتۇرلارنىڭ ئورما قىلىپ تۇرغان جايىغا ھۇجۇم قىلىپ 66 يىگىتنى قۇربان قىلىدۇ. شۇ كۈنى ئۆمەر باتۇر بىر دانە كۆكمالا تاينى مىنىپ قېچىپ قۇتۇلىدۇ. ئۆمەر باتۇر ئەڭلەر غولغا كېلىپ قۇمۇلدىكى مۇھەممەت شاھبەگكە ئەھۋالنى دوكلات قىلغاندىن كېيىن، مۇھەممەت شاھبەگ 500 كىشىلىك ھەربىي كۈچنى ئەۋەتىپ بېرىدۇ. ئۆمەر باتۇر بۇ قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، كۆنچەككە قارشى جەڭنى باشلىۋېتىدۇ، بۇددىستلار تاشۋېلىق، شوپۇلدىكى ئۇرۇشلاردا مەغلۇپ بولۇپ قارلىقنىڭ شىمالىدىكى تال تېغىنىڭ موغەي دېگەن يېرىگە چېكىنىدۇ. ئۆمەر باتۇر بۇددىست كۆنچەكنى قوغلاپ بېرىپ موغەيدە قاتتىق جەڭ قىلىدۇ. كۆنچەك جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ، باينىڭ ئۆمۈر تېغىغا قاچىدۇ. ئۆمەر باتۇر ئىز بې-

ئەگلەر غولغا يېتىپ بېرىپ،
قوندى بۆركۈتتەك.

ئەگلەر غولدىن چىقىپ كەلدى،
بىر ھاشى ئوغلان.
قىزىل - يېشىل تون كىيىپتۇ،
ياقىسى يولغان.

بۇ ئوغلانلار تاغدىن ئېشىپ،
مەنزىلگە يەتتى.
ئوك قولىدا كۈمۈش مىلتىق،
قۇلانلار ئاتتى.

ئىمەر باتۇر كاۋاپ ئەتتى،
قۇلان گۆشىدە.
كاۋاپنى يەپ ھاردۇق ئالدى،
تاغنىڭ بېشىدا.

قايتىدىن جەڭگە كىرىپ،
قورغاننى ئالدى.
قالماقنى قىرىپ سىپلىپ،
دېيەتنى ئالدى.

يالغۇز تۇيۇمنىڭ ئارقىسى
تۇيپتۇز بىر ئالغان.

ئاخىرى مەغرۇرلىقتىن،
پۇشمان يەيدى ئەلەمدە.

قالماق كەلدى توساتتىن،
ھۇجۇم قىلدى ئىمەرگە.
ئاتمىش ئالتى يىگىتنى،
دۇچار قىلدى ئەجەلگە.

يالغۇز تۇيۇم بىر پارچە تاغ،
بولۇپتۇ قورغان.
ئاتمىش ئالتى كۆدەكلەرنى،
بۇغدايدەك ئورغان.

ئۆلۈكىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ،
چىگمەندە يۇغان.
ئەل - تۇغقىنى يىغىلىشىپ،
لەھەتكە قويغان.

يالغۇز تۇيۇمنىڭ ئارقىسى،
قاپقارا سايدۇر.
ئىمەر باتۇرنىڭ مىنگىنى،
كۆكتالا تايدۇر.

ئىمەر باتۇر تاينى مىنىپ،
ئۇچتى لاچىندەك

قىۇمـۇلنىڭ تـاغ رايـونلىرى بـولغان (ئـاراتۇرۇك،
تۇركۆل، نوم، ئاداق) قاتارلىق جايلاردا ھۆكۇمرانلىق
قىلىۋاتقان ئاراپتان باشچىلىقىدىكى قالماق قالدۇقلىـ
رى تەرىپىدىن قۇمۇلغا خەۋپ كېلىدىغانلىقى ھەققىدە خەۋەر
تاپقاندىن كېيىن زور قوشۇن تەييارلاپ، مىڭ كىشىـ
لىك قوشۇننى ئارقا سەپ قىلىپ قويۇپ، ئـۆزى مىڭ
كىشىلىك قـوشۇن بىلەن ئاراتـۇرۇككە قـاراپ يـولغا
چىقتى. ئاراتۇرۇكتە تۇرىۋاتقان ئاراپتاننىڭ ئەسكىرىي
كۈچىمۇ خىل ئىدى. ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئـورۇنلىرى
كاۋىنيار، كۈرەلىك، ئۇزۇنبۇلاق دېگەن تاغ ئېغىزلىرىـ
دا بولۇپ، ئۇرۇش شارائىتى مـوگۇللارغا ئـوڭۇشلۇق
ئىدى. مـۇھەممەت شاھبەگ، قاراسىگىر دېگەن جايدا
ماكانلىشىپ تۇزلەگلىكتىن تاغقا قاراپ ھۇجۇم قىلدى.
ئۇرۇش شارائىتى ئۇلارغا ئوڭۇشسىز ئىدى. شـۇڭلاشقا
ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرى مۇھەممەت شاھى بەگـ
نىڭ قوشۇنى زور چىقىمدار بولۇپ، كۆپلىگەن ئادەمـ
لىرى شېھىت بولۇپ كەتتى. شۇنداقلا ئـۆزىگىمۇ ئوق
تېگىپ ئوڭ قـولى يارىلاندى. شۇنداقتىمۇ ئـۇرۇشتىن
چېكىنمىدى. مۇشۇنداق ھـالقىلىق پەيتتە ئارقا سـەپ
ياردەمچى قوشۇن يېتىپ كېلىپ مۇھەممەت شاھى بەگنىڭ
كۈچىگە ـ كۈچ قوشۇلۇپ، دۈشمەنلەرنى تۆت تەرەپتىن
قورشاپ قىرىشقا بـاشلايدۇ. ئاراپتان قوشۇنى بەرداشـ
لىق بېرەلمەي ئاراتۇرۇكنىڭ بۇلاق بېشىنىڭ قورۇلـ
تاشقۇرا دېگەن جـايلارغا چېكىنىدۇ. مۇھەممەت شاھى
بەگنىڭ قوشۇنى ئاراتۇرۇك شار، ئۆيلەر دېگەن جـايـ
نى ئىشغال قىلىپ، مۇھىم تاغ بـاشلىرىنى ئىگىلىۋېـ

بىرىنىڭ بىريۈز قالماق چىقىپ،
ئۆرۈلۈپ يانغان.

قالماقنى توقەي سۈرۈپ،
بايلاردا يـاشقان.
قالماق جەڭدە يېڭىلىپ،
مىڭغانغا قاچقان.

يالغۇز تۇيۇم يالغۇز جوڭزا
ئېتى شوخوزا.
ياتقان جايى ئالتۇن خادا،
كۇمۇش موخازا.

يالغۇز تۇيۇم خوش جاي ئىكەن،
ئۇچيۈز كۈن تۇردۇق.
مەن ـ مەن دېگەن ئىرەنلەرنىڭ،
ھالىنى سوردۇق.

ھازىر يالغۇز تۇيۇم دېگەن ئاتالغۇ، قۇمۇل خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى 12 مۇقامىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمىغا كىرىپ، خـەلقنىڭ تىللىرىـدا داستان بـولۇپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۇنتۇلماس نامايەندىسى بولۇپ كـەلمەكتە. ئىمەر باتـۇر ئـۆمۈردىكى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىپ، قۇمۇلغا قايتىپ كېتىدۇ.

16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مۇھەممەت شاھى غازى،

لىرىمۇ باينى ئىگىلەش ئۈچۈن بىر ئېغىز سوق-
ما تامىلىق ئۆي سوقۇپ، ئىچىنى ئىسلاپ قويۇپ كې-
تىپ قالىدۇ. كېيىنكى يىللىرى ئىككى تەرىپ ئوخ-
شاشلا باينى يۇرت تۇتۇش ھەققىدە قومۇلنىڭ باشلىق-
لىرىغا ئىلتىماس قىلىدۇ. قومۇل ۋاڭلىقى ئادەم چىقى-
رىپ ئىككى تەرەپنىڭ سېلىپ قويغان ئۆيلىرىنى كۆ-
رۈپ، سېلىشتۇرۇش نەتىجىسىدە، شوپۇل خەلقى سال-
غان ئۆينىڭ بالدۇر سېلىنغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇ-
نىڭ بىلەن باي ئۇيغۇرلارنىڭ يۇرت تۇتۇپ ماكانلى-
شىشىغا بېرىلىدۇ. باي ئۇيغۇرلارغا بېرىلگەندىن كې-
يىن نورۇز ھېزىمەت دېگەن كىشى بىرىنچى بولۇپ
شوپۇلدىن بايغا كۆچۈپ كېلىپ ماكانلىشىدۇ. نورۇز
ھېزىمەتنىڭ تۇغۇلغان يۇرتى ئاقسۇ باي ناھىيىسى
ئىكەن. بۇ ئادەم ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى يۇرتىنى ئەس-
لەش خاتىرىسى قىلىپ يېڭى يۇرتىغىمۇ باي دەپ
ئىسىم قويغان. ئىككىنچى قېتىمدا قەشقەر كونا شە-
ھەرلىك ئاللەي شوپىنىياز دېگەن كىشى بايغا كۆچۈپ
كېلىپ ماكانلاشقان. ئۈچىنچى رەتتە، ئۈچتۇرپانلىق
پاراك روزىمەت دېگەن كىشى تۆگە بىلەن يېپەك يو-
لىنى بويلاپ، ئىچكى ئۆلكىلەرگە سودىگەرچىلىك قى-
لىپ قاتناپ يۈرۈپ بايغا ماكانلىشىپ قالغان. بۇ
ئۈچ ئۆيلۈك كىشى باينى يۇرت تۇتقاندىن كېيىن
شوپۇل، تاشۋىلىقتىكى باشقا كىشىلەرمۇ بايغا كۆچۈپ
كېلىپ، باي بىر يۇرت بولۇپ شەكىللەنگەن. باينىڭ
يۇرت بولغىنىغا تەخمىنەن 370 يىللار بولدى دەپ
مۆلچەرلەنمەكتە.

لىپ ئاراپتان قوشۇنىغا ھەر تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىدۇ.
بۇ قېتىمقى سوقۇشتا، موڭغۇللارنىڭ نۇرغۇنلىغان ئەسكە-
رىنى قىرىپ تاشلايدۇ. بىر قىسىم موڭغۇل ئەسكەرلىرى
بۇرۇشقا بەرداشلىق بېرەلمەي تاشقى موڭغۇلىنىڭ مىڭ-
غان (مىڭ بۇلاق) دېگەن يېرىگە قېچىپ بېرىپ
ئۆلۈمدىن قۇتۇلىدۇ. مۇھەممەت شاھى غازىبەگ تولۇق
غەلىبىگە ئېرىشىپ ئىسلام تۇغىنى ئاراتۇرۇكنىڭ نوم
دېگەن يېرىگە قاداپ، پۈتۈن ئاراتۇرۇك دىيارىنى ئازاد
قىلىپ، ئۆز ئىگىدارچىلىقىدىكى رايونغا ئايلاندۇرىدۇ.
شۇنىڭدىن كېيىن ئاراتۇرۇكتىكى ئالتە ئورۇنغا جەنۇ-
بىي شىنجاڭدىن ۋە قۇمۇلدىن ئادەملەرنى كۆچۈرۈپ
ئېلىپ كېلىپ ئايرىم - ئايرىم يورتلاشقان.

باي يېزىسىنىڭ يۇرت بولۇپ شەكىللىنىشى

ئاراتۇرۇك بويىچە ھەممىدىن ئاۋۋال باي يېزى-
سىغا ئادەم جايلىشىپ يۇرت بولغان. ئەسلىدە باي
يېزىسىغا ماكانلاشقان ئادەملەر قۇمۇلنىڭ تاشۋېلىق،
شوپۇل قاتارلىق جايلىرىدا ئولتۇراتتى. ئۇلار شىكارغا
چىقىپ كېيىك ئاتقىلى بايغا كېلىپ، بۇ يەرنىڭ سۇ،
يەر- زېمىنلىرىنى كۆرۈپ يۇرت تۇتۇش ئويىغا كېلىدۇ.
شۇنىڭ بىلەن بۇ يەرنى ئىگىلىۋېلىش ئۈچۈن بىر
ئېغىز سوقما تاملىق ئۆي سېلىپ ئىچىگە مورا باغ-
لاپ قويۇپ كېتىپ قالىدۇ.
بۇلارنىڭ كەينىدىن بارىكۆلنىڭ تۆگە كارۋان-

دېگەن جاينى ماكان تۇتقان. قورۇق دېگەن بىر كە-
شى كېلىپ تۇپمۆيلەرنى ماكان تۇتقان. ئاراتۇرۆككە
ئۇيغۇرلار كېلىپ ماكانلاشقىلى تەخمىنەن 350 يىللار
ئەتراپىدا ۋاقىت بولدى.

نوم يېزىسىنىڭ يۇرت بولۇپ شەكىللىنىشى

پاراك روزىمەت دەسلەپىدە باي يېزىسىدا ئول-
تۇراقلاشقان. ئۇنىڭ تۆگىسى بەك كۆپ بولغاچقا باي-
نىڭ بۇلاق سۇيىنى بىر قېتىم تۆگە سۇغارسا ئۇزۇپ
قويىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن پاراك روزىمەت تۆگە بې-
قىشقا قولايلىق بىر يەر ئىزدەپ يۈرۈپ نومنى
كۆرۈپ قالىدۇ. بۇلاق سۇلىرى مول، يەر - زېمىنلىرى
كەڭتاشا، تۇپرىقى مۇنبەت، ئەتراپى يۇلغۇن، توغراقلىق،
هاۋا كىلىماتى ئىسسىق بەك گۈزەل جاي ئىكەن. بۇنى
كۆرگەن پاراك روزىمەت نومنى يۇرت ماكان تۇتۇش
نىيىتىگە كېلىپ، قۇمۇل ۋاڭلىقىغا ئىلتىماس قىلىدۇ.
قۇمۇل ۋاڭلىقى پاراك روزىمەتنىڭ ئىلتىماسىنى تەس-
تىقلاپ، يەنە ئېرىق چېپىپ سۇ باشلاپ بېرىش ئۈچۈن
300 ئەمگەكچى بېرىپ ئالتە يىلدا ئېرىقنى پۈتتۈ-
رۈشكە يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. پاراك روزىمەت ئۆزى باي
ئادەم بولغانلىقتىن يەنە 300 ئەمگەكچىنى ئۆز پۇلى-
غا ئېلىپ جەمئىي 600 ئەمگەكچى بىلەن ئىشقا كىرىشىدۇ.
ئۆزىنىڭ 600 تۆگىسى بىلەن ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىچمە-

ئاراتۇرۇك يېزىسىنىڭ يۇرت بولۇپ شەكىللىنىشى

ئاللەي سوپىنىياز دەسلەپتە باي يېزىسىغا كېلىپ ماكانلاشقان. ئۇنىڭ بالىلىرى بەك كۆپ بولۇپ 13 ئوغلى بار ئىكەن. بۇلارغا بايدىكى يەر-سۇ ئازلىق قىلغانلىقتىن ئاللە ئوغلىنى ئاراتۇرۇككە كۆچۈرۈپ كېلىپ چوڭئاش دېگەن جاينى ئاساسلىق ماكان تۇتۇپ، ئاراتۇرۇك غول ئىچىنى تېرىلغۇ قىلىپ ئىگىلىگەن. كېيىنچە بۇ ئوغۇللاردىن ئوبۇلخارى بۇلاق بېشىنى ماكان تۇتۇپ يەر-زېمىن ئىگىلىگەن. ئابوشەم ئۆرگەينى ماكان تۇتۇپ يەر-زېمىن ئىگىلىگەن. ئابۇل ھەسەن بۇرۇل غول ئىچىنى ماكان تۇتۇپ يەر-زېمىن ئىگىلىگەن. كېيىن ئاللەي سوپىنىيازنىڭ ئەۋلادلىرى پۈتۈن ئاراتۇرۇككە ئىگىدارچىلىق قىلغان. ئۇلارنىڭ لەقىمى ئاللەي ئىدى. بۇلار ھەققىدە مۇنداق بىر ماقال قالغان:

«ئاللەيلەر يۈرەر سۆرىگى بىلەن، مىلتىق ئاتۇر ئاغزى بىلەن»

چۈنكى ئاللەي جەمەتىدىكىلەر پاراڭنى چوڭ سالىدىغان بولغاچقا بۇلارغا يۇقىرىقى لەقەم ئەۋلاددىن-ئەۋلادقا داۋاملىشىپ ھازىرغىچە ئاتىلىپ كەلمەكتە. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھەسەن قۇلى، نىياز قۇلى دېگەن ئاكا-ئۇكا ئىككى كىشى كېلىپ «چاغا نېجىرغا»

بىچارە دېھقانلارغا ئۆز تېرىقچىلىقىنى قىلدۇرغاندىن تاشقىرى قۇمۇل ۋاڭلىقىغا يەنە 80 دادەنلىك (800مو) يەر ئاچقۇزۇپ بېرىپتۇ، بىچارە دېھقانلارنى قاتتىق ئېزىدۇ. بۇ بىچارە دېھقانلار زۇلۇمغا چىدىيالماي قۇمۇل ۋاڭلىقىغا ھېشىم ئۈستىدىن ئەرز قىلىدۇ. بۇنىڭغا ماس-لىشىپ ھېشىمنىڭ ئىككى ئۆكىسىمۇ ھېشىم ئۈستىدىن ئەرز قىلغانلىقتىن، قۇمۇل ۋاڭلىقى ھېشىمنى بايغا قايتۇرۇپ بېرىپ، چارۋا دورغىسى قىلىشنى بەلگىلەيدۇ، ھېشىم نومدا ئاچقان 400 مو يېرىنى قۇمۇل ۋاڭلىقىغا تەقدىم قىلىدۇ. بۇنى كۆرگەن قۇمۇل ۋېڭى ھېشىمنى ياخشى ئادەم ئىكەن دەپ باي يېزىسىغا قايتۇرۇپ كېلىپ ئۇوردا كىچىك بۇلاق دېگەن يەردىكى قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ 5 دادەنلىك (50 مو) يېرىنى بې-رىدۇ. ھەمدە پۈتۈن ئاراتۈرۈكنىڭ چارۋىلىرىنى باشقۇ-رىدىغان چارۋا دورغىسى قىلىپ ئىشقا قويىدۇ. ھېشىم بەك زالىم ئەمەلدار ئىدى. بۇ چارۋا باشقۇرۇشتىمۇ خەلققە كۆپلىگەن جەبرى - زۇلۇملارنى سالىدۇ. ئارا-تۈرۈك چارۋىچىلىرى ھېشىمنى دائىم قاغايتتى. ئۇ ئاخىرى كېسەل بولۇپ يامانتى كۆندۈ ئىچىدىكى ھې-شىم بولاق دېگەن يەردە ئۆلۈپ قالىدۇ. ئۆلۈكىنى شۇ بۇلاقنىڭ بېشىدا قويغانلىقتىن ھېشىم بۇلاق دەپ ئات قويۇلغان. نومدىكى ئەمگەكچى ئامما نومغا ما-كانلاشقان كۈندىن باشلاپ تۈرمۇشى زۇلۇم ئىچىدە ئۆتىدۇ. ئۇلار ھېشىم مىراپ ئۈستىدە قوشاقلارنى قو-شۇپ قاغىغان.

دىغان سۈيىنى توشۇيدۇ. ھەممە ئاداق غول ئىچىدى-
كى ئادەم ئۆتكىلى بولمايدىغان ھالدا زىچ گىرەلى-
شىپ كەتكەن تال - شونىلارنى كېسىپ ئېلىپ كېلىپ
ئېرىقنىڭ ئىككى ياقىسىغا باسىدۇ. مۇشۇنداق جاپالىق
ئىشلەش ئارقىلىق ئالتى يىل پىلانلىغان ئېرىقنى ئال-
تى ئايدىلا پۈتتۈرىدۇ. سۇنى ئېرىققا باشلىغاندا
ئىدىرەم دېگەن جايغا بېرىپ سۇ ئېرىق ئىچىگە سى-
ڭىپ كېتىدۇ. تەكشۈرۈشلەردىن كېيىن بۇ جايدا چوڭ
ئۆپقان (سۇ كىرسە - كىرسە توشمايدىغان تۆشۈك)
بارلىقى مەلۇم بولىدۇ. پاراڭ روزىمەت باي بولغىنى
ئۈچۈن 600 پارچە كىگىزنى تاش - توپىلار بىلەن مۇ-
شۇ ئۆپقانغا تىقىپ، تۆشۈكنى تىندۇرۇپ سۇ سىڭمەي-
دىغان قىلىپ، سۇنى نومغا باشلاپ بارىدۇ. ئېرىق
پۈتكەندىن كېيىن قۇمۇل ۋاڭلىقىغا مەلۇم قىلىدۇ.
ۋاڭلىقتىن ئادەم چىقىپ يەرنى ئېچىشنى مۇنداق
تەقسىم قىلىدۇ: كارساڭ چوققا دېگەن يەرنىڭ شەرق
تەرىپى پاراڭ روزىمەتكە بېرىلىدۇ. كارساڭ چوققى-
نىڭ غەرب تەرىپى قۇمۇل ۋاڭلىقىغا تەۋە قىلىپ ئاي-
رىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن پاراڭ روزىمەت ئۈچ ئوغلىنى
بايدىن نومغا كۆچۈرۈپ بارىدۇ. بۇ ئوغۇللارنىڭ
ئىسىملىرى: ھېشىم، ھاشىم، نازىمەت ئىدى. بۇلار
كارساڭنىڭ شەرقى تەرىپىدىن قىرىق دادەنلىك (كونا
مودا 40 مو) يەر ئېچىپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇ-
غۇللىنىدۇ. بۇ ئوغۇللاردىن ھېشىم مىراپ بولىدۇ. ئۇ
بەك زالىم ئەمەلدار بولۇپ چىقىدۇ. نومغا كۆچۈپ بارغان

مېتر كېلىدىغان سۇ چىقىدۇ. ئەتىيازلىقى ئۆزلۈكىدىن سۇ چىقىپلا تۇرغۇنلىغان كۆللەر ھاسىل بولىدۇ. تەبىئىي ئۇرمانلارنىڭ سانى يوق، نىرمىغا ئادەم جايلىشىپ يۇرت بولغىنىغا تەخمىنەن 340 يىللار بولدى. بۇ ھەققە مۇنداق بىر كۇپلېت قوشاق بار.

نوم دېگەن سۇ ئايىغى،
يۇلغۇن توغراقنىڭ سانى يوق.
ھاۋاسى ئىسسىق، جارى① قاتتىق،
خەلقنىڭ ئىمكانى يوق.

ئاداق يېزىسىنىڭ يۇرت بولۇپ شەكىللىنىشى

ئاداق ئەسلىدە نومغا تەۋە ئىدى. ئاداقنىڭ شەرق تەرىپىدە بىر بۇلاق بار. ئۇ بۇلاق ئاداققا 13 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ بۇلاقنىڭ ئىسمىنى «يۇلدۇم بۇلاق» دەپ ئاتايدۇ. يۇلدۇمنى ئەڭ ئەۋۋەل ياغاچچى توختىنىياز، ياغاچچى خۇدابەردى موللا دېگەن كىشىلەر ئاچقان. بايدىكى پاراڭ روزىمەتنىڭ بىر قىزىنى سېيىت ھاشىم دېگەن كىشىگە توي قىلىپ بەرگەن ۋاقتىدا تويلۇق قوي ئۈچۈن 40 ئەركەك قويغا باھا قىلىپ، پاراڭ پەتتا دېگەن كىشىگە سېتىپ بەرگەن. كېيىنچە چاناق جەمەتىدىكى ئەتاقى دېگەن كىشى سېتىۋالغان. يۇلدۇم ئاتىنىڭ قويۇلۇشىدىكى سە-

① جارى — ھاشار.

قارا ساينىڭ قۇشقىچى،
ساينى تالىشىپ كېلىدۇ.
شۇغىنىڭ ھېشىم مىراپ،
نومنى تالىشىپ كېلىدۇ.

نومدىمۇ بۇغداي تېرىدىپ،
تەل① بېدىلەر باسسۇن.
ئالتى ئوغۇل ئالتى قىزى،
ئورۇپ كېتالماي ياتسۇن.

نومنىڭ قىرساي دېگەن يېرىنى ھېشىم مىراپ يۇرت تۇتۇپ، بىر مەسچىت سالدۇرغان. خەلق ئاغزىدا ھازىرمۇ ھېشىم مىراپ مەسچىتى دەپ نامى بار. ھېشىم مىراپ ئۆزى ئاچقۇزغان يەرلەرنى قۇمۇل ۋاڭلىقىغا تەقدىم قىلىپ تاشلىغان بولسىمۇ يەنىلا مىراپ يەرلەر دېگەن نامى قالدى. خەلق ئىچىدە «خاندىن شەھەرقەپتۇ» دېگەن تەمسىل بار. ھەركىم بىر ياخشى ئىش قىلسا ياخشى نامى قالىدۇ. يامان ئىش قىلسا يامان نامى قالىدۇ. قۇمۇل ۋاڭلىقى ھېشىم مىراپقا نومنى ئايرىپ بەرگەندىن كېيىن ئىسمىنىمۇ ھېشىم مىراپ قويغان. نام يەر (نەم يەر) بولغاچقا نام ئىسىم قويغان، يىللارنىڭ ئۆتىشى بىلەن تىل ئۆزگىرىشىدىن نەم سۆزى نوم سۆزىگە ئۆزگىرىپ كەتكەن. نەم دېيىشىمىزنىڭ سەۋەبى، يەر ئاستى سۇيى تېيىز بولىدۇ. 1.5 — 2

① تەل بېدە — قاشقا بېدە

بارىدىكەن، ۋاڭ غوجامغا ئاشقۇزۇپ بەرسەم » دېگەن.
قۇمۇل ۋاڭلىقى بۇنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ كېتىپ، ئارا-
تۇرۇك خەلقىدىن ئەمگەكچى ئېلىپ ئېرىق چېپىشقا
يارلىق چۈشۈرگەن. مەيزىن چاناق ئاراتۇرۇكىنىڭ
خەلقىدىن نۇرغۇن ئەمگەكچى ئېلىپ ئېرىق - چېپىشقا
كىرىشىپ، ئاراتۇرۇك قارلىقىدىكى قۇم كېچىك غولى-
نىڭ سۈيىنى 30 كىلومېترلىق ئېرىق چېپىپ، قارا
سىڭىرغا سۇ باشلاپ ماڭغاندا نايتاق غول دېگەن
يەرگە يېتىپ بېرىپ سۇ تاش ئارىسىغا سىڭىپ كېتىپ
ئېرىق قۇرۇق قالغان. مەيزىن چاناق سۇ سىڭمەسلىك
ئامالىنى تاپالماي ۋاڭلىقنىڭ ئالدىدا جازاغا تارتىل-
غان. ئاراتۇرۇك خەلقى مەزىن چاناق ھەققىدە مۇن-
داق بىر كۇپلېت قوشاق قوشقان.

ئىشىنىڭ يوقىدا ئىش تاپقان،
مەيزىن — چاناق.
ئۇسسۇلۇققا تەشنا قىلغان،
كۆرەلىك بۇلاق.

ھازىر قارا سىڭىردا مەيزىن چاناقنىڭ بىر
سوقما تېمىنىڭ خارابىسى تېخى بار، ئۇ چاپتۇرغان
ئېرىقنىڭ ئىزمۇ بار.

ۋەب، دەسلەپتە بۇغداي تېرىغان ئىكەن. بۇغداي پاكار بولۇپ قالامغا كەلمىگەچكە يۇلۇپ ئالغان. شۇڭا مۇن‍داق بىر قوشاق قالغان.

ئېتى يوق تاغنىڭ ئېتى،
يۇلدۇم بۇلاق يەرنىڭ ئېتى.
ئىلگىرى بۇغداي تېرىپ،
ئورماي تۇرۇپ يۇلغانىكەن.
شۇ سەۋەبتىن بۇ بۇلاقنى،
يۇلدۇم بۇلاق قويغانىكەن.

كېيىن ئاداققا بايدىكى چاناق جەمەتىدىكى مەي‍زىن چاناق ①، ئوغلى شانىياز دېگەن ئادەمەر كې‍لىپ ئولتۇرۇپتۇ.

كېيىنچە تۆت پارچە ئەمەت، ئارزى تۆكۈر دېگەن كىشىلەر كېلىپ ئاداققا ئورۇنلاشقان. ئاداق نومدىن ئايرىلىپ ئۆز ئالدىغا يۇرت بولغىنىغا تەخمىنەن 250 يىللار بولغان. ئاداق ئىسمى ئاخىرقى جاي دېگەن مەنىدە قويۇلغان. مەيزىن چاناق يالغانچى، ئىش ئېتىمەس ئادەم ئىدى. كېيىن ئۇ قۇمۇل ۋاڭلىقىقا يالغان ئېيتىپ، «قارا سىڭىر دېگەن يەردە ئورغۇن بوز يەر

---

① مەزىن چاناق — ئەسلى ئىسمى تۆمۈر نىياز ئىدى. بۇ ۋەجىنىڭ ئىسمى سۆكەن ئىدى. (تاش تۆكمىنىڭ بۇغداي قويىدى‍خان يەغاچ ساندۇقىنى سۆكەن دەيدۇ. سۆكەنىنىڭ بۇغداي چوشىدى‍خان يېرىنى چاناق دەيدۇ. سۆكەن بوۋاي نەۋرىسىگە چاناق دەپ ئىسىم قويغان).

ھازىرقى كىشىلەرنىڭ ئىچىدە لەقەم كۆپ. مەسىلەن: تۇلكە، بۆرە، بۇزو، قوتۇر، ھەيدەر دېگەندەك لەقەملەرگە ئادەم ئىسمىنى قوشۇپ ئاتايدۇ.

تۇركۆل ئىسمىنىڭ قويۇلۇشى مۇنداق: تۇركۆلنىڭ ئايىغى چىقمايدىغان سۇ بولغاچقا تۇرغان سۇ دېگەن مەنىدە تۇركۆل قويۇلغان. بۇ كۆلدىن تۇز ھەم چىقىدۇ. شۇڭا ئاساسەن خەنزۇچىدا يەنچى دەپ ئاتايدۇ. تەرجىمىسى تۇزكۆل بولىدۇ. ھازىرقى ئادەتلەنگەن ئىسمى يەنىلا تۇركۆل دەپ ئاتىلىدۇ.

تۇركۆلگە ئادەملەر كېلىپ جايلاشقىلى تەخمىنەن 200 يىلدەك ۋاقىت بولدى. ئاشۇ ئادەملەر كۆپىيىپ ھازىر 7 - ئەۋلادقا كەلدى.

ئىرىنكىر يېزىسىنىڭ يۇرت بولۇپ شەكىللىنىشى

ئىرىنكىرگە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يەركەن دېگەن يېرىدىن ئاكا - ئۇكا ئىككى كىشى كېلىپ ماكان تۇتۇپ ئورۇنلاشقان. بىرسىنىڭ ئىسمى بەختىيار، بىرسىنىڭ ئىسمى غوجامنىياز ئىمىدى. شۇ يىللاردا تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ پادىشاھى ئەسكەر باشلاپ چىقىپ، ئىرىنكىرگە دەسلەپتە ماكانلاشقان ئادەملەرنى قىرىپ تاشلاپ بەختىيارنىڭ تۆت ياشلىق ئوغلىنى بىزلاپ ئېلىپ كېتىدۇ. بۇ بالىنى ئۇلانباتۇرغا ئېلىپ بارغاندىن كېيىن ئۆزى ئوغۇل قىلىپ بېقىۋالىدۇ. بۇ بالا بەك ئېقىللىق بالا ئىكەن. ئۇ موڭغۇل تىل -

تۇركۆل يېزىسىنىڭ يۇرت بولۇپ شەكىللىنىشى

تۇركۆل، چارۋىچىلار كۆچمەن ھالەتتە تۇرىدىغان جاي ئىدى. قۇمۇلغا جەنۇبىي شىنجاڭدىن كۆچۈرۈپ كەلگەن ئادەملەردىن، تۇركۆلگە ھەسەن تىكە، سۇلتامەت پايىنەك دېگەن ئىككى ئۆيلۈك ئادەم كۆچۈپ كېلىپ ماكان تۇتۇپ يۇرت قىلغان. نېمە ئۈچۈن بۇ ئادەملەرگە يۇقىرىقى لەقەم قويۇلىدۇ؟ ھەسەن ساقاللىق ئادەم بولۇپ، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ساناقچى بەگلىرى قوي-چارۋىلىرىنى ساناشقا چىققاندا ھەسەن ئالدىغا ئېگىلىپ سالام قىلغاندا ساقىلى تىكىنىڭ ساقىلىغا ئوخشاپ قالىدىكەن. بۇنى كۆرگەن بەگلەر «بۇ ئادەمنى ھەسەن تىكە دېسە بولغىدەك» دەپ تىكە لەقەم سىڭىپ قالغان. بۇ ئادەم ئەسلىدە ھەسەن يوسۇل دەپ ئاتىلاتتى. سۇلتامەت، ئايپاڭباش ئادەم بولۇپ، بۇ كىشىمۇ بەگلەرگە سالام قىلغاندا بۆكىنى ئېلىۋېتىپ سالام قىپتۇ، بۇنى كۆرگەن بەگلەر، بۇ ئادەمنى مۇندىن كېيىن سۇلتامەت پايىنەك دەڭلەر دەپ لەقەم قويغان. ئۇ زامانلاردا ۋاڭ غوجىلارنىڭ دېگىنى دېگەن، قىلغىنى - قىلغان كېتەتتى. ھازىر بۇ ئىككى كىشىنىڭ ئەۋلادى كۆپىيىپ يەتتىنچى ئەۋلادقا يەتتى. يەنىلا يۇقىرىقى لەقىمى بويىچە ئەۋلاد سۈرۈشتە قىلىنىدۇ.

تۇركۆلنىڭ دەسلەپكى ئەۋلادلىرى لەقەم بويىچە ئاتىلىپ ئادەتكە ئايلىنىپ قالغاچقىمۇ، تۇركۆلنىڭ

چىققان قارا ئاتنى قۇمۇل ۋاڭىغا تەقدىم قىلىپ، ئۆز ئەھۋالىنى يەتكۈزگەندىن كېيىن، قۇمۇل ۋاڭلىقى بۇ بالىنىڭ غوجاقۇل ئىسمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئېرەنكىر خەلقىگە باشلىق قىلغان. غوجاقۇلدىن ھازىرغا قەدەر ئېرەنكىر يۇرت بولغىلى 200 يىل چامىسىدا ۋاقىت بولۇپ، جەمئىي 7 - ئەۋلادقا يەتتى.

قۇمۇل ۋاڭلىققا تەقدىم قىلىنغان قارا ئات ۋاڭلىقنىڭ ئاتخانىسىدا تۇرۇپ ئالتە ئايغىچە ئوتنى ياخشى يېمەي، سۇنىمۇ ياخشى ئىچمەي، ئۆز ماكانىنى ئەسلەپ، كىشنەپ ئورۇقلاپ كېتىپتۇ. بۇ ئەھۋالنى ئات باققۇچىلار ۋاڭغا مەلۇم قىلىپتۇ. ۋاڭ «بۇ ئاتنى تاغقا قويۇپ بېرىڭلار، بۇ جانىۋار ئۆز ھاۋاسىنى سېغىنىپ قالغاندۇ. ئەمما جايلاردىكى يول ئېغىزلىرىغا كۆزەتچىلەر قويۇلسۇن» دەپ پەرمان بېرىپتۇ. ئاتنى قويۇپ بەرگەندىن كېيىن بۇ ئات بىر چاپقىنىچە قۇمۇلنىڭ جەنجەندۇڭ دېگەن يېرىدىگە چىقىپ بىر ئېغىناپ قويۇپتۇ-دە، تاغقا قاراپ چېپىپ مېڭىپ كۆمگۈزلا (قوقىنىڭ ئاغزى) داۋانىنىڭ بېشىغا چىقىپ بىر قېتىم ئېغىنىغان. ئۇ يەردىن تۇرۇپ بىر چاپقىنىچە ئېرەنكىردىمۇ توختىماي كۆكتوم داۋاننىڭ بېشىغا چىقىپ بىر ئېغىناپ قويۇپ مىڭگەن تاغلىرىنى ئوبدان پەرق ئېتىۋالغاندىن كېيىن، تاغدىن چۈشۈپ شۇ چاپقىنىچە ئاشقى موڭغۇل چېگرىسىغا كىرىپ كەتكەن. ئاتنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىغۇچىلارمۇ يېتىشەلمەي قايتىپ چىققان.

قىدىمقىلاردا: «ئات ئۆز ئوقۇرىغا قايتىدۇ» دېگەن تەمسىل بار ئىكەن. بۇ قارا ئاتمۇ ئۆز ھاۋاسىغا قاي-

يېزىقىدا مەكتەپتە ئوقۇپ ئىلىم-بىلىمگە ئىگە ئادەم بولۇپ يېتىشىپ چىقىدۇ. 14 ياشقا كىرگەندە موڭغۇل پادىشاھى بۇ بالىنى ئات باقارلارغا باشلىق قىلىدۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، موڭغۇل پادىشاھىنىڭ ئايال نەۋكەرلىرىدىن بىر موڭغۇل ئايال بالىغا مۇنداق دەيدۇ: «سېن موڭغۇل پادىشاھىنىڭ ئۆز بالىسى ئەمەس، سېنىڭ ئەسلى ئاتا-ئاناڭ ئۇيغۇر ئىدى، موڭغۇل پادىشاھ سېنىڭ ئاتا-ئاناڭنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ سېنى بۇلاپ كەلگەن. ئەسلى يۇرتۇڭ نېرىنكىر ئىدى. سەن قېچىپ كەتكىن. پادىشاھنىڭ ئاتخانىسىدا بەيگىدە يۈز ئاتتىن ئېشىپ كەتكەن بىر كۆرەك ئات بار، دەسلەپتە شۇ ئاتنى ئىگەرلەپ مىنگىن. بەيگىدە 1000 ئاتتىن ئېشىپ كەتكەن بىر قارا ئات بار، شۇ ئاتنى يېتەكلىۋالغىن. ئوردىنىڭ ئىشىكىدىن چىققۇچە شىكار قىلىپ ئويناپ كېلىمەن دېگىن، دەرۋازىدىن چىقىپلا قومۇلنىڭ قارلىق تاغلىرىنى نىشان قىلىپ قاچقىن، سېنى قوغلاپ بارغانلارنىڭ ئات تۇيىقىدىن ئۆرلىگەن چاڭ-توزانلار يېقىنلاشقاندىن كېيىن دەرھال ئىگەرنى قارا ئاتقا توقۇپ، كۆرەك ئاتنىڭ ئارقا پۇتىنىڭ سىگىرىنى كېسىپ سېلىپ، قارا ئاتنى مىنىپ قاچساڭ، سېنى قوغلاپ بارغۇچىلار تۇتالمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ قايتىپ كېتىدۇ» دەپ بالىغا ھەممىنى ئۆگىتىپ قويىدۇ. بالا ئايال ئېيتقان سۆز بويىچە ئىش كۆرۈپ قېچىپ نېرىنكىرگە چىققان، قوغلىغۇچىلارمۇ بۇ بالىنى تۇتۇشقا كۆزى يەتمەي يېرىم يولدىن قايتىپ كەتكەن. بۇ بالا نېرىنكىرگە چىققاندىن كېيىن ئۆزىنى ھېلىپ

قىستاپ، ئاۋۋال باشلىقلىرىنى يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا قولغا ئېلىپ ئېغىر زۇلۇم سالغانلىقتىن 1938 يىلى 11- ئايلاردا بارىكۆل ۋە نېرىنكىردە ئولتۇراقلاشقان قازاق ئېلى نۇرغالى شاڭيۇ، ئايەمبەت شاڭيۇلارنىڭ باشلامچىلىقىدا نوم، بايلارنى بېسىپ، ئىچكى ئۆلكىگە قېچىپ كېتىپ قالغانلىقتىن، كۆڭگىرەكتىكى، يۇرتى بىر غارابىلىقتا ئايلىنىپ تۆكەپ كەتتى. شۇ ۋاقىتتا قاچالماي نېرىنكىردە تۇرۇپ قالغان 8 — 10 ئۆيلۈك قازاق يولداشلار نېرىنكىرنىڭ ئۇيغۇر خەلقلىرى بىلەن بىر ئاتىنىڭ بالىسىدەك قېرىنداش بولۇپ هازىرغىچە نېرىنكىرنى يۇرت قىلىپ گۈللەندۈرۈپ كەلمەكتە.

نېرىنكىر يېزىسىنىڭ هاۋا كىلىماتى سوغۇق بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 2200 مېتر ئېگىزلىككە جايلاشقان. يازلىق يايلاقلىرى دېڭىز يۈزىدىن 3000 مېتردىن ئېگىز كېلىدۇ. يازنىڭ ئالتىنچى ئايلىرىدىمۇ قار يېغىپ، قاتتىق شىۋىرغان چىقىپ، مال - چارۋىلارنى مۇزلىتىپ ئۆلتۈرۈپ قويىدىغان ئەھۋاللار بولغان. شۇڭا خەلق ئىچىدە مۇنداق قوشاقلار بار.

دازىكو ① سەرۋەك ئارا،
تىزدا يېغىپتۇ قارىلار.
بىزنىمۇ ياتلاندىمىكىن،
ئارقىدا قالغان يارىلار.

① دازىكو — نېرىنكىرنىڭ هازىرقى ئورنى بولۇپ، ئەتىياز ۋە ياز كۈنلىرىمۇ دەھشەتلىك قار - شىۋىرغانلاردا قالغان بەزى ئادەملەر مۇزلاپ ئۆلۈپ قالغان ئەھۋاللار دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ.

تىپ كەتتى. غوجاقۇل ھەم ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلدى. «كىشىنىڭ يۇرتىدا، كىشىنىڭ قالغىنى يوق» ئىكەن.

ئېرىنكىرگە قازاق مىللىتى كېلىپ ماكانلاشقىنىغا تەخمىنەن 102 يىللار ئەتراپىدا ۋاقىت بولدى. بىرىنچى رەتتە ئېرىنكىرگە كەلگەن ئاكا ـ ئۇكا تۆت كىشى ئىدى. ئۇلار، شاياخمەت، بەردىمەت، ھادايە، ئايەمبەتلەر ئىدى، ئۇلارنىڭ كەردىيى ئۇۋاق ئىدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىنلا يەنە بىر تۇركۇم كىشىلەر ئېرىنكىرگە كەلگەن. ئۇلار بوخۋاسار، قارساقباي، يەكشەنبە، ناۋكەن قاتارلىقلار ئىدى. ئۇلارنىڭ كەردىيى نايمان ئىدى. ئېرىنكىرگە ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ 20 ئۆيلۈكتەك ئادەملەر كېلىپ يازلىقى ئولتۇرىدۇ. كېيىن بىر جاينى مۇقىم يۇرت تۇتۇپ ئولتۇرۇش ئۈچۈن قۇمۇل ۋاڭلىقتىن ئۆي، ماكان سالىدىغان ئورۇن سورايدۇ. قۇمۇل ۋاڭلىقى يولبارسنى چىقىرىپ قازاق يولداشلارغا ئۆي سالىدىغان يەرنى ئايرىپ بېرىدۇ. بۇ يەر كۆڭگىرەك غول ئىچىدىكى قۇم تاغدىن يۇقىرىغا قاراپ كۆڭگىرەك غولنى بويلاپ شاۋۇر دېگەن يەرنىڭ ئاستىغىچە بولغان يەرنى ئايرىپ بەرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ جايدا ماكانلىشىپ 10 نەچچە ئېغىزلىق پەن بىلەن ئۆي سالغان. بىر مەسچىت، بىر مەكتەپنى ھەم ياغاچ پەن بىلەن سېلىپ مۇقىم ئولتۇراقلاشقان. بۇ تەخمىنەن 1885 ـ يىللارغا توغرا كېلىدۇ. ئايەمبەت شۇ يەرگە جايلاشقان قازاق ئېلىگە شاڭيۇ بولۇپ 1938ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئولتۇرىدۇ. شۇ يىللاردا شىڭشىسەي ھۆكۈمىتى قازاق ئېلىنى قورال تاپشۇرۇشقا

قوپارتىپ قويغان. ئاراتۇرۇكنىڭ ئۆرگەي كەنتىدە ئاق گۈمبەز غوجامنىڭ مازىرى بار. بۇ گۈمبەز ئىچىدە ئۈچ كىشىنىڭ قەبرىسى بار. ئۇلار، سەيدۇللا غازى، سېيىت غازى، غوجابدۇللا غازىلاردىن ئىبارەت.

راشىدىن غوجا ئاراتۇرۇكتىكى ئۇرۇشلاردىمۇ مەغلۇپ بولۇپ باركۆلگە بېرىپ بۇددىستلار بىلەن 18 كۈن جەڭ قىلىپ يەنىلا مەغلۇپ بولۇپ نېرىنكىرنىڭ چوڭداراخلىق غولى ئىچىگە چېكىنىدۇ. باركۆلدىكى بۇددىستلار قوغلاپ بېرىپ چوڭداراخلىق غول ئىچىدە قاتتىق جەڭلەرنى قىلىدۇ. راشىدىن غوجا بۇ جەڭدە شېھىت بولىدۇ. ئەسكەرنىڭ ئۆلگىنى ئۆلۈپ، تىرىك قالغانلىرى قېچىپ كېتىپ قالىدۇ. راشىدىن غوجىنىڭ مازىرىنى 1928 ـ يىللىرى شامەخسۇت ۋاڭ تەرىپىدىن پىياز كۆكى رەڭگىدە سىرلىتىپ بىر ياغاچ پەنجىرە قىلىپ كۆتەرتىپ قويغان. بۇ جاي ھازىر ئاپتونوم رايون بويىچە قوغداش ئورنى. بۇ ئاراتۇرۇككە بىرىنچى قېتىم دىن تەشەببۇسچىلىرى كىرىپ ئاخىرى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئاراتۇرۇك يەنىلا بۇددىستلارنىڭ قولىدا تۇرىۋېرىدۇ.

ئاراتۇرۇككە ئىككىنچى قېتىم دىن ئىسلامنىڭ كىرگەن ۋاقتى تەخمىنەن 16 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى بولۇپ، مۇھەممەت شاھى ھېكىمبەگ تەرىپىدىن ئۇرغۇن قانلىق جەڭلەر ئارقىلىق ئاراتۇرۇكتىكى بۇددىستلارنى يوقىتىپ رەسمىي ئىسلام دىنىنى تۇرغۇزغان. مەسىلەن، مۇھەممەت شاھى ھېكىمبەگ 16 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى قۇمۇلنىڭ تاغ رايونلىرى بولغان ئاراتۇرۇك،

3. ئاراتۇرۇككە ئىسلام دىنىنىڭ كىرىشى

ئاراتۇرۇك ئەسلىدە قۇمۇلدىكى مۇڭدار خوتۇنىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى بىر تۇركۇم كۆچمەن چارۋىچىلار ماكانلاشقان ئورۇن ئىدى. بۇلار، بۇددىست ئىدى. ئاراتۇرۇككە ئىسلامىيەت كىرگىنىگە ئانچە ئۇزۇن بولمىدى. مەسىلەن، 1594 - يىللىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسلام جەمئىيىتى، ئەرشىدىن غوجا دېگەن كىشىنى بىر نەچچە يۈز ئەسكىرى بىلەن قۇمۇل ئەتراپىدىكى جايلارنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن ئەۋەتكەن ئىدى. ئۇلار قۇمۇلغا كېلىپ مۇڭدار خوتۇن بىلەن كۆپ قېتىم جەڭلەرنى قىلىپمۇ قۇمۇلنى ئىشغال قىلالمىغان. ئەرشىدىن غوجا قۇمۇلنى تاشلاپ ئاراتۇرۇك، بارىكۆل تەرەپلەرگە چىقىپ بۇددىستلار بىلەن كۆپلىگەن جەڭلەر قىلىپمۇ غەلىبە قىلالمىغان. بەلكى ئۆزلىرى قىرىلىپ كەتكەن. ئاراتۇرۇكتە شېھىد بولۇپ يېتىپ قالغان، ئەرشىدىن غوجىنىڭ ئادەملىرىدىن 4 نەپەر كىشىنىڭ مازىرى ھازىرمۇ بار. مەسىلەن، ئاراتۇرۇك غول ئىچىدە چوڭداراخ غوجام (ئىسمى غوجى ئەبەيدۇللا ئەنسارى)نىڭ مازىرى بار. بۇ كىشىنىڭ بېشىغا خاتىرە گۈمبەزنى 1948 - يىلى ھەسەن تۇڭگان

بۇ ئىچكى جاراھەتكە پەرۋا قىلماي ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ ئاخىرى ھوشىدىن كېتىپ يىقىلىپ قالىدۇ. شۇ ۋاقىتتا ئارقا سەپتىكى مىڭ كىشىلىك ياردەمچى قوشۇن يېتىپ كېلىدۇ. بۇددىستلارغا قارشى شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ قانلىق چوڭ ئۇرۇش باشلىنىپ دۈشمەننى قىرىشقا باشلايدۇ. دۈشمەنلەر بەرداشلىق بېرەلمەي ئاراتورۇككە قاراپ چېكىنىپ قاچىدۇ. مۇھەممەت شاھى ھېكىمبەگنىڭ قوشۇنى بۇددىستلارنى كەينىدىن قوغلاپ ئاراتورۇكنىڭ تاش قورا دېگەن يېرىدە قاتتىق جەڭ قىلىپ كۆپ قىسمىنى ئۆلتۈرۈپ، ئاز بىر قىسمىنى تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ مىڭغان دېگەن يېرىگە قاچۇرۇۋېتىپ ئىسلام تۇغىنى ئاراتورۇك، نومىنچە بولغان يۇرتلارغا قاداپ قويۇپ قۇمۇلغا قايتىپ كەلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئاراتورۇكتە ئىسلامىيەت ئورنىشىپ، ئۇيغۇرلار ماكانلىشىپ مەلۇم يىللارغىچە قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ چارۋىچىلىق زېمىنى بولۇپ كەلگەن.

مۇھەممەت شاھى ھېكىمبەگ شۇ قېتىمقى جەڭدىن كېيىن، مۇھەممەت شاھى غازىبەگ دەپ نام ئالغان. ئۇ ئادەم ئاراتورۇكتىكى جەڭدە قاتتىق يارىلانغاندىن كېيىن، داۋالاش ئۈنۈم بەرمەي قۇمۇلدا ۋاپات بولۇپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئەبەيدۇللا تەرخانبەگ قۇمۇلغا باشلىق بولۇپ ئۆتكەن.

تۇركۆل، نوم، ئاداق قاتارلىق جايلاردا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئاراپتان باشچىلىقىدىكى بۇددىستلار تەرەپىدىن قۇمۇلغا خەۋپ كېلىدىغانلىقى ھەققىدە خەۋەر تاپقاندىن كېيىن زور قوشۇن تەييارلاپ، مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئارقا سەپتە قالدۇرۇپ، ئۆزى مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن باركۆل، ئاراتۇرۇككە قاراپ يولغا چىقىدۇ. باركۆل ناھىيىسىگە كېلىپ ئىككى كۈن چۈشكۈن قىلىپ ئەھۋال ئىگىلەيدۇ. باركۆلدىكى بۇددىستلارمۇ ئاراتۇرۇك تەۋەسىدىكى كاۋنىيار، ئۇزۇن بۇلاق قاتارلىق جايلارغا يىغىلىپ ئۇرۇش ئۈچۈن قوشۇن تەييارلاپ تۇرغانلىقىدىن خەۋەر تاپىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاراتۇرۇككە قاراپ يولغا چىقىدۇ. بۇلا تۇركۆل بىلەن ئاراتۇرۇكنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قاراسىگىر دېگەن يەرگە يېتىپ كېلىپ ئورۇنلىشىپ ئاندىن بۇددىستلارنىڭ جايلىشىش ئەھۋالىنى ئوبدان بىلىۋالغاندىن كېيىن، دۈشمەنگە قارشى ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. جەڭ تۆت كېچە - كۈندۈز داۋاملىشىدۇ. مۇھەممەت شاھى ھېكىمبەگنىڭ قوشۇنى زور چىقىمدار بولىدۇ. چۈنكى ئۇرۇش شارائىتى ئەپسىز ئىدى. دۈشمەنلەر تاغ بېشىدا، مۇھەممەت شاھىنىڭ قوشۇنلىرى تۈزلەڭلىكتىن بېسىپ كىرگەنلىكتىن ئالغا ئىلگىرىلەش شارائىتى قىيىن ئىدى. بۇ خىل ئوڭۇشسىزلىق ئاستىدا مۇھەممەت شاھى ھېكىمبەگ ئۆزى ئۇرۇشقا باشچىلىق قىلىپ دۈشمەنگە بۆسۈپ كىرىپ كىرەلىشىپ ئۇرۇش قىلىدۇ. شۇ ۋاقىتتا مۇھەممەت شاھى ھېكىمبەگنىڭ سول قولى مۇرىسىدىن ئېغىر يارىلىنىدۇ. مۇھەممەت شاھى ھېكىمبەگ ئۆزىنىڭ

ئۆزگەرتىپ، ئاراتۆرۈك دەپ ئاتاش مۇۋاپىق دەپ قارىغان.

1866 - يىللىرىغا كەلگەندە «ئاراتۇرۇك» ئىسمى ئاراتۆرۈككە ئۆزگەرگەن. قۇمۇل ۋاڭلىقى ئاراتۇرۇكتىكى دورغىلارغا تەمتەك (تامغا) تارقىتىپ بەرگەندە، ئاراتۇرۇك دېگەن ئىسىم نېمە مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى سۈرۈشتە قىلغان. ئاراتۇرۇكنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى مىراپى شاتۆمۈر دېگەن كىشى مۇنداق ئىزاھلىغان: «ئاراتۇرۇك ئالتە يۇرتنىڭ ئوتتۇرىسى ھەم ئالتە بۇلاقنىڭ ئوتتۇرىسى ① بىزنىڭ بۇرۇنقى ئاتا - بوۋىلىرىمىز مۇشۇ ئالتە بۇلاقنىڭ بېشىنى ماكان تۇتۇپ ئولتۇرغان. شۇڭا ئاساسەن بۇ يەرنىڭ ئەسلى ئىسمى ئالتە تۇرۇك دەپ ئاتىلاتتى. بىز بۇندىن كېيىن ئالتە يۇرتنىڭ ئوتتۇرىسى، ئالتە بۇلاقنىڭ ئوتتۇرىسى — دېگەن ئۇقۇم بويىچە «ئاراتۆرۈك» دەپ ئاتىساق مۇۋاپىق» دېگەندىن كېيىن تامغا ئويدۇرۇشقا مەسئۇل بولۇپ چىققان قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ئەمەلدارى مەمەتسىدىقكا ھەم شاتۆمۈر مىراپنىڭ پىكرىدىگە قوشۇلۇپ «ئاراتۆرۈك» ئىسمىنى يېزىپ تامغا ئويدۇرۇپ تارقىتىپ بەرگەن.

ئاراتۆرۈك خەلقى شۇ كۈندىن باشلاپ ئۆزلىرىگە ھوقۇق بېرىلگەن تامغا توغرىسىدا مۇنداق قوشاق توقۇپ قالدۇرغان:

---

①. ئالتە بۇلاقلار: 1. ئۇزۇن بولاق، 2. بۇرالمىق بولاق، 3. بېدەلىك بولاق، 4. ياپىار بولاق، 5. شارتۆيلە بۇلاق، 6. بەلەنتۈكە بولاقلاردىن ئىبارەت.

4. ئاراتۇرۇك ئىسمىنىڭ قويۇلۇشى

ئاراتۇرۇك ئالتە يۇرت بولۇپ، ھەممىسىدىلا بىز-
نىڭ بۇرۇنقى ئەجدادلىرىمىز ياشاپ كەلگەن. ئۇلار
تۇركىي قەبىلىسىگە مەنسۇپ بولۇپ، «تۇرالار» دەپ
ئاتىلاتتى. بۇ شەرقىي ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھەم نامى ئىدى.
شۇڭا — ئاساسەن ئاراتۇرۇك دېگەن ئىسمىنىڭ قويۇ-
لۇشىغا مۇناسىۋەتلىك مۇنداق كۆز قاراشلارمۇ بار:
ئەسلى بۇندىن ئۈچ - تۆت مىڭ يىللار ئىلگىرى ئا-
راتۇرۇك تۇرۇكلەرنىڭ ماكانى بولۇپ، بۇ خەلقلەر
كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ئاراتۇرۇك-
نىڭ شەرقىي تەرىپىدە ياشىغان تۇرۇكلەر شەرقىي تۇ-
رۇك (ئىچكى موڭغۇل، سۇجۇ)، غەربىي تەرىپىدە ياشى-
غان تۇرۇكلەر غەربىي تۇرۇك (بارىكۆل، ئالتاي تاغ-
لىرى) دەپ ئاتالغان. ئەمدى ئاراتۇرۇك غەرب ۋە شەرق-
تىن ئىبارەت ئىككى تۇرۇكلەر ماكانلاشقان بىپايان
يايلاقلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا توغرا كەلگەچكە، ئاراتۇرۇككە
جايلاشقان تۇرۇكلەرنى — «ئاراتۇرۇك» دەپ ئاتىغان.
بۇ ئوتتۇرىدىكى تۇرۇك دېگەن مەنىگە ئىگە.

بۇ ھەقتە يەنە مۇنداق قاراشلارمۇ بار: ئاراتۇ-
رۇك ئالتە يۇرتنىڭ ئوتتۇرىسى بولغىنى ئۈچۈن، كې-
يىنكى چاغلاردا كىشىلەر «تۇرۇك» سۆزىنى «تۆرۈككە»

سىز ھەرىكەتلىنىپ ئورۇن يۆتكەپ تۇرىدۇ. بۇ قۇم بارخانلىرى ئۈستىدە قىشلىقى قار تۇرمايدۇ. يازلىقى ئوت - چۆپ ئۈنمەيدۇ، بوران چىقىش ھامان تۇمەنلىگەن چەۋەندازلار ئات ئويىنىتىپ جەڭگە چۈشكەندەك ھەيۋەتلىك سادالارنى چىقىرىدۇ. «غەربىي دىيارنى تىنجىتىش نازارىتىنىڭ يەرلىك تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە: «كىشىلەر كۈن تۇتۇق بولغان جىمجىت كېچىلەردە قۇم بارخانلىرىدىن ھەر خىل ئاۋازلارنى ئاڭلايدىكەن.» دېھقانلار يەنە قۇمتاغنىڭ غەربىي تەرىپىدىن قەدىمكى ئوقيا قاتارلىق جەڭ قوراللىرىنى قېزىۋالغان. «كېيىنكى خەننامە غەربىي رايون تەزكىرىسىدە» يېزىلىشىچە: «شەرقىي خەن پادىشاھلىقىنىڭ ئاراتۇرۇكتە تۇرۇشلۇق ھەربىي ئەمەلدارى ماۋكەي 500 ئەسكەرنى باشلاپ، شىمالىي ھونلارنىڭ خانى نۇرخۇيەن بىلەن بارىكۆل كۆلىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە ئۇرۇش قىلىپ، پۈتۈن قوشۇنىبويىچە گۇمران بولغان». چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شياۋشيۇ — «غەربىي دىياردىكى بايانى شېئىرلار» دېگەن كىتابىدا بۇنداق دەپ يازىدۇ: «كۈن تۇتۇلۇپ جاھان قاراڭغۇلاشقان ياكى سىم - سىم يامغۇر ياغقان كۈنلەردە تۇمەنلىگەن ئەسكەر ۋە ئۇرۇش چادىرلىرى كۆزگە نامايەن بولغاندەك بولىدۇ» ئۇ يەنە مۇنداق بىر كۇپلېت شېئىر يازغان:

كۆرۈندى جەڭ چادىرلىرى غۇۋا تۇمان ئىچىدە،
قۇم بارخانلىرى بولدى شۇندا ئورۇن كۆرپە.

ئالا ئات كىمنىڭ ئېتى،
مەمەتسىدىقكانىڭ ئېتى.
ماڭدى بېيجىڭگە قاراپ،
قولىدا تەمتەك خېتى.

ئاراتۇرۇك دېگەن ئىسىم توغرىسىدا يەنە مۇنداقمۇ قاراش بار.

ئاراتۇرۇكنى «يەۋۇلو»، «يەۋۇگو»، «يىمو» دەپ ئاتاشلارمۇ بار. بەزىلەر بۇ ئاتاشلارنى خەنزۇچە ئاتالغۇ دەپمۇ قارايدۇ. ئەسلىدە بۇ خەنزۇچە ئاتالغۇ بولماستىن، تۈركى تىل بويىچە «ئىۋىرغول» ئىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا ئىۋىرغول دېگەن، ئەرگىم - بۇرغۇم غول دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. يۇقىرىقى ئاتاش: «يەۋۇلو»، «يىمۇگو» لار تىل ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققان سۆزلەردۇر.

يەنە بەزىلەر، ئاراتۇرۇك دۆلەت ئىدى، ئورنى كۆكگىرەكتىكى قۇم تاغ ئاستىدا دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ. بىز قۇمتاغ ھەققىدىكى بۇ خىل رىۋايەتكە قارىساقلا ئەھۋال ئايدىڭ بولىدۇ.

«كۆكگىرەك» نى خەنزۇچە «خۇڭشەنكو» دەپ ئاتايدۇ. بۇ يەر ناھىيە بازىرىدىن غەربكە قاراپ ماڭغاندا 85 كىلومېتىر كېلىدۇ. دائىرىسى: شىمالىدىن جەنۇبقا ئالتە كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە تۆت كىلومېتىر كېلىدۇ. ئورنى بىر ئويمانلىقتا بولۇپ ئازراق شامال چىقسىلا دولقۇنسىمان قۇم بارخانلىرى ئۆزلۈك-

ماكانلىشىپ قالغان. ھازىرمۇ كۈن راسا قىزىغان ۋاق-
تىدا قۇم تاغنىڭ ئۈستىگە چىقسىڭىز توخۇلار چىللى-
غاندەك، ئېشەكلەر ھاڭرىغاندەك قاغىلىشقان ئاۋازلارنى
ئاڭلايسىز.

ھەي ئىسىت بىچارە باتۇر ئوغلانلار،
قالدى كېچىدە بېسىلىپ قۇم تېگىگە.

بۇ توغرىسىدا ھازىرقى شائىرلارمۇ مۇنداق بىر كۆڭلىت شېئىر يېزىپ قالدۇرغان:

كىشىلەر ئۇيقۇلۇق جىمجىت يېرىم كېچىدە،
ئالدى قۇمتاغ ئۈزىنى غۇۋا پەردە ئىچىگە.
ياتسىمۇ گەر قۇم ئاستىدا خەن ئەسكەرلىرى،
كېلەر ئۇندىن جەڭ ساداسى چىقىپ تازا ئەۋجىگە.

بۇ شېئىرلارنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ماۋكەيىنىڭ بارلىق ئەسكىرى مۇشۇ قۇمنىڭ ئاستىدا بېسىلىپ قالغان. بۇ قۇم تاغنىڭ ئاستى ئەسلىدە بىر سازلىق بولۇپ، ماۋكەيىنىڭ بارلىق ئەسكىرى شۇ سازلىقتا كېچىسى چادىر تىكىپ ھاردۇق ئېلىپ يېتىپ قالغان. يېرىم كېچىدىن كېيىن غەرب تەرىپىدىن تاتتىق بوران چىقىپ، بارىكۆلنىڭ كۆيسۇ دېگەن جايىدىكى قۇمنى ئۇچۇرۇپ كېلىپ، كۆڭگىرەك غولىنىڭ جەنۇبىدىكى ماۋكەيلەر ياتقان سازلىققا كەلگەندە، شەرق تەرەپتىن ھەم بىر خىل ئايلانما بوران چىقىپ، كېلىۋاتقان قۇمنى ئايلاندۇرۇپ ئۇچۇرۇپ ئالدىنى توسۇۋالغان. شۇنىڭ بىلەن قۇم ئىككى تەرەپتىن كەلگەن شىددەتلىك بورانىڭ تەسىرىدە ئايلىنىپ ئۇچۇپ، ماۋكەيلەرنىڭ پۈتۈن ئەسكىرىنى بېسىپ ئۆلتۈرگەن. قۇم شۇ جايغا

بولسا چۈيجاڭ ـ سۈگجاڭلىق تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى.

شىڭشىسەي دەۋرىگە كەلگەندە ناھىيىگە ئۆزگەرتىپ شيەنجاڭ، فۇشيەنجاڭ تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى. يېزىلاردا يەنىلا چۈيجاڭ، سۈگجياڭلىق تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى.

شىڭشىسەي ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندا ناھىيە ئورنىدا شيەنجاڭ تۈزۈلمىسىدىن باشقا گومىنداڭ فىرقىسى (داڭبۇ) قۇرۇلدى. يېزىلاردا سەيمى، باۋجاڭ تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى.

ئاراتۇرۇك يۇرت بولۇپ ۋاڭلىق تۈزۈمى ئاخىرلاشقانغا قەدەر جەمئىي توققۇز مىراپ ھاكىمىيەت تۇتۇپ كەلدى. مىراپلارنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدە كۆرسىتىپ ئۆتەيلى:

ئاراتۇرۇكنىڭ ھاكىمىيەت تارىخى

ئاراتۇرۇك ئالتى يۇرتتىن تەركىب تاپقان جاي بولۇپ، بۇ ئالتى يۇرت دەسلەپكى ۋاقىتلاردا ئايرىم - ئايرىم باشلىق بەلگىلەپ، قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ باشقۇرۇشىغا قارايتتى.

قۇمۇل ۋاڭلىقى باشقۇرۇشقا ئوڭۇشلۇق بولسۇن دېگەن مەقسەتتە، يۇقىرىقى ئالتى يۇرتنىڭ ئوتتۇرىسى بولغان ئاراتۇرۇكنى نۇقتا قىلىپ، ئاراتۇرۇكنىڭ قالغان بەش يۇرتىنى بويسۇندۇرغان قىلىپ بېكىتتى.

شۇنىڭ بىلەن ئاراتۇرۇك مىراپى ئالتى يۇرتنى بىرلەشتۇرۇپ باشقۇرۇپ كەلدى.

دەسلەپكى ۋاقىتلاردا مىراپلىق تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۈچ بەگلىك تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى. ئۈچ بېگىنىڭ ئاستىدىكى يېزىلاردا دورغىلىق تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى. بۇ ۋاڭلىق دەۋرلىرىدىكى ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ئىدى.

قۇمۇلدىكى ۋاڭلىق تۈزۈمى ئاخىرلىشىپ، جىڭ شۇرىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، ئاراتۇرۇكتە شېجېجۈي قۇرۇلۇپ (يېرىم ناھىيە) جۇيجاڭ، فۇجۇيجاڭلىق تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى، يېزىلاردا

بۇ توقۇز يۇرت تۆۋەندىكىچە: (دورغا، مۇرتى، قورماللىرىنىڭ ئىسمىيەتلىرى تۆۋەندىكى جەدۋەلدە كۆرسىتىلدى)

تۇرى / يۇرت ئىسمى	دورغىنىنىڭ ئىسمى	مۇرتى (مۇتۇۋەلىي) ئىسمى	قورماللىرىنىڭ ئىسمى	
تۆ مۇرتى	تاھىرغوجاھەنىياز		جەرۇل	
خوتۇنتام	سوۋۇر	مۇمەن	ئىبراھىم	
شوپۇل	سالى مەمەتنىياز	پەتتۇللا	شانىياز	
ئاراتۇرۇك	ئابدىنىياز	توختىنىياز	توختۇن	مىراپئەمدى
تىرىنكەر	مەمەتھاشىم	زاكىر ناسىر	سادىق	
توركۆل	باقىنىياز	پەيزۇللا	ئەممىن	
باي	ئەبدۇل مىراپ	بوسۇق	تۇرغان	مىراپئەمدى
ئاداق	ئابدىراخمان هاجى	توختىنىياز	توختى	
دوم	سالى ئابدىرازاق	يولىمىن	توختىمىن	

يوقىرىقى ئەمەلدارلاردىن باشقا تۆت نەپەر دىھقان بىگى بار ئىدى، ئۇلار: ئىبراھىم دىھقان، ئايىپەك

(1675 ـ يىللاردىن 1934 ـ يىللارغىچە)

تۈرى / ئىسىم فامىلىسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ئەسلى يۇرتى	ھاكىمىيەتتە تۇرغان ۋاقتى	ئەسكەرتىش
نىياز	ئۇيغۇر	مىراپ	ئاراتۇرۇك بېدىلىك	1680 — 1675	
ئېلمىيار	ئۇيغۇر	مىراپ	ئاراتۇرۇك بېدىلىك	1700 — 1681	
غوجىيار	ئۇيغۇر	مىراپ	ئاراتۇرۇك بېدىلىك	ئېنىق ئەمەس	
خۇداۋەردى	ئۇيغۇر	مىراپ	ئاراتۇرۇك توپ ئۆيلەر	ئېنىق ئەمەس	
غوجامبەردى	ئۇيغۇر	مىراپ	قومۇل شەھىرىدىن	1870 — 1866	
خالمەت	ئۇيغۇر	مىراپ	قومۇل خوتۇنتام	1889 — 1871	
شاتۇمۇر	ئۇيغۇر	مىراپ	ئاراتۇرۇك توپ ئۆيلەر	1899 — 1890	
بوسوق	ئۇيغۇر	مىراپ	ئاراتۇرۇك چوڭتاش	1919 — 1900	
ئابدىنىياز	ئۇيغۇر	مىراپ	ئاراتۇرۇك شار ئۆيلەر	1934 — 1920	

ئابدىنىياز ئاراتۇرۇك يېزىسىنىڭ مىراپلىقىنى ئۆتىگەندىن تاشقىرى توققۇز يۇرتنىڭ ئۈچ بېگى بولدى. (سۇ بېگى، دېھقانچىلىق بېگى، چارۋىچىلىق بېگى)

غىلىكى پارتلاپ كەتكەنلىكتىن، بۇ بۇيرۇق ۋاقتىنچە ئەمەلدىن قالدى.
ئىجرا بولماي توختاپ قالدى.
دېھقانلار قوزغىلىڭى غەلىبىگە ئېرىشەلمەي مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن شىڭشىسەي (تەخەللۇسى چىن يۈن ئىدى) ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ 1934 - يىلى ئارا-تۈرۈكتىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ باشلىقلىرىنى قولغا ئالدى. شۇنىڭ بىلەن ئاراتۈرۈكتىكى مىراپلىق تۈ-زۈلمىسى دەۋرى ئاخىرلاشتى.
جىن شۇرېن، شىڭشىسەي دەۋرىدىكى ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى مۇنداق ئىدى:
1937 - يىلى يېرىم ناھىيە دەپ ئايرىلىپ ئارا-تۈرۈكتە شەججۈي قۇرۇلدى. يېزىلاردا پەيچەنسولارنى قۇردى. مەمۇرىي جەھەتتە، جۇيجاڭ، سۇڭجاڭلارنى يول-گىلىدى. بۇ تۈزۈم 1937 - يىلىدىن 1942 - يىلىغىچە داۋام قىلدى. 1942 - يىلى ئاراتۈرۈك ناھىيە بولغان-لىقى جاكارلاندى.
شىڭشىسەي 11 يىل ھۆكۈم سۈردى.
شەججۈيگە دەسلەپتە بارىكۆلدىن (با فامىلىلىك) ئادەمنى ئېلىپ كېلىپ، جۇيجاڭ قىلدى. ئابدىنىياز مىراپ مۇئاۋىن جۇيجاڭ بولدى. 1934 - يىلىنىڭ ئا-خىرىسىدا ئابدىنىياز مىراپ ھەج تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن مەككىگە كەتكەندىن كېيىن قۇمۇل توغچىدىن نىياز قېزى دېگەن كىشىنى ئېلىپ كېلىپ مۇئاۋىن جۇيجاڭ قىلدى. بۇلار 1937 - يىلى 9 - ئايلارغىچە ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى.
1937 - يىلى 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى شىڭشىسەي

(ياقۇپ) دېھقان، سادىق دېھقان، پازىل دېھقانلار ئىدى.

بۇ تۆت دېھقان بېشىنىڭ باشقۇرۇشىدا قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ 82 تاغارلىق يېرى بار بولۇپ، بۇ يەرلەرنى تېرىش، يىغىش، ساڭغا كىرگۈزۈش بەلكى ئاشلىقلىرىنى قۇمۇلغا توشۇپ بېرىشكىچە بولغان بارلىق ئىشلىرىنى مۇشۇ توققۇز يۇرتنىڭ خەلقى ئىشلەپ ئاخىرلاشتۇراتتى.

تەپسىلاتى مۇنداق:

(1) ئىبراھىم دېھقاننىڭ باشقۇرۇشىدا 25 دادەنلىك يەر بار بولۇپ، بۇ يەرلەرنى نوم خەلقى تېرىپ-تىكىپ ۋاڭلىققا تاپشۇراتتى.

(2) سادىق دېھقاننىڭ باشقۇرۇشىدا 17 دادەنلىك يەر بار بولۇپ بۇ يەرلەرنى، باي بىلەن خوتۇنتام، شوپۇل خەلقى تېرىپ - تىكىپ ۋاڭلىققا تاپشۇراتتى.

(3) پازىل دېھقاننىڭ باشقۇرۇشىدا 25 دادەنلىك يەر بار بولۇپ بۇ يەرلەرنى، نېرىنكىر، تۇشو، تۆمۈرتى خەلقلىرى تېرىپ - تىكىپ ۋاڭلىققا تاپشۇراتتى.

(4) ياقۇپ دېھقاننىڭ باشقۇرۇشىدا 15 دادەنلىك يەر بار بولۇپ، بۇ يەرلەرنى ئاداق، تۇركۆل خەلقلىرى تېرىپ - يىغىپ ۋاڭلىققا تاپشۇراتتى.

1931 - يىلى (جۇڭخۇا مىنگونىڭ 20 - يىلى) ياڭزېڭشىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قۇمۇلنىڭ توغىچىنى ناھىيە بولۇشتىن قالدۇرۇپ، ئاراتۈرۈك ناھىيە بولىدۇ، دەپ بەلگىلىگەن بولسىمۇ، ئاراتۈرۈكتە دېھقانلار قوز-

ئايلاندۇراتتى. ئۇ، ئوقۇغۇچىلارغا تۆۋەندىكىدەك شېئىر-لارنى ئۆگەتكەن:

ئارزۇيۇم ھۆر ئەركىن يېڭى دۇنيا،
ئارزۇيۇم ھۆر ئەركىن يېڭى جۇڭخۇا.
ئوقۇيمەن شېئىرنىمنى ھەر دەم،
غالىبىيەت ئۈچۈن تاشلايمەن قەدەم.

قورقماي ئەسلا چامداپ ئالغا،
بىز ھۇجۇم قىلىملى دۈشمەن سېپىگە.
ئوق ئاتىملى دۈشمەن كۆزىگە،
قوغلايلى بىز ياپوننى جۇڭخۇا سىرتىگە.
قوغلاپ سالايلى يالۇجاڭنىڭ ئۇ چېتىگە....

1942 - يىلى فۇگزۇگتاگنى پۈتكەۋەتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا سۇشاگلىڭ دېگەن ئادەم جۇيجاڭ بولدى.

سۇشاگلىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققىچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا 1942 - يىلى كۈز پەسلىدە ئاراتۇرۇككە گو-مىنداڭ يېتىپ چىقتى، ئاراتۇرۇك ناھىيىدىن سۇشاگ-لىڭ يۆتكەلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا سۇخەنچىڭ شيەنجاڭ بولدى، سەدەن مۇئاۋىن شيەنجاڭ بولدى. 1944 - يىلى 3 - ئايلاردائاراتۇرۇكتە گومىنداڭ فىرقە بۆلۈمى قۇرۇلۇپ سۇخەنچىڭ گومىنداڭ فىرقە بۆلۈمىنىڭ شۇجىسى بولدى. شيەنجاڭلىقنىمۇ قوشۇمچە ئۆتەپ تۇردى. 1945 - يىلى سۇخەنچىڭ شيەنجاڭلىقنى ئۆتمەيدىغان بولدى. داگ-

نىيتىنى بۇزۇپ، شىنجاڭدا خوجىنىياز ھاجىنى قولغا ئالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتىلا، ئابدىنىياز مىراپ، نىياز قىزىللارنىمۇ قولغا ئالدى. باشەنجاڭنى يۆتكى-ۋېتىپ ئۇنىڭ ئورنىغا، جاڭجۇن ئىسىملىك بىر خەن-زۇنى جۇيجاڭ قىلىپ تەيىنلىدى. جاڭجۇن بولسا خۇ-راپىيلىقى بەك ئېغىر بۇتپەرەس ئادەم ئىدى. ئۇ ئاچ-كۆز، پەخسىق ئادەم بولۇپ، 1939 - يىللارغىچە جۇيجاڭ بولدى. 1939 - يىلى كۈز پەسلىگە كەلگەندە فۇگزۇگتاڭ ئىسىملىك بىر خەنزۇنى ئېلىپ كېلىپ، جۇيجاڭ قىلدى. نوملۇق سەدەننى مۇئاۋىن جۇيجاڭ قىلدى. بۇلار باش-لىق بولغاندىن كېيىن يۇرتنى يامان ئەمەس سوردى. چۈنكى فۇگزۇگتاڭ شىنجاڭ مەدەنى كادىرلار مەكتى-پىنى پۈتتۈرگەن، سەدەن بولسا، قەشقەر، ئاقسۇلاردا ئىككى يىل ئوقۇپ ماركسىزم دەرسلىرىنى ئاڭلىغان ئادەم ئىدى. شۇڭا ئۇلار ئاراتۈرۈككە باشلىق بولغان-دىن كېيىن ئاراتۈرۈك ئالتە يۇرتنىڭ ھەممىسىدە پەن-نىي مەكتەپلەرنى ئېچىپ، مەدەنىي - مۇئارىپ ئىشلىرى-نى خېلىلا تەرەققىي قىلدۇردى. فۇگزۇگتاڭ ئىلمىي ئادەم ئىدى، ئۇ مەكتەپلەرگە دەرس ئۆتۈپ تۇراتتى. ئۇۋەتەن-پەرۋەر ئىدى. ئۇدائىم ئاراتۈرۈكتىكى ئوقتىلىق مەكتەپكە كېلىپ، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ھەمدە گېرمانىيە فاشىستلىرىگە قارشى دەرس سۆزلەيتتى. مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچىلارنى ئېقىم مەسىلىلىرىدىن خەۋەرلەندۈرۈپ تۇراتتى. خەلققە باشچىلىق قىلىپ ياپون جاھانگىر-لىكىگە قارشى نامايىشلارنى ئۇيۇشتۇرۇپ كوچىلارنى

كىشىگە بىر ئات تەقدىم قىلىپ «سەن مېنى ھاكىم-
لىققا سايلىتىپ قويساڭ مەن سېنى مۇئاۋىن ھاكىم
قىلىمەن» دېدى. توخسۇن ئالغازىمۇ خەلق ئىچىدە
ئابدۇللانىڭ كەتمىنىنى چاپتى، بۇ ئىككى ئادەمنىڭ
ياردىمى ئاستىدا ئابدۇللا ھاكىم بولدى.

سادىر تۇرشا مۇئاۋىن ھاكىم بولدى. توخسۇن
ئالغازىمۇ مۇئاۋىن ھاكىم بولدى. بەكرى ئۆمەرساقچى
ئىدارىسىگە جۇيجاڭ بولدى.

سادىر تۇرشا بىلەن بەكرى ئۆمەر «شىنجاڭ خەلق-
چىل ياشلار» تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىرى ئىدى، بۇ ئا-
دەملەرنى نامزاتلىققا ئۈچ ۋىلايەت تەرەپىنىڭ ۋەكىلى
بولغان نەمەت خەلپەت بىلەن، ئۇيغۇر سەپىرانى كۆر-
سەتكەنلىك سەۋەبى بىلەن ئاراتۇرۇكتىكى گومىنداڭ
داگبۇسى گۇمان قىلىپ ئۇلارنى ئاخىرى قولغا ئالدۇ-
رۇۋەتتى. ئابدۇللا بەكمۇ ھىيلىگەر، قان شورىغۇچى، مەك-
كار سودىگەر ئىدى. ئۇ ھاكىم بولغاندىن كېيىن مە-
دەنى-مائارىپنى سۇغا چىلاشتۇردى، شۇ يىللاردا گو-
مىنداڭنىڭ پۇلى پاخاللىشىپ كەتكەن ئىدى. بۇنى ئاز
دېگەندەك، ئابدۇللا ئاراتۇرۇكتە ئىشلەۋاتقا ئوقۇتقۇ-
چىلارنىڭ مۇئاشىنى ۋاقتىدا قولىغا بەرمەي، ئۆز ئال-
دىغا شاگخەيگە ئەۋەتىپ ھەرخىل سودا ئالدۇرۇپ
كېلىۋېلىپ، ئاندىن كېيىن ئوقۇتقۇچىلارغا بېرەتتى.
ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىر ئايلىق مۇئاشىغا بىر پارچە ماتا
كەلمەيتتى. مۇشۇ خىل قىيىنچىلىق ئاستىدا ئاراتۇرۇكتە
خىزمەت قىلىۋاتقان ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ھەممىسى
قومۇلغا قايتىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن ئاراتۇرۇك

بۇنىڭ شۇجىلىقىدىلا قىلىنىدىغان بولدى، ئۇنىڭ ئورنىغا تەيى چىڭ ھاكىم بولدى. 1946 - يىلى شىنجاڭدا بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ «11 بىتىم» ئىمزالانغاندىن كېيىن قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ 3 ناھىيىسىدە دېموكراتىك سايلام تۈزۈمى بويىچە ھاكىم سايلاش يولغا قويۇلغاندا، قۇمۇل ۋىلايىتىگە ئۇيغۇر سايرانى بىلەن نەمەت خەلپەت دېگەن ئىككى نەپەر كىشى كېلىپ ھاكىملارنى سايلىتىشقا قاتناشتى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئاراتۈرۈكنىڭ ھاكىم نامزاتلىقىغا ئابدۇللا (ئەسلى خەنزۇ بولۇپ ئۇيغۇردىن ئايال ئېلىپ يېڭى مۇسۇلمان بولغان ئادەم ئىدى) نى كۆرسەتتى.

بىرلەشمە ھۆكۈمەتكە ۋەكالىتەن نەمەت خەلپەت بىلەن، ئۇيغۇر سايرانىلار ھاكىم نامزاتلىقىغا تۇرشانى، جۇيجاڭ نامزاتلىقىغا بەكرى ئۆمەرنى كۆرسەتتى. سايلام جىددىي كەيپىياتتا ئۆتتى، ئابدۇللانى ھاكىم سايلاشقا ئاراتۈرۈك خەلقى قوشۇلمىدى. ئابدۇللا شۇنىڭ بىلەن ئاراتۈرۈك خەلقىغە بېسىم قىلماقچى بولۇپ مۇنداق ھىيلە - مىكىر ئىشلەتتى: «ئاراتۈرۈك خەلقى مېنى بۇ قېتىم ھاكىم سايلىمىسا مەن ئىسلام دىنىدىن چىقىپ ئەسلىدىكى خەنزۇلۇقىمغا يېنىۋالىمەن» دېدى. بۇنى ئاڭلىغان ئابدۇۋاھىت ئاخۇنۇم خەلقلەرگە مۇنداق تەشۋىق قىلدى: «بىزنىڭ ئىسلام دىنىمىزدا بىر مۇسۇلمان دىنىمىزدىن چىقىپ كەتسە چوڭ گۇناھ ھېسابلىنىدۇ، بۇ ئادەمنى ئىسلام دىنىدا ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ھاكىم سايلايلى» دېدى. ئابدۇللا شۇ ۋاقىتتا يەنە بىر ھىيلە ئىشلەتتى، لېردىنكىزلىك تۇخسۇن ئالغازى دېگەن

1950 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئەبەيدۇللا باشلىق ئەخمەت، لىشۇشەن، مامۇتلار ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ قوزغاپ، خەلق ئازادلىق ئارمىيەمىزگە ھۇجۇم قىلىپ، 40 كۈنلۈك مۇھاسىرىگە ئېلىپ ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ ئاخىرى ئۆزلىرى مەغلۇپ بولدى. ئەخمەت بىلەن لىشۇشەن، مامۇتلار ئازادلىق ئارمىيىنىڭ قولىغا ئەسىر چۈشۈپ بېسىقتۇرۇلدى. ئەبەيدۇللا، يولبارسلار بىرلىشىپ قېچىپ، تەيۋەنگە ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ ھازىر تۈركىيىدە بولۇپ، تەيۋەن ھۆكۈمىتىگە خىزمەت قىلىدۇ.

(40 كۈنلۈك ئىسيان مەخسۇس تېمىدا سۆزلىنىدۇ)

ئالتى يۇرتتىكى پەننىي مەكتەپلەر تاقىلىپ قالدى. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا ئابدۇللا ھاكىم بولۇپ مەدەنىي-مائارىپنى يۈرۈشلەشتۈرىمەن دەپ قايتىدىن مەكتەپلەرگە مۇدىر قويدى.

ئاراتۈرۈك مەكتەپكە بەدى جىڭجاڭنى مۇدىر دەپ ئېلان قىلدى. نېرىنكىرگە شاكىر خويىيەنىنى مۇدىر قىلدى، نومغا ئىمىن سۇۋۇر بوجاڭنى مۇدىر قىلدى. تۇركۆلگە گايىت بوجاڭنى مۇدىر دەپ ئېلان قىلدى. ئەمما ئوقۇتقۇچىلار يوق ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ھەر قايسى يۇرتلاردىكى موللامىلار مۇئەللىم بولۇپ دىنىي مەكتەپلەر قايتىدىن ئېچىلدى. ئاراتۈرۈكنىڭ ئەھۋالى مۇشۇ دەرىجىگە يەتكەنلىكتىن، ئاراتۈرۈك خەلقى ئابدۇللا ئۈستىدىن ۋىلايەتلىك، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتلەرگە ئەرز سۇندى. ئابدۇللا ئامالسىزلىقتىن ھاكىملىقتىن ئىستىپا بېرىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ ھاكىملىقىنى يۇقىرىدىن ئېلىۋەتتى. 1949 - يىلى ئەبەيدۇل ناسىر ئاراتۈرۈككە ھاكىم قىلىپ بەلگىلەندى، ئۇ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى چۆكچىمىندا جىياڭ جېشىنى زۇڭتۇڭ سايلىغان قۇرۇلتاينىڭ ۋەكىلى ئىدى. ئەبەيدۇللانى قومۇلدىكى يولبارس ئاراتۈرۈككە ھاكىم قىلىپ كۆرسەتكەن ئىدى. يەنە لى شۇشەننى مۇئاۋىن ھاكىم قىلىپ ئەۋەتكەن ئىدى. ئۇلار ئاراتۈرۈككە كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئاراتۈرۈك ئازاد بولۇپ خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئاراتۈرۈككە ئورۇنلاشتى، ئەبەيدۇللا باشلىق قورچاق ھۆكۈمەت تىنچلىق بىلەن قورال تاپشۇرۇپ ھەقىقەتكە قايتتى.

شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئاراتۈرۈك خەلقىنىڭ قىلىچە ئەركىنلىكى يوق ئىدى، جەبرى - جاپا دەستىدىن تىرىك تۇرۇپلا دوزاقنى كۆرگەن، ئالۋان - ياساق دەردىدە خەلق تېنىدە گۆش يوق قۇرۇق قاخشالغا ئايلىنىپ قالغان ئىدى. خەلق ۋاڭلىقىنىڭ زۇلمىغا چىدىيالماي خۇدادىن مەدەت تىلەپ، ۋاڭلىقىنى قاغىغان ناخشىلارنى توقىغان.

دەردى يوق دەمسەن مېنى،
دەردىم ئىچىمدە بەش تۇلۇم.
يانچۇغۇمدا يوقتۇر پۇلۇم،
پۇل تاپقۇچە قىلدى زۇلۇم.

شامەخسۇت زامانىدا،
ئالۋىنى ئېغىر بولدى.
دۆرە - پالاق دەردىدە،
دۆمبىلەر يېغىر بولدى.

خوش قۇدرەتلىك پەرۋەردىگار،
ئالەمنىڭ شاھى.
دەرگاھىڭغا يەتمەمدىكىن،
بەندىلەر ئاھى.

ئېزىلگەن خەلق يۇقىرىقىدەك ناخشا - قوشاقلارنى ئېيتىپ ئىچىدىكى دەرد - ئەلەملىرىنى بوشاتقاندەك

ئاراتۈرۈك خەلقىنىڭ ۋاڭلار دەۋرى، شىڭشىسەي دەۋرى، گومىنداڭ دەۋرلىرىدىكى تارتقان جەبىر - زۇلۇملىرى ۋە نوم زىندانى

قۇمۇل ۋاڭلىق دەۋرىدىكى دەرت ئەلەملىك كۈنلەر

قۇمۇلنىڭ شامەخسۇت چىڭۋاڭى، بېيجىڭ خان بىلەن كۆرۈشكىلى بارغان ۋاقتىدا ئۇرغۇن سوۋغا - سالام ئېلىپ بارغان. ئۇرغۇنلىغان ئالتۇن - كۈمۈش ئېلىپ بارغاندىن سىرت 40 ھارۋا قۇمۇل قوغۇنى ھەم قوغۇن قېقى، ئۇرغۇنلىغان بۇغا مۈڭگۈزى، بۆكەن مۈڭگۈزى، ئىككى دانە يورغا ئات قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغا قىلغاندىن كېيىن گۇاڭشۈي خان خۇشال بولۇپ، شامەخسۇتنى شاڭچىڭۋاڭ قىلىپ ئەمىلىنى ئۆستۈرگەن ھەمدە بۇ خىل يارلىق چۈشەرگەن: «قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى ۋاڭلىققا دارخان①قىلىپ بېرىلدى، پۈتۈن يەر زېمىنلىرى بىر مېتىر قېلىنلىق توپىسى بىلەن ۋاڭلىققا جاساق② قىلىپ بېرىلدى» دېيىلگەن.

---

①دارخان — قۇل.

②جاساق — مۈلكى، مىراس.

مىراپ، دورغا، دېهقان بېگى، چارۋا بېگى، سۇ بېگى دېگەنلەرنىڭ ھەربىرى قان شورىغۇچى يالماۋۇزلاردىن ئىدى. بۇلارغا يىللىقچىلاردىن ئىشلىگەندىن تاشقىرى پۈتۈن يۇرت خەلقى تېرىش - يىغىش پەسىللىرىدە ئىشلەپ بېرىشكە مەجبۇرلىناتتى. يىل بويى دېهقانلار ئۆز ئائىلىسىنىڭ ئىشلىرىنى قىلىشقا ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. يەرلىرىنى سۇغىرىشقا سۇنى ھەم بەرمەيتتى. ئەمەلدار بايلارنىڭ يەرلىرى سۇنىڭ بېشىدا ئىدى. شۇڭا خەلق ئىچىدە بۇ خىل تەمسىل - قوشاقلار مەيدانغا كەلگەن:

«ئاتاڭ مىراپ بولغىچە، يېرىڭ باشتا بولسىچۇ.»

مىراپلار مىنەر تايغا،
سۇنى ئاققۇزار بايغا؛
كەمبەغەللەر سۇ دېسە،
بېشىنى تىقار لايغا.

قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ دېهقانچىلىقى ئاساسلىق ئوتوم دېگەن يۇرتتا ئىدى. ئوتوم ئاراتۇرۇككە قاراشلىق بىر چېگرا يېزا بولۇپ، شىمالىدا تاشقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى جايلاشقان، ئۇ يەردە قىشلىقى سوغۇق قاتتىق بولىدۇ. يازلىقى بولسا بەك ئىسسىق بولىدۇ. شۇڭا ئوتومغا بارغان قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ بەگ - سىپاھلىرى ئوتومنى كەمسىتىپ مۇنداق بىر كۇپلېت قوشاق ئېيتقان:

قىلىشىمۇ ۋاڭلىقنىڭ زۇلۇمى يەنىلا خەلقنىڭ يەلكىسىنى تاغدەك بېسىپ تۇراتتى. ۋاڭ ـ غوجىلا خەلقنى تېخىمۇ ئېغىر ئوقۇبەتلەرگە سالاتتى، ئۇلار دائىم: «ئىت سەمرىسە ئىگىسىنى چىشلەيدۇ، قۇل سەمرىسە خوجىسىغا يانىدۇ، بۇ قۇللارنىڭ پاتىڭىدىن بېسىپ تۇرۇپ بىر نېپىنى ئىككى قىلدۇرماسلىق كېرەك» دەيتتى. ئۇلارنىڭ بۇنداق زالىملىقلىرى ئاستىدا خەلق نامراتلىشىپ جان باقالماس هالغا چۈشۈپ قالغان.

قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ دېهقانچىلىق جەھەتتىكى زۇلۇملىرى

قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ يېرى ئاراتۈرۈك ئالتە يۇرتىنىڭ ھەممىسىدە بار ئىدى. تۈپرىقى مۇنبەت، سۇلۇق يەرلەرنىڭ تولىسى ۋاڭلىق ئىلكىدە بولۇپ، جەمئىي 3000 مودىن ئاشاتتى.

بۇ يەرلەرنى قۇمۇل 12 تاغ ئادەملىرى تېرىپ ـ تىكىپ ساڭغا كىرگۈزۈپ بەرگەندىن تاشقىرى قۇمۇلغا توشۇپ بېرىشىمۇ خەلقلەرنىڭ ئۈستىدە ئىدى. بۇ ھەقتە خەلقنىڭ مۇنداق بىر كۇپلېت قوشىقى بار:

يەنە قۇمۇل يولىدا،
هارۋىلىرى تېقىر ـ تېقىر.
ياغاچ هارۋىنى بىز تارتىپ،
دۆمبىلەر بولدى يېغىر.

ۋاڭلىقنىڭ ئالۋان ـ ياسىقىدىن تاشقىرى يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئالۋان ـ ياسىقى تېخىمۇ ئېغىر ئىدى.

نومغا پاتىنىپ چىققانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۆمۈر بويى شۇ جايدا تۇرۇپ قالاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە كۆپلىگەن كىشىلەر ئۆز يۇرتى، ئەل ئاغىنا، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى سېغىنىدۇ، كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ئانا يۇرتىنى سېغىنىدۇ. ئامال قانچە؟ ۋاڭلىق ئۇلارنى ئۆز يۇرتلىرىغا بارغۇزمايدۇ. بۇنىڭغا نارازى بولغان بىچارە پالانغان دېھقانلار بۇ خىل قوشاقلارنى توقۇغان:

دېسەڭلەر دەڭلار مېنى،
ئېيتساڭلا ئېيتىڭلار مېنى.
ھارام گۆشۈم بولسا ھالال،
توراپ - كېسىپ يەڭلار مېنى.

چېچىمنى ئۇزۇن دەيدۇ،
ئۇچىدا يۆپىگى بار.
بىز ئۆچىمىزنى ئالارمىز،
قورسىقىمىزنىڭ كۆپىگى بار.

نوم ۋە زىندان

يۇقىرىدا نوم ۋاڭلىقنىڭ تۈرمىسى ئىدى دېگەنىدۇق، نومدا ۋاڭلىق تەرەپتىن كولانغان (قېزىلغان) ئىككى ئورۇندا زىندان بار ئىدى. بۇ زىندانغا سېلىنغان ئادەملەردىن بىر نەچچە مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتەيلى:

نوم دېمەڭلەر، نوم دېمەڭلەر،
نوم دېگەن زىندان ئىكەن.
يوللىرى قاڭخىرو① ئىكەن،
جوڭگانلىرى قالماق ئىكەن.

نوم خەلقى بۇ خىل ھاقارەتلىك قوشاققا جاۋابەن مۇنداق بىر كۇپلېت قوشاقنى ئېيتقان:

نوم دېگەن سۇ ئايىغى،
يۇلغۇن، توراقنىڭ سانى يوق.
ھوگا② ئىسسىق جارى قاتتىق،
خەلقنىڭ ئىمكانى يوق.

نوم دېگەن قىۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ گۇناھكار دەپ ھېسابلىغان ئادەملەرنى پالايدىغان تۇرمە ئورنى ئىدى.

نومدىكى خەلقلەرنىڭ كۆپ قىسمى ۋاڭلىقنىڭ جازاسىغا ئۇچراپ نومغا پالىنىپ چىققانكىشىلەر. شۇڭا خەلق ئىچىدە بۇنداق قوشاق ئېيتىلىدۇ:

ھاراق دېگەن ئاچچىق نېمە،
شىڭ ـ شىڭ قاينايدۇ.
چىڭگا خوجام كېيىپ① قالسا،
نومغا پالايدۇ.

---

① قاڭخىرو — بىر خىل ئۆسۈملۈك.
② ھوگا — ھاۋا.
③ كېيىپ — ئاچچىق كېلىپ قېلىش، خاپا بولۇش.

نى يەۋېلىپ، قوۋۇرغىنىڭ ئۇستىخىنى بىلەن زىندان-
نىڭ تېمىدىن بىر تۆشۈك ئېچىش ئۈچۈن
قېزىشقا كىرىشىدۇ. شۇ قازغىنىچە ئۈچ يىل بولغان
ۋاقىتتا زىندانىنىڭ ئىچىدىن سىرتىغا چىقىدىغان بىر
تۆشۈك ئېچىپ زىنداندىن چىقىدۇ. بۇ ئادەم زىندان-
دىن چىقىپ كېيىن قۇمۇلغا قاچماقچى بولۇپ، نومىنىڭ
قالماق بۇلاق دېگەن مەھەللىسىگە بېرىپ، كېچىسى
هاجى دورغا دېگەن كىشىنىڭ بىر دانە يورغا ئېتىنى
ئېغىلدىن ئېلىپ چىقىدۇ. ئاتنىڭ ئىگەر جابدۇقى
بولمىغاچقا، بىر دانە قۇرۇق ئىگەر تېپىۋالىدۇ-دە،
مەسچىت ئىچىگە كىرىپ مولىلارنىڭ سەللىسىنى
ئېلىپ چىقىپ ئاتقا نوختا، يۈگەن، ئىگەرگە ئۈلاڭ-
چىۋىلاڭ قىلىپ ياسايدۇ، يەنە مەسچىتنىڭ بىر پارچە
كىگىزىنى ئېلىپ چىقىپ ئىگەرگە توقۇم قىلىدۇ. شۇ-
نىڭ بىلەن ئاتقا مىنىپ قاچىدۇ. ئەتىسى باقىنياز
دورغا بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ئىككى
ئادەمنى قوراللاندۇرۇپ ئارقىسىدىن قوغلاپ تۇتۇپ كې-
لىشكە ئەۋەتىدۇ.

بۇ ئىككى ئادەم هاجى دۆڭگۈلۈك ماڭغان ئىز-
نى قوغلاپ يۈرۈپ باردكۆلنىڭ قارىغول دېگەن يې-
رىگە بېرىپ هاجى دۆڭگۈلۈك ئۇخلاپ ياتقان يېرىدىن
تۇتۇۋېلىپ، قايتۇرۇپ نومغا ئېلىپ كېلىپ يەنە زىن-
دانغا سېلىپ تاشلايدۇ. 1912-يىلى تۆمۈر خەلپە
قۇمۇل ۋاڭغا قارشى ئىنقىلاب قوزغايدۇ، تۆمۈر خەلپە
ئۆز كۈچىنى زورايتىش ئۈچۈن نومغا كېلىپ هاجى
دۆڭگۈلۈك بىلەن تۆت پارچە ئەمەتنى ۋە باشقا گۇناھ-

1909 — 1910 - يىللىرى، شامەخسوت ۋالى ئىككى ئادەمنى نومغا پالاپ زىندانغا سېلىپ جازالاشنى بۇيـرۇپتۇ. شۇ يىللاردا نومنىڭ دورغىسى باقىنىياز ئىدى. باقىنىياز دورغا بەكمۇ زالىم ئىدى. پالىنىپ چىققان ئىككى ئادەمدىن بىرىنىڭ ئىسمى هـاجـى دۆڭگۈلۈك ئىدى، بىرىنىڭ ئىسمى تۆت پارچـە ئـەمەت دېگەن كىشىلەر ئىدى. تۆت پارچە ئەمەتنى نومغا ئـېلىپ چىققاندىن كېيىن پۇتىغا گۈندە سېلىپ، ياقۇپ مەزىن دېگەن كىشىنىڭ بىر ئېغىز ئۆيىگە سولاپ قويۇپ كېـچىلىرى ساقلىغان، كۈندۈزلىرى پۇتىدىكى ئېغىر گۈنـدىسى بىلەن ئەمگەككە سالغان. بۇ ئادەم ئېغىر گۈنـدىنى سۆرەپ يۈرۈپ ئەمگەك قىلغاچقا ئـاخىرى پۇتـلىرى جاراھەت بولۇپ كەتكەن.

هاجى دۆڭگۈلۈك دېگەن ئادەم نومغا يېتىپ چىـقىشى بىلەنلا نومنىڭ كارساڭ چوققا دېگەن قەبرىگاھـلىقتا بىر يەر ئاستى زىندانغا سېلىنىدى، بـۇ زىنـدانىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 10 غۇلاچ كېلەتتى. زىنـدان ئىـچىدە ئادەمنىڭ بېلىگە كەلگۈدەك قىلىنلىقتا سۇ بـار ئىدى، زىندانغا قارىغۇچى بۇ ئادەمنىڭ بىر كـۈنلۈك تامىقى ئۈچۈن بىر نان بىلەن بىر كوزا سۇلا بېرەتتى. ئۇ زىندان ئىچىدە ئۆرە تۇرۇپ ئىچىدىيالىمىغانلىقتىـن خەلقلەرگە قۇتقۇزۇۋېلىش ھەققىدە نالەـ زارە قىلىدۇ. نومدىكى يوقسۇل دېھقانلار مەلۇم بىر هېيت كـۈنـى پىشۇرۇلغان كالا قوۋۇرغىسىنى گۆشى بـىـلەن زىندان ئـىـچـىـگـە سېلىـپ بېرىدۇ. هاجى دۆڭگۈلۈك گۆشـ

كۆرۈپ قېلىپ، ئىسلام دولاتىنى چاقىرتىپ، سەن قەستەنگە كالىمىنىڭ ساغرىسىنى غاجىتقىنىنىڭ ئۈچۈن سېنىڭ جازاڭ بۇ، دەپ ئۇنى پالاق ئۇرغان. بۇ ئادەم ئاراتۇرۇك دېھقانلار قوزغىلىڭى مەزگىلىدىلا زۇلۇمدىن قۇتۇلۇپ نومدىن كېتىپقالغان.

يەنە بىر رىۋايەتتە مەريەمخان ئىسىملىك بىر ئايال كىشىنى نومنىڭ قىرساي دېگەن يېرىدىكى زىندانغا سېلىپ تاشلاپ، خەۋەر ئالمىغانلىقتىن بۇ ئايال زىندان ئىچىدە ئۆلۈپ قالغان. مەريەمخاننىڭ يولدىشى ئۇزۇن يىللار ئايرىلىپ كەتكەن ئايالىنىڭ جەسىتىنى ۋە يۈزىنى يىغا-زارە ئىچىدە كۆرگەن. مۇشۇ ئىش تۈپەيلىدىن خەلق بۇ خىل ناخشا-قوشاقلارنى توقۇغان:

زىندان تېمى ئېگىز تام،
ئۇنىڭ ئىچى كۆرۈستان.
ئېرەنلىكچە بەل باغلاپ،
شېھىت ئۆلگەن مەريەمخان.

مەريەمخاننى ئەپ چىقتى،
ئەملىك تۆگىگە ئارتىپ،
دىدارىنى كۆرۈپ ئالاي،
ئالتۇن بويىدىن تارتىپ.

كارلارنى ئازاد قىلىدۇ. تۆت پارچە ئەمەت بىلەن ھاجى دۆڭگۆلۈك تۆمۈر خەلپىگە ئەگىشىپ، قۇمۇل ۋاڭلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ قىلىپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ تايانچى كۈچلىرىدىن بولۇپ قالىدۇ. تۆمۈر خەلپە ياڭزىڭشىڭنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ ئۈرۈمچىگە چىقىپ تىداردىن بولغاندىن كېيىن، تۆت پارچە ئەمەت مەكتۇللاغا ھەج تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن كېتىپ قالىدۇ.

ھاجى دۆڭگۆلۈك دېگەن ئادەم قۇمۇلدا ئۆز ئۆيىدە قالغان ئىدى. تۆمۈر خەلپىنى ياڭزىڭشىڭ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، قۇمۇل ۋاڭلىقى ھاجى دۆڭگۆلۈكنىمۇ تۇتۇپ، قىيناپ ئۆلتۈرۈۋاتىدۇ. 1927 - يىللىرى ئىساق بەگ، يىدايى بەگ دېگەن ئىككى ياشنى نومغا پالاپ زىندانغا سېلىشقا يارلىق چۈشۈرگەنىدى.

بۇ ئىككىسىنىڭ ئاتا - ئانىسى پۇلدار ئادەملەردىن بولغىنى ئۈچۈن، نومدىكى دورغا، مۆتۇسۇپ (مۇپتى) لەرگە تۈرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش ئەۋەتىپ بەرگەنلىكتىن، پارا ئالغان دورغىلار بۇ ئىككىسىنى زىندانغا سالمىدىلا ئەمەس، ئۆز ئۆيلىرىدە كۈيئوغۇلىدەك ئەتىۋارلاپ تۇرغۇزۇپ جازا مۇددىتى توشقاندىن كېيىن ئائىلىسىگە قايتۇرۇۋاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن « پۇلى بارنىڭ كېپى ئوڭ، پۇلى يوقنىڭ كېپى توڭ» بولۇپ قېلىۋېرىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئىسلام دولاڭ دېگەن بىر ئادەمنى نومغا پالاپ چىقارغان، ناسىر مۆتۇسۇپ يىللىق چىكەر قىلىپ ئىشلەتكەن. بىر كۈنى ئوتۇن ئېلىپ كەلگىچە بىر كالىنىڭ ساغرىسىنى ئوتۇن غاجاپ قان چىقىرىپ قويغاننى ناسىر مۆتۇسۇپ

لەرنى كانايكون ① قوي تۆلىگە قوياتتى. ساناق باشلانسا ساناقچى تەيجى بېگىمنىڭ ھەققى دەپ ھەربىر قورادىن 4 ـ 5 كېچە يارامىلىق قوينى ئايرىپ تۇتۇۋالاتتى.

بۇ قويلار كېمىغان سان دەپ قويچىدىن تولۇقلاپ ئېلىناتتى. بىر كۈندە ساناقچى بەگلەر بەش قورا قوينى ساناپ چىقىپ ھاردۇق ئالاتتى. ساناق ئاخىرلاشقاندا ئومۇمىي ئايرىۋېلىنغان قويلارنى ساناقچى بېگىملەر ھەسسەپ دەرىجىسىگە قاراپ تەقسىم قىلىشىۋالاتتى.

مۇشۇ خىل ئۇسۇل بىلەن يىغىۋالغان قويلار ھەربىر بەگلەرنىڭ بىر قورا مېلى بار بولۇپ قايتاتتى. ساناقچى بەگلەر بىر جاينىڭ سانىقىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئىككىنچى بىر جايغا يۆتكەلگەندە، يۇسۇپ تەيجى مۇنداق بۇيرۇق قىلاتتى: «ھەر بىر قويچى 40 پارچە قايماق، 20 پارچە پىشلاق، بەش جىڭ مۆچۈلۈ (ئېرىمچىك) بېرىدۇ.» ھەربىر يىلقىچى 10 تورسۇق قېمىز بېرىدۇ، ھەربىر كالا باققۇچىلار 10 جىڭدىن سېرىق ماي، ئىككى تالدىن تاسما ئارغامچا بېرىدۇ. بۇ نەرسىلەر ۋاڭ خوجامغا تارتۇق قىلىنىدۇ» دەپ ئاتىلاتتى. بۇنىڭدىن سىرت ساناقچىلارنىڭ خورجۇن قاچىلىرىغا يۇقىرىقىدەك نەرسىلەر بىلەن تولدۇرۇلمىغىچە قايتمايتتى، بۇ خىل زۇلۇم ئاز دېگەندەك ھەر يىلى ھەرقايسى يۇرتلارغا 50 جۈپ بوغا مۈڭگ-

① كانايكون — بانا ـ سەۋەبسىز.

قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ چارۋىچىلىق جەھەتتە خەلققە سالغان جەبرى - زۇلۇملىرى ھەققىدە

شامەخسۇت چىڭۋاڭنىڭ ئاراتۇرۇكتىلا 20 قورا قويى (1.5 تۈمەن ئەتراپىدا)، 600 تۆياق يىلقىسى، 2000 باش كالىسى، 600 تۆگىسى قاتارلىق چارۋىلىرى بېقىلاتتى. بۇ چارۋىلارنى تۈمۈر چارۋا دەپ ئاتايتتى. (ئۆلمەيدۇ، يىتمەيدۇ ھەم يىرتقۇچ يېمەيدۇ) چوڭى بىردەمۇ كېمەيمىگەندىن سىرت ئانا چارۋىلىرىغا بىردىن تۆل قوشۇلۇپ ھېسابقا ئېلىناتتى.

ۋاڭلىقتىن ھەر يىلى ساناققا 40 نەپەر ئادەمگە باشلىق قىلىپ يۇسۇپ تەيجىنى چىقىراتتى. ئۇ بەكمۇ پىخسىق (بېخىل) ئادەم ئىدى. ۋاڭلىق «بۆك ئال دېسە بېشىنى ئالىدىغان» ئادەم ئىدى. يۇسۇپ تەيجى مال ساناش ئۈچۈن شوپۇل تەرەپ بىلەن ئاراتۇرۇككە چىقسا ئالدىدىن دەركۆندى (يەر ئىسمى) دېگەن يەردە چازەن قۇرۇپ ئالاھىدە قارشى ئېلىناتتى. ئەگەر نې- رىنكىر تەرەپ بىلەن ساناققا چىقسا «قارا سىڭىر» دېگەن يەردە چازان قۇرۇپ قارشى ئېلىناتتى.

ئۇلارنىڭ بىر كېچىلىك قونالغۇسى ئۈچۈن ئون دانە پاخلان سويۇلاتتى. 300 دىن 400 گىچە قاتۇ- رۇلغان قايماق ۋە كۆپلىگەن تورسۇقلاردا سارماي، سۈت - قېتىق، قېمىز تەييارلىناتتى. بۇلارنى ياخشى ئىززەتلىمىسە ساناقتا ئادىل ئىش بېجىرمەي خەلق-

قويۇپ، تولكە، بۆرە تۇتۇپ تېرىسىنى سېتىپ يۈزلىگە تۆلىگىنى توگەتكەن.

يەنە بىر مىسال: ئاراتۇرۇك بەلچىردىكى ئەتىنىياز بوۋايلار ئۈچ ئوغۇل ۋاگلىقىنىڭ 400 قويىنى 30 يىل ھەقسىز باققان. ئۇلار ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ۋاگلىققا 650 قوي تۆلەگگە قالغان. بۇ ئۈچ ئوغۇل ئۆز قولىدا بار ھايۋانلاردىن 15 ئات، 19 باش كالا، بەش مو سۇلۇق يېرىنى 20 تۇياق قوي ھېسابىغا ۋاگلىققا بەرگەندىمۇ تۆلەك قەرزى توگىمەي يەنە 100 دانە قوي تۆلىگى قالغان. شۇ ۋاقىتتا ئەتىنىياز بوۋا ئۆزىنىڭ ئىككى ئوكىسىنى (سالى، شامەتنى) بىر يىللىقى 10 قويدىن ھېسابلاپ ئابدىنىياز مىراپقا يىللىقچى قىلىپ تۇتۇپ بېرىدۇ. بۇلار ئابدىنىياز مىراپقا بەش يىل ئىشلەپ ۋاگلىقنىڭ 100 قويىنى تۆلەپ بەرگەن.

بۇ ئىككى ئوغۇل ئابدىنىياز مىراپقا ئىشلىگەن ۋاقىتلىرىدا ئابدىنىيازنىڭ چوڭ ئوغلى بوزەك قىلىپ ئۇردۇالغانلىقتىن بۇ ئىككى ئوغۇل ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ قېچىپ كەتكەن. شۇ يىللاردا قۇمۇل ۋاگى شامەخسوت ئۇرۇمچىدىكى ياڭجاگجۇنگە 40 كىشىنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ بەرگەندە ئاكىسى ئەتىنىيازنىمۇ ئەسكەرلىككە تۇتۇپ ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىپ بەرگەن.

ئەتىنىياز ئىككى ئوكىسى بىلەن ئۇرۇمچىدە ئۇچرىشىپ قالغان. ئۇزۇن ئۆتمەي كىچىك ئوكىسى شامەت ئۇرۇمچىدە ئۆلۈپ كەتكەن. ئەتىنىياز ئەسكەرلىكتىن بوشىنىپ ئوكىسى سالىنى قايتۇرۇپ ئاراتۇرۇككە

گۆزى، 25 پارچە تۈلكە تېرىسى، 15 پارچە بۆرە تې-
رىسى، 15 پارچە سۆلەسۈن تېرىسى، 15 پارچە يىلپىز
تېرىسى، 15 پارچە مۇلۇك (مۈشۈكنىڭ ياۋىسى) تې-
رىسى، بىر دانە ئېيىق تېرىسى، 200 جىڭ موگو، بەش
جىڭ مۇميا (تاش يېغى) بەش جىڭ تىكە يوقى①
قاتارلىق نەرسىلەرنى تەييارلىتىپ ئېلىپ كېتەتتى.
ئاراتۈرۈكتە ۋاڭلىقنىڭ قويچىسى بولغان ئادەملەرنىڭ
ھەممىسى دېگىدەك تۆلەڭگە قىلىپ، تۆلەڭ ئۈچۈن
مال - مۈلۈك، يەر - زېمىنلىرىدىن ئايرىلىپ، جان با-
قالماس ھالغا چۈشۈپ قېلىپ يۇرتىنى تاشلاپ كېتىپ
قالغان ئادەملەر ئاز ئەمەس.

بۇنىڭغا ئەمەلىي مىساللاردىن بىر نەچچىنى كۆرسى-
تىپ ئۆتەيلى: ئاراتۈرۈك بەلچىردىكى روزاڭ بو-
ۋايلار بەش ئوغۇل بولۇپ، قۇمۇل ۋاڭنىڭ 500 دانە قويىنى
15 يىل باققان. ئەمما ھەق بەرمىگەنلىكى ئۈستىگە 320
قوي تۆلەڭگە قالغان، بۇ بىچارىلەر ئۆزىنىڭ ئۈچ ئات
ئىككى باش كالا، بىر كۆتەك ھارۋا، ئىككى دانە
قازان، ئىككى دانە چاي چۆگۈن قاتارلىق نەرسىلىرىنى
55 دانە قوي ھېساب قىلىپ بەرگەنلىكى سىرتىدا تۆت
ئوغۇل باشقا جايلارغا يىللىقچى بولۇپ، ئىش ھەققى
ئۈچۈن ھەربىرى بىر يىللىقى ئۈچۈن 20 پاخلانغا ئىش-
لەيدۇ، تۆت ئوغۇل تۆت يىللىقچى بولۇپ ئىشلەپ ۋاڭغا
320 پاخلاننى تۆلەپ قايتۇرغان، بۇنىڭدىن باشقا بۇ-
لارغا نۇرغۇن يۈك تۆلەڭ قويغان، بۇنى تۆگىتىش
ئۈچۈن چوڭ ئوغۇل روزاڭ بوۋا ئېگىز - چىڭگىز
(چىگرادىكى تاغ ئىسمى) تاغلىرىغا بېرىپ قاپقان

① تىكە يوقى — بىر خىل دورىلىق ھايۋاننىڭ يوقى.

غەمبەر ئەۋلادىنىڭ مېلىنى يېيىش بىز ئۈچۈن ھارام (راۋا ئەمەس) دەپ يېمىگەن. سۇلايمان پەيغەمبەرمۇ تەۋرات دىنىغا ئىشىنەتتى. بىزنىڭ پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەت ئەلەيسالام ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدۇ. ئىسلام دىنى ھەممە دىنلارنىڭ ئەۋزىلىدۇر. بىزنىڭ شامەخسۇت چىڭۋاڭىمىز مۇھەممەت ئەلەيسالامنىڭ ئەۋلادى بولغىنى ئۈچۈن، ئۇ سۇلايمان پەيغەمبەردىنمۇ ئۇلۇغ زات بولغىنى ئۈچۈن ئۇنىڭ ماللىرىنى يىرتقۇچ ھايۋانلارمۇ يېمەيدۇ. تاغدىن يىقىلمايدۇ، مۇزلاپ ئۆلمەيدۇ، پۈتۈن تاغ - دالادىكى، دەل - دەرەخ، ئوت - چۆپلەرمۇ چىڭگا غوجامنىڭ ئۇلۇغلۇقىدىن ياخشى ئۆسىدۇ. سىلەر ئۆزۈڭلار ئۆلتۈرۈپ يەۋالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بىر سىنىمۇ كەم قىلماي تۆلەيسىلەر.» دەپ تۆلەتكەن. تۆلەپ بېرەلمىگەن كىشىلەرنى ئۇرۇپ جازالىغان. ئۇلارنىڭ جازا قۇراللىرى كۆپ ئىدى. جازالانغۇچىلارنى ياغاچ پالاق بىلەن 20 پالاق ئۇراتتى. دۆرە بولغىنىدا 20 دۆرە ئۇرۇپ جازالايتتى. بەزى گۇناھكارلارنى قولىغا كىشاك ①، پۇتىغا گۇندە ② سېلىپ جازالايتتى. ئېغىر گۇناھ ئۆتكۈزگەنلەرنى 40 پالاق، 80 دۆرە ئۇرۇپ جازالايتتى.

شامەخسۇتنىڭ دەۋرىدە ھەقىقەت، ئادالەت دېگەننىڭ قىلچە ئەسىرى يوق، ئۇلار قارا سىياسەت

① كىشاك — بويىنى بىلەن قولغا بىرلەشتۈرۈپ سېلىدىغان ياغاچ تاختا بولۇپ 40 جىڭ ئېغىرلىقتا.

② گۇندە — پۇتىغا سېلىپ قويىدىغان ياغاچ دۆڭگە 40 جىڭ كېلىدۇ.

ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، يەنىلا نامراتلىقتا تۇرمۇش ئۆتكۈزگەن.

يەنە بىر مىسال: ئاراتۇرۇك توپئۆيلەردىكى گالى مۇللىنىڭ ئاتىسى شاتۆمۈر هاللىق ئادەم ئىدى. ئۇ ۋاقىتتا ئاراتۇرۇككە مىراپ بولغان ئادەم ئىدى. بۇ ئادەمگە شامەخسوت ۋاڭ 200 دانە قىرى ھەم ئۇرۇق ئاتنى بېقىپ بېرىشكە مەجبۇرى بەردى. شۇ يىلى قۇرغاقچىلىق بولۇپ تاغلاردا ئوت ئۆسمەيدۇ. كېيىنكى يىللاردىمۇ ئوت ـ چۆپ ياخشى چىقمايدۇ. بۇ ئادەم بۇ ئاتلارنى ئۈچ يىل بېقىش جەريانىدا ئاجىزلىقتىن 80 دانە ئات ئۆلىدۇ. 4 ـ يىلى ۋاڭلىقنىڭ ساناقچىلىرى چىقىپ، 10 ئات تېرىسىنى مىڭ مۇشەققەتتە دېرەك ھېساب قىلىپ ئالىدۇ. قالغان 70 ئاتنى تۆلەڭ ھېسابلاپ تۇرۇۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شاتۆمۈر ئۆمۈر بويى يىققان 700 تۇياق قويىنى، يەتتە دانە يامبۇسىنى تۆلەمگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئۆزى بىر كەمبەغەل نامرات دېھقانغا ئايلىنىپ قالىدۇ.

زالىم يۈسۈپ تەيجى خەلقنىڭ قان تەرىنى شورايدىغان قۇيرۇقى يوق بۆرە ئىدى. ئۇ ۋاڭلىقنىڭ دۆمبىقىنى چېلىپ، خەلقنى ھاقارەتلەيدىغان ئادەم ئىدى. ئۇ بىر يىلى ساناققا چىققاندا چارۋىچىلار ئاپەت تۇپەيلىدىن ئۆلگەن ماللارنىڭ تېرىسىنى دېرەك ئورنىدا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلسا، ئۇ مۇنداق دېگەن: «سۇلايمان پەيغەمبەر دۇنيادىكى 18 مىڭ ئالەمنىڭ تىلىنى بىلىدىغان ئۇلۇغ پەيغەمبەر ئىدى. ئۇنىڭ مال چارۋىلىرىنى يىرتقۇچ ھايۋانلارمۇ، پەي-

تۆتۇلۇپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ھوسۇل ئالالماي تۇرمۇشـتا نامراتلىشىپ كەتتى. خەلقنىڭ بېشىغا ئاراتۇرۇۋاتقانـكى ئەسكەرلەرنى تەمىنلەش سېلىقىنى سالدى. ئەسـكەرلەرنىڭ يېمەك، ئات ئۇلاغلارنىڭ ئوت - سامـان، بوغۇزلىرىنى ئالتە يۇرت خەلقى تەمىنلەشكە مەجبـۇر ئىدى. جىن شۇرېن ئەزگۈچى بولۇپلا قالماستىن، شۇنـداقلا مىلىتارىست ئىدى.

جىن شۇرېن جايـلارغا ئەۋەتكـەن جىسا - لوزۇڭ دېگەن بىر نېمىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئاياللىرى بىـلـەن قىزلىرىنى خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولدى. يـۇرت كاتتىـلىرىنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈشنى قەستلىدى.

1931 - يىلى ئاراتۇرۇك دېھقانلىرى قوزغىلـىپ جىن شۇرېنغا قارشى ئىنقىلاب قىلدى. (بۇنى دېھقانـلار ئاپرېل ئىنقىلابىي دەپ ئاتايدۇ) بۇ ئىنقىـلابنىـڭ تەپسىلىي ئەھۋالى ئايرىم تېمىدا سۆزلىنىدۇ.

شىڭ شىسەي — 1933 - يىلى 4 - ئايـدا «ئاپـرېل» سىياسىي ئۆزگىرىشنى قوزغاپ چىقىپ جىن شۇـرېننى قوغلىۋېتىپ، ئۇ شىـنـجاڭـنىـڭ چېگرا مۇـداپىئە دۇبەنى بولدى.

شىڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان 11 يـىـلـىـدىـكى ئەھۋاللارنى بىر قۇر ئەسلىتىپ ئۆتۈشكـە توغـرا كېلىدۇ.

يۇرگۈزۈپ خەلقنى قامىدى، زىندانغا سالدى، سۈرگۈن قىلدى. مال - مۈلكى، يەر - زېمىنلىرىنى ئېلىۋالدى. خەلقنى ئاخىرى ئۆمۈر بويى قۇلغا ئايلىنىپ كېتىش دەرىجىسىگە چۈشۈرۈپ قويدى.

1928 - يىلى شامەخسۇت ئۆلدى. شۇنىڭ بىلەن شامەخسۇت دەۋرى ئاخىرلاشتى. بىراق بىر زالىم پادىشاھ ئۆلگەن بىلەن ئەكسىيەتچى تۈزۈم ئۆزگەرمىدى، شامەخسۇتنىڭ ئوغلى نەزەر ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقىۋېلىپ خەلقنى ئەزدى.

جىن شۇرىنىڭ خەلققە سالغان جەبرى-زۇلۇملىرى

1928 - يىلى جىن شۇرېن ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپلا جايلارغا جىسا - لوزۇڭ دېگەن بىرنېمىلەرنى چىقىرىپ دېھقانلار تارىختىن بۇيان تېرىپ كېلىۋاتقان يەرلىرىنى خوغا ئالدۇرۇشقا قىستىدى. (بىر خو يەر 100 مو ھېسابلىناتتى) بىر خو يەرنىڭ خوغا ئالدۇرۇش ھەققى ئۈچۈن 30 سەر كۈمۈش تاپشۇرۇشقا زورلىدى. نامرات دېھقانلار 30 سەر كۈمۈشنى نەدىن تاپالىسۇن؟ خو ھەققىنى تۆلىيەلمىگەن دېھقانلارنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋېلىپ گەنسۇدىن چىققان خۇرجالارغا ئېلىپ بەردى. يەنە بىر جەھەتتىن ئەسكەرلىككە ئادەم تۇتتى. ئەسكەرلىككە بېرىشقا ئۇنىمىغان كىشىلەرنى ئۇرۇپ قورقىتىپ، مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە ئېلىپ كەتتى. بۇ ئائىلىلەرنىڭ ئەمگەك كۈچى ئەسكەرلىككە

بۇ ئادەملەرنىڭ ئىسىم - فامىلىسى

ئۈرۈمچىدە تۈرمىدە ئۆلتۈرۈلگەنلەر	قاماقتا ئۆلۈپ جازالىغانلار	مۇددەتسىز قاماقتا ئالغانلار
1. ئابدىنىياز مىراپ	1. سادىق قورمال	1. قەلەم توخسۇن
2. باقىنىياز دورغا	2. قۇغوجامنىياز	2. سىلىمساق غوجىنىياز
3. ئىمىن قورمال	3. خوسوپى	
4. تۆلەگباي	4. يالاڭ ئىلى	
5. سوپا سۇگجاڭ	5. سەمەت توخسۇن	
6. يوغانباش توخنىياز	6. ھەزەڭ توغاش	
7. گۆگگۈي ئابدى	7. ئالما ئىلىنىياز	
8. شائىر بوۋا	8. سايىم بوۋا	

يۇقىرىقى ئادەملەر ئۇرۇمچى، قەشقەردىكى تۈرمىلەردە قامالغان. بۇنىڭدىن باشقا ئاراتۇرۇك تۈرمىسىدە سولاقتا ئىلىنىپ ئازابلانغان ئادەملەرنىڭ سانى كۆپ ئىدى، ئىسمىنى يازمىدۇق. شىڭشىسەي دۇبەن

شىڭشىسەي دەۋردە ئالدى بىلەن ئاراتۇرۇكتە شەجەجۇي قۇردى، بۇنىڭ ئاستىدا يېزىلاردا پەيچۇسو- لارنى قۇردى.

بۇ پەيچۇسولاردا بىردىن سوجاڭ، بىردىن شۇڭ- گۇەنلەرنى باشلىق قىلىپ بىر پەيجاڭلىقتىن ئەسكەر تۇرغۇزدى.

پەيچۇسولارنىڭ ئىچىدە سولاقخانىلارنى قۇردى. بۇ سولاقخانىلار قاراڭغۇ زىندان ئىدى. بۇ سولاقخانى- غا كىرگەن گۇناھكارلارنى خىلمۇ خىل جازالاش قو- راللىرى بىلەن جازالايتتى.

مەسىلەن: قىش كۈنلىرى سولاقخانىنىڭ ئىچىگە سۇ سېپىپ مۇز توڭدۇرۇپ، شۇ كۆك مۇزنىڭ ئىچىگە گۇناھكارلارنى سولاپ، يالاڭ ئاياغ مۇزنى دەسسىتىپ جازالايتتى. ياز كۈنلىرى قاماقخانا ئىچىدىلا چوڭ - كىچىك تەرەت قىلدۇرۇپ شۇ سېسىقچىلىق ئىچىدە گۇناھكارلارنى ياتقۇزۇپ ئازابلايتتى.

شىڭشىسەي ئۇرۇمچىدە خوجىنىياز ھاجىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، ئاراتۇرۇكتىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى- نىڭ يولباشچىلىرىدىن جەمئىي 18 نەپەر ئادەمنى قولغا ئالدى. ئۇلاردىن بىر قىسمىنى مۇددەتسىز قامىدى، بىر قىسمىنى قىيناپ تۈرمىدە ئۆلتۈرۈۋەتتى.

سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن يالغان ئىتتىپاق تۈزدى. ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچىل ئەپت ـ بەشىرىسىنى نىقاپلاش ئۈچۈن مائارىپ ئىشلىرىنىمۇ ئاز ـ تولا تۈزەتتى.
كېيىنچە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئۆرۈپ جاي-لاردىكى ئىلغار زاتلار، زىيالىيلارنى قىرغىن قىلدى. ئىقتىسادىي جەھەتتە خەلقنى جان باقالماس ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى.
شىڭشىسەي قازاق مىللىتىنى خانىۋەيران قىلى-ۋەتتى. بارىكۆل، ئاراتۈرۈكتىكى قازاقلارنى قورال تاپ-شۇرۇشقا قىستىدى. ئاۋۋال باشلىقلىرىنى تۇتقۇن قىلدى.
1938 ـ يىلى 11 ـ ئايلاردا ئېلىسقان، ئايامبەت شائېۋلارنىڭ باشچىلىقىدا مىڭ ئۆيلۈكتەك قازاق گەن-سۇ ئۆلكىسىگە قاراپ قاچقاندا ئاراتۈرۈكنىڭ نوم دې-گەن يېزىسى بىلەن ئۆتتى.
شىڭشىسەي يەردە نەچچە مىڭ ئاتلىق ئەسكەر، ئاسماندا ئايروپىلان بىلەن قوغلاپ نومغا بېرىپ نوم-دا ئالدىنى توسۇپ ئۇرۇشتى.
ئاسماندىن ئايروپىلان بومبا تاشلىسا، يەردە قو-راللىق ئەسكەر ئۇرۇش قىلىپ، قازاق خەلقىنىڭ قىزىل قېنى بىلەن نومنىڭ جاڭگاللىرىنى بوياۋەتتى. ئامال-نىڭ يوقلۇقىدىن قازاق خەلقى پۈتۈن مال ـ مۈلكىنى تاشلاپ گەنسۇغا قاراپ قاچتى.
شىڭشىسەي ئەسكەرلىرى شۇ ۋاقىتتا قازاق خەل-قىنىڭ نەچچە تۈمەن تۇياق چارۋىسىنى بۇلاپ كەتتى. شىڭشىسەي شىنجاڭ خەلقىدىن سەككىز تۈمەندەك ئا-

بولۇپلا خەلقنىڭ قولىدىكى قوراللارنى يىغىۋالدى. ئا-
راتورۇك ئالتە يۇرتنىڭ ھەممىسىدە بىر يىگىدىن ئە-
كەر تۇرغۇزدى. بۇ ئاتلىق قوشۇن ئىدى. ئۇلارنىڭ
يەيدىغان ئۇن، گۆش، سەي قاتارلىق نەرسىلىرىنى تو-
شۇشقا خەلققە ئالۋاڭ سالاتتى.

مىنگەن ئاتلىرىنىڭ ئوت - سامىنىنى، قالايدى-
غان ئوتۇنىنىمۇ خەلققە ئەكەلدۈرەتتى. بۇنىڭدىن باش-
قا ئاراتورۇك ناھىيە ئورنىدىكى مەمۇرىي ئىدارىلىرى
بىلەن ئەسكەرلىرىنىڭ، ئۇن، گۆش، ئوتۇن، ئوت -
سامان قاتارلىق نەرسىلىرىنىمۇ ئاراتورۇك ئالتە يۇرت
خەلقى ھەقسىز توشۇپ بېرەتتى. بۇ خىل ئالۋاڭ
خەلققە بەك ئېغىر چۈشتى.

ھەلۇم بىر قېتىم ئوتۇن ئېلىپ چىققاندا نۇرۇل
ئۇستا دېگەن كىشى ئوتۇننى ئازراق بېسىپ قويغانى-
كەن، ۋاڭ فامىلىلىك بىر خەنزۇ كوجاڭ نۇرۇل ئۇس-
تىنى يەرگە ياتقۇزۇپ پالاق بىلەن ئۇرۇپ ھوشىدىن
كەتكۈزۈۋەتكەن. بۇ ئادەم شۇ تاياقنىڭ زەربىسىدە
كېسەلمەن بولۇپ ئۆلۈپ كەتتى.

شىڭشىسەينىڭ شوئارى ئۇلۇغ ئىدى. ئۇنىڭ ئا-
تىۋالغىنى ئالتە بۈيۈك سىياسەت ئىدى. ئالتە بۈر-
جەكلىك شوئارنىڭ ھەر بىر بۇرجىكىگە بىر شوئار
(سىياسەت) يېزىلغانىدى.

① جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، ② سوۋېت
ئىتتىپاقىغا يېقىنلىشىش، ⑧ مىللەتلەر باراۋەر بولۇش،
④ تىنچلىقنى ساقلاش، ⑤ دىيانەتلىك بولۇش،
⑥ قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش، ئۇ دەسلەپكى مەزگىللەردە

بىلەن ھېچ بىر ئىشقا يارىماس تىرىك تاپ نەرسىلەر ئىدى.

بۇ ئەسكەرلەر ئۆزلىرىنىڭ تۇرغان يىڭفاڭىنى ① ساقلاپلا ياتاتتى. خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى قوغدىمايتتى.

ئاراتۇرۇكنىڭ ئىرىنكىر، تۇركۆل، نوم يېزىلىرىدىغا ئالتايدىكى ئوسمانىنىڭ قۇرچۇقلىرى بەش قېتىم كېلىپ بۇلاڭچىلىق قىلىپ ناھىيە بويىچە 1000 تۇياق قوي، 2030 ئات، 540 باش كالا، 1060 تۆگە، جەمئىي 4630 باش چارۋىسىنى بۇلاپ كەتتى. شۇ ۋاقىتتا گومىنداڭ ئەسكەرلىرى يىڭفاڭدىنمۇ چىقمىغان. بەلكى يىڭفاڭنىڭ تام تۈۋىگە كەلگەن كالىلاردىن 40 نەچچە كالىنى ئوغرىلاپ يەپ كەتكەن. گومىنداڭ ئاراتۇرۇكتە چىققاندىن كېيىن خەلققە قالدۇرغىنى توققۇز دانە پوتەي بولدى. ئۇندىن باشقا ھېچ بىر ياخشىلىق ئىشلىرى قالمىدى.

① يىڭفاڭ — كازارما

دەمنى تۇرمىلەردە تاغارغا سولاپ ئۆلتۈرگەن مىـلى
تاردىتتۇر.

بۇ زالىم 1944 ــ يىلى شىنجاڭدىن كەتتى ــ دە
جياڭجېيشىنىڭ يېنىغا بېردۇېلىپ يېزا ئىگىلىك مى
نىستىرى بولۇپ ئىشلىدى. كېيىن تەيۋەنگە كەتتى
1942 ــ يىلى كۈز پەسلىدىلا گومىنداڭ هۆكۈمىتى
شىنجاڭغا چىقىۋالغانىدى. گومىنداڭنىڭ سېردىۋ
ئاياغ دەپ ئاتالغان ئەسكەرلىرى ئاراتۇرۇك ئالت
يۇرتنى قارا قاغىدەك بېسىپلا قالدى. ئۇلار خۇددى
يەر يۈزىدىكى چۈمۈلىدەك ئۆمىلەپ يۈرۈپ، دەرەخ ــ
دېخىللارنى كېسىپ ئوتۇن قىلىپ قويىدى. يەردە ئۆ
سۈۋاتقان بىر قىسىم ئوت ــ چۆپلەرنىمۇ يەپ تۈگەت
تى. ئۇلار بىر تەرەپتىن هەر خىل سېلىق ئالدى. مە
سىلەن: خولەڭ، جەلەڭ، سەيمەيلەڭ، دىخۋاگوگلەڭ قا
تارلىق سېلىقنى سېلىپ ئۆزلىرىنىڭ يېمەكىنى هەل
قىلدى. ئۇلار پىيادە ئەسكەرلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ قا
لايدىغان ئوتۇنى بىلەن ئاشلىقىنى خەلق هەقسىز تو
شۇپ بېرەتتى. ئوت ــ ياسان سېلىقى يوق ئىدى.
گومىنداڭ چىقىپلا خەلق ئىچىدە ئىككى خىل كېسەل
تارقالدى: بىر خىلى رتەپ كېسەل ئىدى. يەنە بىر
خىلى قىچىشقاق كېسىلى بولۇپ، مۇشۇ كېسەللەر تو
يەيلىدىن خەلقتىن 300 دەك ئادەم ئۆلۈپ كەتتى. گو
مىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن تەپ كېسەلدە ئۆلگەنلىرىمۇ
ئاز ئەمەس.

گومىنداڭنىڭ ئەسكىرى شۇنچە كۆپ بولغىنىنى

ھىجرىيە 1351 - يىلى، مىلادى 1931 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ. دېھقانلار بۇ قوزغىلاڭنى ئاپرېل ئىنقىلابى دەپ ئاتايدۇ.

دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ كېتىشىنىڭ ئاساسىي سەۋەبلىرى:

1. جىنشۇرېن دېھقانلارنىڭ يەر سېلىقىنى ئېغىرلاتقان، مەسىلەن، 1930 - يىلى 11 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت دېھقانلارنىڭ يەرلىرىنى خىرغا ئېلىشنى بۇيرۇق قىلغان. ئاياغتا ئۆزچىلىلاشتۇرۇش جەريانىدا، خەنزۇ پۇقرالارنىڭ بىر خو (بىر خو يەر 100 مو كېلىدۇ) يېرىنىڭ خوغا ئالدۇرۇش ھەققى ئۈچۈن 5 ~ 4 سەر كۆمۈش ئالغان. ئۇيغۇر پۇقرالارنىڭ بىر خو يېرىنى خوغا ئالدۇرۇش ھەققى ئۈچۈن 30 سەردىن كۆمۈش تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلغان. خوغا ئالدۇرۇش ئۈچۈن 30 سەر كۆمۈشنى تاپشۇرالمىغان دېھقانلارنىڭ يېرىنى تارتىۋېلىپ خەنزۇ كۆچمەنلەرگە ئېلىپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن يەرسىز قالغان ئۇيغۇر دېھقانلار، خەنزۇ خوجىلارغا يالىنىپ ئىشلەپ جان باقىدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغان.

2. شۇ يىللاردا ئاراتۇرۇككە ئىچكىرىدىن بىر تۈركۈم كۆچمەن خەنزۇلارنى يۆتكەپ چىققان. بۇلار جۇچۇەنلىك نامرات خەنزۇلاردىن ئىدى. بۇلار ئاراتۇرۇككە ماكانلىشىپ بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن يەرلىك دېھقانلارنى بوزەك قىلغان. مەسىلەن، ئۇلار ئىمتىيازلىقى يەرلىك دېھقانلارنىڭ ھايۋان - سايمانلىرىنى ئىشلىتىپ ھەق بەرمىگەن ھەم ئىش ئاخىر-

1931 - يىللاردىكى ئاراتۇرۇك دېهقانلارنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ئەھۋالى توغرىسىدا!

قۇمۇلنىڭ شوپۇل يېزىسىدىكى سالى دورغا، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ئۈچۈن شوپۇل خەلقىنى تال كۆندۈ دېگەن يەرگە كۆچۈرگەنلىك خەۋىرىنى ئۇرۇمچىدىكى جىن شۇرېن ئاڭلاپ 1931 - يىلى 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى قۇمۇلدىكى يەۋنجاۋ، ليوشىزىڭلارغا تېلېگرامما ئەۋەتكەن. مەزمۇنى: «شوپۇلدىكى سالى دورغا بۇزۇلۇپ، شوپۇلدىكى خەلقلەرنى تال تېغىغا كۆچۈرۈپتۇ، سىلەر تېزدىن تەدبىر قوللىنىپ سالى دورغىنى بېسىقتۇرۇڭلار» دېيىلگەن. سالى دورغىمۇ تېزدىن ھەرىكەتكە كېلىپ 1931 - يىلى 4 - ئاينىڭ 4 - كۈنى قوزغىلاڭنى پۈتۈن ئاراتۇرۇككە خەۋەر يەتكۈزۈپ قوزغىلىپ چىققان. بۇ ھەقتە مۇنداق بىر كۇپلېت شېئىر بار.

تارىخقا مىڭ ئۈچيۈز ئەللىك بىر بولغاندا،
قىسما - قىسما ئالامەت.
دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلدۇق،
خۇدا قىلدى سالامەت.

قومۇلدىن يولبارسنى يەلكجاڭ، ئابدىنىياز مەراپىنى لىيەنجاڭ قىلىپ، قومۇل 12 تاغدىن 200 نەپەر ئەسكەر ئېلىپ ئاراتۇرۇكتە 5 — 6 يىل تۇرغۇزغان. كېيىن يولبارسنىڭ ئەسكىرىنى 40 نەپەرگە قىسقارتىپ، جىن شۇرىن يەنە ئالتە شەھەردىن (جەنۇبىي شىنجاڭدىن) 100 نەپەردىن ئارتۇق ئاتلىق ھەللىي ئەسكەر دەپ ئەكىلىپ ئابلا دارىن دېگەن كىشىنى باشلىق قىلىپ ئاراتۇرۇك لەيمەڭپەندە تۇرغۇزدى. بۇلارنىڭ خەلققە سالغان سېلىقى تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. مەسىلەن، ھەر يىلى ئەسكەرلەر ئۈچۈن ئوت ـ سامان، ئوتۇن قاتارلىق سېلىقلارنى خەلقتىن يىغىپ ئارام بەرمىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، گۆشمەي، سەيمەي دېگەن ئىككى خىل سېلىقنى خەلقنىڭ ئائىلە بېشىغا چېچىپ ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈپ تاپشۇرغۇزغان. بۇ ئۈچ باسقۇچ مۇنداق ئاتىلاتتى: باش ئون، ئارا ئون، ئاياغ ئون دەپ ھەر ئون كۈنىڭ تاپشۇرىدىغان ئاشلىقى ئايرىم ئىدى.

سەيمەي بۇغداي ھېسابىدا:

باش ئوندا بەش دادەن، ئارا ئوندا ئۈچ دادەن، ئاياغ ئوندا 1.5 دادەن تاپشۇرىدۇ. گۆشمەي بۇغداي ھېسابىدا:

باش ئوندا 1.5 دادەن، ئارا ئوندا 1 دادەن، ئاياغ ئوندا 0.5 دادەن تاپشۇرىدۇ. بۇ سېلىقنى تۆلەشكە بۇغداي يېتىشتۈرەلمىگەن دېھقانلار ئۆزلىرىنىڭ قولىدا بار ئات ـ كالا قاتارلىق ئۇلاغ ـ قارىلىرىنى سېتىپ بولسىمۇ تاپشۇراتتى. بۇ خىل جازانىخورلۇق دەستىدىن ئاراتۇرۇكتە تۇرغۇن ئادەملەر نامراتلىشىپ

لاشقاندىن كېيىن ئىشلەتكەن هايۋان - سايمانلارنى ئىگىسىگە ئاپىرىپ بەرمەي ئېتىزلىقلاردىلا ساپانلارنى سۆرىتىپ قويىۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن كالىلار ئىسسىق تەرلىگەن پېتى سۇ ئىچىپ كېسەل بولغان ۋە ئۆلگەن. بۇ ئەھۋاللارغا نارازىلىق بىلدۈرگەن دېھقانلارنى هاقارەتلىگەن ھەم ئۇرغان.

3. تېرىلغۇ يەرلەرنى ئۆز ئىگىدارچىلىقىدا ساقلاپ قالغان دېھقانلاردىن بىر مو يەرگە بىر دادەندىن خولەڭ ئاشلىق تاپشۇرۇشقا مەجبۇرلىغان. خولەڭ تاپشۇرالمىغانلارنىڭ يەرلىرىنىمۇ تارتىۋالغان.

4 - ئاراتۇرۇكتىكى 200 دىن ئارتۇق ئەسكەرنىڭ سېلىقىنى خەلققە سالغان. تۆمۈر خەلپە يېڭىلگەندىن كېيىنلا، جىن شۇرىن ئاراتۇرۇكنى چىڭ قاتتىق ئىدارە قىلىش پەرمانىنى چىقىرىپ 200 نەپەر ئەسكەرگە جەزاسىز ئىسىملىك بىر زالىمنى باشلىق قىلىپ تەيىنلىگەن. ئۇ يېتىپ چىقىپلا ئاراتۇرۇكنىڭ چوڭ ئۆيلەردىكەن يېرىدە بىر يىڭفاڭ (گازارما) سالدۇرغان. بۇنى سېلىشتا خەلققە ئالۋاڭ سېلىش ئارقىلىق پۇتتۇرگەن. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئەسكەرلىرى يەيدىغان ئاشلىق، ئاتلىرىنىڭ ئوت - سامان بوغۇزلىرىنى ئاراتۇرۇك ئالتى يۇرت خەلقىغە توشۇتۇپ خەلقنىڭ ئارامىنى قويمىغان. يەنە سەيمەي ئاشلىقى تارقىتىپ كۈزلۈكى بىر دادەن ئاشلىق ئۈچۈن ئىككى دادەن ئاشلىق تاپشۇرۇپ ئالغان. جىن شۇرىن تۈلكىدىنمۇ ھىيلىگەر قاخۋاش بولغاچقا، ئاراتۇرۇك خەلقىنىڭ ئۆز گۆشىنى ئۆز يېغىدا قورۇش ئۈچۈن خەزىۋلارنى ئالماشتۇرۇپ،

دېگەندىن بىر دادەن بۇغداي ئۆتنە ئېلىپ قايتۇرالماي 10 يىل ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ 10 دادەن ھېسابلايدۇ. رەھىمنىياز موللىنىڭ بۇنچىۋىلا ئاشلىقنى قايتۇرۇش ئىمكانىيىتى بولمايدۇ. بۇ جازانىخورلار موللامنىڭ ئاراتۇرۇك بويىچە، داڭقىسىنى چىقىۋاتقان يورغا ئېتىنى ئىككى باش ئۆيىنى تارتىۋالغاندىن تاشقىرى ئۆي ئىچىدىكى يورتقان - كۆرپە، كىگىز ۋە كىيىم - كېچەكلىرىنى ئېلىۋالىدۇ. بۇ ۋاقىتتا رەھىمنىياز موللامنىڭ ئايالى رابىيە قىشنىڭ، بۇ جازانىخورلارغا ھال - ئەھۋال ئېيتىپ ئۆي ئىچىدىكى نەرسە - كېرەكلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىشىنى تەلەپ قىلغاندا، ئۇلار بۇ ئايالنى ئۇرۇپ - تېپىپ قورسىقىدىكى بەش ئايلىق بالىسىنى بويىدىن ئاجرىتىۋەتكەن. يەنە بىر مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتەيلى، لوزۇكلىچىمەن بارىكۆلدىن كېلىپ ئاراتۇرۇكتە سوداگەرچىلىك قىلاتتى. ئاراتۇرۇك يېزىسىدىكى شانىياز بوۋايغا يېقىنلىشىپ ئۆيىنى ئىجارىگە ئېلىپ بولتۇرىدۇ. دەسلەپتە، شانىياز بوۋايغا خوشنىدارچىلىقىم دەپ ئازراق خام دارا، چاي قاتارلىق نەرسىلەرنى بېرىپ قويىدۇ. بۇ ياشاپ قالغان ئادەم بولغاچقا ئۇزۇنغا بارمايلا ۋاپات بولۇپ كېتىدۇ. شۇ ۋاقىتتا لوزۇكلىچىمەن، شاھىنىياز بوۋا ھايات ۋاقتىدا، مەندىن ئۇرغۇن جاي، دارا، ھاراق قاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ پۇلىنى بەرمىگەن. شۇ نەرسىلەرنىڭ پۇلى ئۈچۈن تۇتىۋالىمەن دەپ شانىياز بوۋاينىڭ تۆت ئېغىز تام ئۆيىنى، ئىككى ئېغىز ئېغىل سامانلىق، سەككىز مو سۇغۇق يېرىنى ئېلىۋالغان. بۇنىڭدىن سىرت

کەتتی. بەزی کىشىلەر ئازاپ- ئوقۇبەتنىڭ دەردىد
کىندىك قېنى تۆكۈلگەن ئېزىز يورتىنى تاشلاپ باشق
يۇرتلارغا كېتىپمۇ قالدى.

5. ئاراتۇرۇككە چىقارغان بىر قىسىم خەنزۇ،خۇيزۇ
ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى جازانىخور سودىگەرلەرگە
ئايلىنىپ كەتتى. مەسىلەن، جاڭدارىن (جاڭجىسا)
لوزۇڭ لىچىۋەن، چىشىلار، بارىكۆللۈك يېشىل خىتاي.
تازىش دېگەنلەر (خۇيزۇ) ۋەي يىشاڭ، لىڭۋىي.
گاۋشەنىسىڭ دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى جازانىخور سودى-
گەر ئىدى. ئۇلار بىر پارچە ماتانى 5 كۆرە بۇغ-
داي ياكى بىر ئەركەك قويغا ساتاتتى. (بىر پارچە
ماتا بىر شىم ياكى بىر ئىش كۆڭلەك ئارانلا چىقاتتى).
ئىچىدىغان بىر تاختا چاينىمۇ بىر قويغا تېگىشەتتى.
بىر جىڭ ھاراقنى بىر كۆرە ئاشلىقتىن بېرىپ ۋاقتىدا
بېرەلمىسە، بىر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن بىر جىڭ
قوشۇلۇپ بىر يىلدىن كېيىن ھاراقنى 12 جىڭ ھېسابلاپ
ئاشلىق ئالىدۇ. ئەتىياز كۆنلىرى سېرىقتال ۋاقتىدا
يېمەك ئاشلىقى يېتىشمىگەن ئائىلىلەرگە (دېھقانلارغا)
بىر كۆرە ياكى بىر دادەن ئاشلىق جەلەپ بەرگەن
بولسا كۈزلىكى بىرگە بىرنى قاتلاپ ئىككى كۆرە،
ياكى ئىككى دادەن ئاشلىق ئالاتتى. بۇنىڭغا بىر
مىسال، ئاراتۇرۇك يېزىسىدىكى رەھنىياز موللا دېگەن
كىشى، لىچۈرشى دېگەن سودىگەر خەنزۇدىن بەش
كۆرە بۇغداي ئۆتنە ئېلىپ قايتۇرالماي ئارىدىن ئالتى
يىل ئۆتۈپ كېتىدۇ. لىچۈرشى ھېسابلاشقاندا سەككىز
دادەن ئاشلىق قايتۇرۇشنى ئېيتىدۇ. يېشىل خىتاي

بىلەن ئاراتۈرۈكتىكى جازانىخور سودىگەرلەرنىڭ بازىرى كاساتلىشىپ قالىدۇ. جاڭجىسا باشلىق لوزۇڭ لىچيەن، ۋە باشقا سودىگەرلەر ئابدىنىياز مىراپنىڭ سودا قىلىشنى توسۇيدۇ. ئابدىنىيازمىراپ بۇنىڭغا قوشۇلمايدۇ، شۇنىڭ بىلەنلا جاڭجىسا ئاراتۈرۈك ناھىيە ئورنىدىكى يۇرت باشلىقلىرىدىن: ئابدىنىياز مىراپ، توخسۇن قورمال، توختىنىيازمۆتۈسۈپ قاتارلىق كىشىلەرنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈۋېتىشنى لىكۇي بىلەن گاۋشەنسىڭغا تاپشۇرىدۇ. بۇلار كېچىلىرى يوقىرىقى كىشىلەرنىڭ ئوگىزلىرىگە چىقىپ ماراپ ئۆلتۈرۈشنىڭ ئىلاجىسىنى تاپالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ مېھماندارچىلىقتا چاقىرىپ، پولو ئېتىپ ئىچىگە زەھەر سېلىپ ئۆلتۈرۈشنى قوللانماقچى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ خىل پىلانى ئىشقا ئېشىپ قالسىلا، ئابدىنىياز مىراپنىڭ ئايىلى نازىۋانى ئاغىچىنى لوزۇڭ خوتۇنلۇققا ئالماقچى، قىزى بۇۋىسۇلتانخاننى جاڭجىسا خوتۇنلۇققا ئالماقچى، چوڭ كېلىنى شەرىخاننى لىكۇي خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولىدۇ. ئابدىنىياز مىراپ ئۆلگەندىن كېيىن، پۈتۈن مال - دۇنياسىنى يوقىرقىلار بۆلۈشۈپ ئالماقچى بولىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى جاڭجىسا خۇپىيانە ھالدا نوم، تۇزكۆلدىكى يۇرت باشلىقلىرىنىمۇ زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈش پىلانىنى ئىشەنچلىك ئادەملىرى بىلەن شۇ يەردىكى جىسا - لوزۇڭلارغا يەتكۈزىدۇ. بەختكە يارىشا جاڭجىسانىڭ سۇيىقەستلىك ھەرىكىتىنى گاۋشەنسىنىڭ ئابدىنىياز مىراپقا ئېيتىپ قويىدۇ. ئابدىنىياز مىراپ ئېغىر-

بوۋاينىڭ ئۆي تۇتار قاپارلىرىنىمۇ ئۆزىنىڭ قىلىۋالغان. بۇ لوزۇڭ ئاراتۇرۇككە كېلىپ، 5 — 6 يىل ئىچىدىلا چوڭ بىر باي بولۇپ قالغان. شۇ ۋاقىتتا لوزۇڭلى چىننىڭ 200 تۇياقتىن ئارتۇق قوي، يەتتە ئات، 20 باش كالا، ئالتە تۆگە قاتارلىق مال ۋارانلىرى بولغاندىن تاشقىرى، ئۈچ دانە ئۈن تارتىدىغان موپاڭى بار ئىدى. جازانىخور سودىگەرلەرنىڭ بۇ خىل زۇلۇملىرى دەستىدە خەلق جان باقالمايدىغان هالغا چۈشۈپ قالغان ئىدى.

6. جىسا ـ لوزۇڭلار ھەددىدىن ئېشىپ ئاراتۇرۇك ناھىيە ئورنىدىكى ۋە نوم يېزىسىدىكى يۇرت باشلىقلىرىنى زەھەرلەپ، ئۆلتۈرۈپ ئۇلارنىڭ خوتۇن ـ قىز، كېلىنلىرىنى ئۆزلىرى خوتۇنلۇققا ئېلىش، مال ـ مۈلكىنى بۆلۈشۈۋېلىش سۇيىقەستلىك ھەرىكەت ئويۇشتۇردۇ. مەسىلەن، ئاراتۇرۇك خەلقى ئابدىنىياز مىراپقا ئاراتۇرۇكتىكى لوزۇڭ ـ جىسالارنىڭ سودىگەرچىلىكتە جازانىخورلۇقى چېكىدىن ئاشقان ئەھۋاللارنى ئىنكاس قىلىدۇ. ۋە بىر ئامال قىلىپ خەلقنى سودا بىلەن مۇۋاپىق باھادا تەمىن ئېتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئابدىنىياز مىراپ يەرلىك خەلقلەرنىڭ بۇ خىل زۇلۇمغا ئۇچراۋاتقان ئەھۋالىغا ئېچىنىپ، ئۆزىنىڭ شەخسىي 60 تۆگىسى بىلەن ئوغلى غوجامنىياز بەگنى باشلىق قىلىپ ئىچكىرىسىنىڭ باۋتۇ، جۇچۈەن قاتارلىق جايلارغا ئەۋەتىپ سودا ئەكىلىدۇ. جەمئىي ئۈچ قېتىم چۈشۈپ چاي، تاماكا، ھەر خىل گەزمال رەخت ئېلىپ چىقىپ خەلققە ئۆز باھاسىدا سېتىپ بېرىدۇ. شۇنىڭ

سىز ئىشلەيتتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، دېھقان بېشى بولغان مەنسەپدارلىرىنىڭ تېرىلغۇسىنىمۇ خەلققە ھەقسىز قىلدۇراتتى. بۇنىڭدىن سىرت يەنە ھەر بىر ئائىلىدىن بىر كۆرە سەككىز شىڭدىن بۇغداينى مەنسەپ ھەققى دەپ ئالاتتى. كۆك بېشى، قورمال ھەققى بىر كۆرە بەش شىڭدىن ئاشلىق ئالاتتى. چارۋا ساناشقا چىققان تەيجى غوجاملارنىڭ بىر كېچىلىك تاماقى ئۈچۈن، 400 پارچە قاتۇرۇلغان قايماق، 8 — 10 دانە پاخلان گۆشى، يېتىپ ئاشقىدەك سۈت - قېتىق، قىمىز تەييارلىناتتى. قومۇل ۋاڭىنىڭ ئاراتۇرۇكتىكى مال-چارۋىلىرى سانىلىپ بولغۇچە نۇرغۇن چارۋىچىلار مال تۆلىگەنگە قېلىپ، قولىدا بار ئاز تولا چارۋا، يەر-زېمىنلىرىنى بېرىۋېتىپ ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ كېتىپ قالغان ئادەملەرمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. مەسىلەن، نومدىكى ۋاڭلىققا قاراشلىق يەرلەرنىڭ ئىسىملىرى ئىچىدە: دۇنيا يەر، باقى يەر، ئېلى يەر، ساۋۇت يەر، غوجامنىياز يەر، سەمەتۋاقى يەر دېگەندەك ئىسىملار بار. بۇ ئىسىملار يەرنىڭ ئەسلىدىكى ئىگىسىنىڭ ئىسمى بولۇپ، مۇشۇ ئادەملەر ئۆزىنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىنى تۆلەمگە تۇتۇپ بېرىپ، يۇرتىنى تاشلاپ نومدىن كېتىپ قالغان. ئاراتۇرۇكتە ئەنە زۇلۇم شۇ قەدەر چېكىدىن ئاشقان ۋاقىت ئىدى. شۇ كۈنلەردە سالى دورغا ھەم دەرت - ئەلەمگە چىدىيالماي تۇرغان ئىكەن. بۇ ئىشنىڭ ئەسلى مۇنداق بولغان ئىدى: سالى دورغا قىيىن شارائىت ئىچىدە ئۆزلىرى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئانا يۇرتى شوپۇل دېگەن يەرنى تاشلاپ، تال كۆندۈ دېگەن جايغا شوپۇل خەلق-

بېسىق كىشى بولغىنى ئۈچۈن بۇ جىسالارنىڭ ھەرىكەتىگە قارىتا، ئۇلار ئۆزلىرى قوزغالغانغا قەدەر كۈتۈپ تۇرۇش چارىسىنى قوللىنىپ، نوم، تۇركۆلدىكى يۇرت باشلىقلىرىنىڭ ھوشيارلىقىنى ئاشۇرۇپ، شۇ جايلاردىكى جىسا - لوزۇڭلارنىڭ ھەرىكەت ئەھۋالىنى كۆزىتىپ خەۋەر قىلىشىنى ھەم ئۇلار ئۆزلىرى قوزغالمىغىنچە قول تەگكۈزمەسلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ، ئاشۇ مەزگىلدە نومدىكى جىسا - لوزۇڭلارنىڭ ھەرىكىتىنى سىزىي لىۋۋىي دېگەن بىر خەنزۇ سالى دورغامىنىڭ ئىنىغا بېرىپ سۈيىقەستىنى ئاشكارىلاپ قويىدۇ. ئۇلارنىڭ سۈيىقەستىمۇ ئاراتۈرۈكتىكى ئەھۋالغا ئوخشاشلا مېھماندارچىلىققا چىللاپ ئاشقا زەھەر سېلىپ، نومنىڭ سالى دورغا باشلىق - ناسىر، مۆتۈسۈپ، پازىل دېھقان، غوجى موللا، توخسۇن بوۋا، ھادى بوۋا، سالى قورمال، مەتىمىن پالۋان قاتارلىق ئون قانچە كىشىنى بىراقلا ئۆلتۈرمەكچى ئىكەن. ئۇلارنىڭ بۇ پىلانى ئىشقا ئېشىپ قالغىنىدا، سالى دورغىنىڭ قىزى ئايپاشاخاننى شۇي لويە خوتۇنلۇققا ئالماقچى، كېلىنى گۈلخاننى ۋاڭ خۇيىڭ خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولىدۇ. بۇلارنىڭ بۇ سۈيىقەستلىك پىلانلىرى ئىشتا ئاشقىچە خەلق قوزغىلىپ كېتىدۇ.

7 . قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ زۇلمى چېكىدىن ئېشىپ، خەلقنىڭ ئىنقىلاب قوزغىشىغا ئاساسىي سەۋەب بولىدۇ. مەسىلەن، ئاراتۈرۈك ئالتە يۇرتتا قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ 300 دادەنلىكتىن ئوشۇق يېرى بولۇپ، ئاراتۈرۈككە قاراشلىق توققۇز دورغىلىق ئورۇندىكى خەلقلەر تېرىپ - يىغىپ ئامبارغا كىرگۈزگەنگە قەدەر ھەق-

4. ئاراتۇرۇك باينىڭ سىڭىخاچۇەن(سۆجە بۇلاق)دا تۇرۇشلۇق چازىنىڭ باشلىقى جاڭگوخۇ قوشۇلىدىن چىقىپ سۆجە بۇلاققا قايتىپ كېلىۋاتقاندا، شوپۇلغا كېلىپ سالى دورغىنىڭ ئۆيىگە چۈشىدۇ. شۇ ئاخشىمى سالى دورغا ماڭا بۈگۈن كېچە خوتۇنلۇققا ئۇيغۇردىن بىر ئايال تېپىپ بېرىسەن دەپ بېسىم قىلىدۇ. سالى دورغا « بىز ئىسلام دىنىدىكى مۇسۇلمانلار، بىزنىڭ ئۆرپ ئادىتىمىزدە مۇسۇلمان بولمىغان ئادەمگە خوتۇن بولۇش يوق. ساڭا خوتۇن بولىدىغان ئايال يوق » دەيدۇ. جاڭگوخۇ يولسىزلىق قىلىپ، سالى دورغىنىڭ ئۆيىدىكى قىزى ئايىمساخاننى كۆرسىتىپ، بۇ خوتۇن ئەمەسمۇ دەپ تۇرىۋالىدۇ. بۇ ۋاقىتتا سالى دورغىنىڭ غەزىپى ئۆرلەپ، سەن بۇنداق يولسىزلىق قىلىدىغان بولساڭ، يا سەن ئۆلىسەن، يا مەن ئۆلىمەن دەپ تۇرۇپ جاڭگوخۇ بىلەن تاكالىشىپ قالىدۇ. جاڭگوخۇ « سەن بەش كۈن ئىچىدە، قىزىڭنى ماڭا خوتۇنلۇققا بەرمىسەڭ، مەن قايتىپ كېلىپ سېنى ئۆلتۈرۈپ، قىزىڭنى خوتۇنلۇققا ئېلىپ، كۆيىمۇغلۇڭنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ بېرىمەن » دەپ سۆجە بۇلاقتىكى چازىسىغا كېتىپ قالىدۇ. سالى دورغا مۇشۇنداق ئېغىر بېسىمغا چىداپ تۇرالماي ئاخىرى شوپۇل خەلقىنى تال تېغىغا كۆچۈرگەن ئىدى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى: ئاراتۇرۇك خەلقى بىلەن بىرلىشىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ئىدى. مۇشۇنداق ئاچقۇچلۇق پەيتتە، ئابدىتىميا ز مىراپ، يولبارسنىڭ شوپۇللۇق سالى دورغىنى تۇتۇپ بېرىش بۇيرۇق خېتىنى سالى دورغى-

نى كۆچۇرۇپ چىقىۋالغان ئىدى. بۇنىڭ سەۋەب
تۆۋەندىكىچە:

1. قۇمۇلدىكى بەيۋىنچاۋ شوپۇل خەلقىنى تېرىلغ
يەرلىرىنى خوغا ئالدۇرمىدى، دېگەن. تارىختىن بۇياد
تېرىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ يەرلىرىن
تارتىۋېلىپ تاشۋېلىقتىكى خەنزۇ خۇرجالارغا بېرىدۇتكەن
نۇرغۇنلىغان ئادەملەر يەرلىرىدىن ئايرىلىپ خەنزۇ
خۇرجالارغا ياللىنىپ ئىشلەپ كۈن ئۆتكۈزىدىغان ھالغا
چۈشۈپ قالغان.

2. سەيمەي، گۈڭمەي ئاشلىقى تاپشۇرمىدىڭلار
دەپ سالى دورغىنى قۇمۇلغا چاقىرتىپ 10 كۈن سولاپ
(قاماپ) قويىدۇ. شۇ ۋاقىتتا قۇمۇلدىكى يولبارس
بىلەن ھەسەن بالا ھاجى كېپىل بولۇپ بۇلار 10 كۈن
ئىچىدە، سەيمەي، گۈڭمەي ئاشلىقنى تاپشۇرسۇن، سىز
سالى دورغىنى تۇرمىدىن قويۇپ بەرسىڭىز دەپ بەي-
ۋىنچاۋدىن تىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بەيۋىنچاۋ، سالى
دورغىنى سەن 10 كۈنگىچە سەيمەي - گۈڭمەينى تاپ-
شۇرمىساڭ كاللاڭنى ئالىمەن دەپ قويۇپ بېرىدۇ.

3. 1931 - يىلى 3 - ئاي كۆنلەردە شوپۇل خەلقى
ئەتمىيازلىق يېمەك ئاشلىقىنى 50 تۆگىگە ئارتىپ
قۇمۇلغا چۈشۈپ ئۇن چىقىرىپ قايتىپ كېتىۋاتقاندا،
بەيۋىنچاۋنىڭ تاشۋېلىقتا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرى
ئالدىنى توسۇپ، سىلەر بۇ ئۇننى تاشقى مۇڭغۇلىيىگە
ئاپىرىپ سودا قىلماقچى دېگەن تۆھمەتنى چاپلاپ
تارتىۋالىدۇ. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەرلەنگەن خەلق تېخىمۇ
غەزەپلىنىدۇ.

لىپ ئابدىنىياز مىراپقا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. ئابدى-
نىياز مىراپ خەتنى ئوقۇپ مەزمۇنىدىن خەۋەر تاپ-
قاندىن كېيىن، بۇ پىكىرلەرنى ماقۇل كۆرۈپ، ئالاقە
يېزىپ تۇركۆل، نوملارغا ئادەم ئەۋەتىپ تېزدىن قوز-
غىلاڭ كۆتۈرۈشكە بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. قاپاقىنىڭ سۇن-
غىنى كەلسە، تاشقا تېگىپتۇ دېگەندەك نومىدىكى
جىسا - لوزۇڭلارمۇ نىيىتىنى بۇزۇپ يەرلىك يۇرت
باشلىقلىرىنى مېھماندارچىلىققا چاقىرىپ كېلىشكە ئىككى
قېتىم كىشى ئەۋەتىدۇ. (ئەكسىيەتچى جىسا - لوزۇڭلار
نومىدىكى يۇرت باشلىقلىرىنى مېھمان قىلىش باھانىسى
بىلەن زەھەر سېلىنغان پولۇنى يېگۈزۈپ، ئۇلارنى
زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈش پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى
ئىدى.) شۇ ۋاقىتتا ئابدىنىياز مىراپنىڭ تېزدىن
قوزغىلىپ سۈيىقەستچى جىسا - لوزۇڭلارنى يوقىتىڭلار
دېگەن بۇيرۇق يېتىپ كېلىدۇ - دە، سالى دورغا 30دەك
ئادەمنى باشلاپ بېرىپ، مېھمان قىلىشقا تەييارلىغان
ئۆيگە كىرىپلا ئىشىك ئارقىسىغا قارىغىدەك بولسا،
كۆلىمىخ قېقىلغان توخماقلار تەييارلاپ قويۇلغان ئىكەن،
مۇشۇ توخماقلارنى قولىغا ئېلىپلا، ئۆيىدىكى ۋە ئاش-
خانىدىكى سۈيىقەستچىلەرنى ئۆزلىرى روسلىغان تاياق-
توخماقلار بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرىدۇ. بۇنى كۆرۈپ
تەييار تۇرغان سىرتتىكى ئامما قوزغىلىپ كېلىپ قا-
زاندىكى پولونى بىر ئىتقا بەرگەن ئىكەن، ئىت يېمەك
ھامان ئۆلگەن. بۇنى كۆرگەن ئامما تېخىمۇ غەزەپ-
لىنىپ، قالغان جىسا - لوزۇڭلارنى قوغلاپ يۈرۈپ بىر-
نىمۇ قويماي ئۆلتۈرىۋېتىدۇ. «ھەر كىم قىلسا يامان-

نىڭ ئۆزىگە يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. خەتنىڭ مەزمۇنى
مۇنداق: « شوپۇلدىكى سالى دورغا بۇزۇلۇپ، شوپ-
خەلقىنى تال تېغىغا كۆچۈردى. ئۇنىڭ مەقسىتى ئە
قىلاپ قوزغىماقچى. سىز بۇ خەتنى ئالماق هامان
ئادەم ئەۋەتىپ سالى دورغىنى تىرىك تۇتۇپ ماڭ
تاپشۇرۇپ بېرىڭ ». شۇنىڭ بىلەن 1931 - يىلى 3
ئاينىڭ 28 - كۈنى سالى دورغا دەرھال شوپۇلدىكى
يۇرت باشلىقى هۆتىۋەر كىشىلەر بىلەن كېڭەش يىغى
نى ئاچىدۇ. بۇ يىغىنغا ئاراتۇرۇكتىن خەت ئالاق
ئېلىپ كەلگەن — توخسۇن قورمال، قۇمۇلدىن خەت
ئېلىپ چىققان يارى دورغا قاتارلىقلار قاتنىشىدۇ.
يىغىن ئاخىرىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش قارارىغا كېلىدۇ.
سالى دورغا ئابدىنىياز مىراپقا مۇنداق خەت يازىدۇ:
« پىچاق سۆڭەككە يەتتى » ئەندى قوزغىلاڭ كۆتۈر-
مىسەك بولمىدى. شۇڭا مەن شوپۇل بىلەن باي
خەلقىنى تەشكىللەپ، سىمىخىۋاچۇەندىكى (سۆجە
بولاق) جاڭگوخۇنىڭ چازىسىدىكى ئەسكەرنى يوقىتى
مەن، ئابدىنىياز مىراپ سىز توخسۇن قورمال ئىك
كىڭىزلەر ئاراتۇرۇك يېزىسىدىكى خەلقنى تەشكىللەپ،
ئاراتۇرۇك لەيمەڭفاڭدىكى ئابلادارىنىڭ 100 لەشكىرىنى
يوقىتىڭلار. باقىنىياز دورغا تۇركۆلدىكى 17 كىشىلىك
جىن شۇرېنىنىڭ چازىسىنى يوقاتسۇن. نومىلۇق سالى
دورغا نومدىكى جىساجۇي بىلەن جىسا - لوزۇڭلارنى
يوقاتسۇن دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. بۇ مەسلىھەتكە
توخسۇن قورمال بىلەن يارى دورغىمۇ قوشۇلۇپ، سالى
دورغا يازغان خەتنى ئېلىپ ئاراتۇرۇككە قايتىپ كې-

قېچىپ بارىكۆلگە، بېرىۋالغاندىن كېيىن دەرھال تېلېگ-رامما ئارقىلىق ئۈرۈمچىدىكى جىن شۇرېنغا خەۋەر يەتكۈزگەن.

جاڭگوخۇ قانداق قېچىپ كەتتى؟

جاڭگوخۇ، سالى دورغىغا «بەش كۈنگىچە قىززىڭنى ماڭا خوتۇنلۇققا ئاپىرىپ بەرمىسەڭ، ئۆزۈڭنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ قىزىڭنى ئالىمەن» دەپ كەتكەندىن كېيىن سالى ئويان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ، بۇ بىر پۇرسەت، بۇ پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي ئۇنى ئالداپ يوقاتمىسام سالى دورغا بولالمايكەتتەي، دېگەن قارارغا كېلىدۇ. ئۇ يالغاندىن قىزىنى جاڭگوخۇغا بېرىشكە قوشۇلغان بولۇپ، ئىپادىسىنى بىلدۈرۈش سېلىۋىسىنى ئىشقا سېلىپ، توپلانغان 50 نەپەر پالۋاننى باشلاپ كېچىدە سىمىخۇاچۇەندىكى دۇشمەن چازىسى ئەترا-پىغا يوشۇرۇپ قويۇپ، ئۆزى ئىككى نەپەر پالۋاننى ھەمراھ قىلىپ چازىغا كىرىپ جاڭگوخۇ بىلەن كۆرۈشىدۇ. سالى دورغا بۇنداق دەيدۇ. بالدۇر سىلى ئۆيگە بارغاندا سىلىگە بىھۆرمەتلىك قىلىپ قويۇپتىمەن، سىلىدىن ئەپۇ سوراپ كەلدىم. خاپا بولمىسىلا، مەن قىزىمنى سىلىگە بېرىدىغان بولۇپ، ئۇنىڭ توي تۇختام ئىشلىرىنى بىر نەرسە دېيىشىسەك دەپ كېلىۋېدىم، دەيدۇ. جاڭگوخۇ بۇ گەپنى ئاڭلاپ بەك خۇشال بولىدۇ، شۇ ھامان خۇشاللىقىدا ئەسكەرلەرى بىلەن بىرگىلا سالى دورغا باشلىق ئۈچ كىشىگە زىياپەت بېرىشكە ئۇيۇشتۇرۇپ، ھاراق-شاراپ ئىچىشكە كىرىشىدۇ. ئاخىرى ئەسكەرلىرى مەيلىك بولۇپ كېتىدۇ.

لىق، ھەرگىز تاپماس ئامانلىق » دېگەندەك، جى
لوزۇڭلار ئۆزلىرى كولىغان ئورىغا ئۆزلىرىنىڭ ئۆل
لىرى كۆمۈلىدۇ. شۇپۇلدىكى سالى دورغا شوپۇل
بايدىن توپلانغان پالۋانلارنى باشلاپ، جىن شۇرىنى
سىمىخۇاچۇەندىكى چازىسىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. شۇن
بىلەن ئېغىر زۇلۇم دەستىدىن غەزەپكە تولغان شوپ
ۋە ئاراتۇرۇك خەلقلىرى بىرلىشىپ قوزغىلىشقا ھە
بۇر بولىدۇ-دە، چاقماق تېزلىكىدە دېھقانلار قوزغىل
ڭى پارتلايدۇ.

ماۋزېدۇڭ ئېيتقاندەك: مىللىي زۇلۇم تېگى-تەك
تىدىن ئېيتقاندا سىنىپىي زۇلۇم. بۇ قوزغىلاڭمۇ
بىرەر مىللەتكە قارشى كۆتۈرۈلگەن
مىللەتچىلىك تۈس ئالغان قوزغىلاڭ بولماس
تىن، سىنىپىي زۇلۇمغا قارشى تۇرۇپ، ئازادلىق ۋە
ئەركىنلىككە ئېرىشىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان قوز-
غىلاڭدۇر. مەسىلەن، ئابدىنىياز مىراپ، سالى دورغ
لارغا، جىما-لوزۇڭلارنىڭ يۇرت باشلىقلىرىنى ئۆل-
تۈرۈش سۈيىقەستلىك ھەرىكىتىنى ئىنكاس قىلغان
گاۋشەنىڭ، سۈيلۇۋېيلارنى ئۆلتۈرمەستىن قايتۇرۇپ
بارىكۆلگە يەتكۈزۈپ قويغان. بۇمۇ دېھقانلار قوزغى-
لىڭىنىڭ مىللەتكە قارشى قوزغىلاڭ ئەمەسلىكىنى
ئىسپاتلايدۇ، خەلق قوزغىلىپ ئاراتۇرۇك ئالتە يۇرت-
تىكى جىما-لوزۇڭلارنى يوقىتىش جەريانىدا، ئاناس-
لىق دۈشمەندىن ئىككى نەپەرنى قاچۇرۇپ قويغان.
بۇنىڭ بىرسى نومدىن، يەنە بىرسى باينىڭ سىمى-
خۇاچۇەندىن جاڭگوخۇنى قاچۇرۇپ قويغان، جاڭگوخو

لارنىڭ ئىچىنى ئاختۇرۇش ئۇلارنىڭ ئىسىگە كەلمەي-
دۇ. ئەتىسى تاڭ يورۇپ چىقىشىغا سودىگەرلەر تۆگى-
لەرگە يۈك - تاقلىرىنى ئارتىپ كېتىپ قالىدۇ. شۇنداق
قىلىپ جاڭگوخۇنى سودىگەرلەر ساندۇق ئىچىگە سې-
لىپ بارىكۆلگە يەتكۈزۈپ قويىدۇ. جاڭگوخۇ بارىكۆل-
گە بېرىۋالغاندىن كېيىن دەرھال تېلېگرامما ئارقىلىق
ئۈرۈمچىدىكى جىن شۇرېنغا ئەھۋالنى دوكلات قىلىدۇ.
شۇ كۈنىلا جىن شۇرېن تېلېگرامما ئارقىلىق قۇمۇلدىكى
بەيۋەنچاۋغا يوليورۇق بېرىپ دېھقانلار قوزغىلىڭىنى
بېسىقتۇرۇشنى تاپشۇرىدۇ. سالى دورغا 1931 - يىلى
4 - ئاينىڭ 4 - كۈنى باينىڭ سېمىخۇاچۇەندىكى چا-
زىنى ئېلىپ دۈشمەنلەرنى يوقىتىپ، قوزغىلاڭنى پۈ-
تۈن ئاراتۈرۈك بويىچە كېڭەيتكەن بىر باتۇر سەر-
كەردە. بۇ ئادەمنىڭ ئىنقىلاب جەريانىدىكى پائالىيەت-
لىرىنى ئايرىم ماتېريال ئارقىلىق تونۇشتۇرىمىز.
گەپنى ئەسلى تېمىغا يۆتكىسەك: 1931 - يىلى
3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى توخسۇن قورمال ئاراتۈرۈككە
قايتىپ كېلىپ، شوپۇلدا سالى دورغا بىلەن بىرلىككە
كەلگەن پىكىرنى ئابدىنىياز مىراپقا دوكلات قىلغان-
دىن كېيىن، ئابدىنىياز مىراپ مۇنداق ئورۇنلاشتۇ-
رۇش قىلىدۇ: «تۈركۆلدىكى چازىدا 17 نەپەر ئەسكەر
بولۇپ، بۇنى تۈركۆلدىكى باقىنىياز دورغا يوقاتسۇن»
دەپ باقىنىياز دورغىغا ئالاقە ئەۋەتىدۇ. نومغا ھەگەي
تۇرسۇن دېگەن كىشى ئارقىلىق ئالاقە ئەۋەتىپ، نوم-
دىكى جىسا - لوزۇڭلارنى يوقىتىشنى بۇيرۇيدۇ. ئۆزى
بولسا توخسۇن قورمال بىلەن بىرلىكتە چوڭ ئۆيلەر-

سالى دورغا يېرىم كېچىدىن ئاشقاندا، جاڭكوخۇنى
بەش كۈندىن كېيىن تويىنى شوپۇلدا قىلىشقا چىللا
قويۇپ قايتىدۇ ـ دە، يوشۇرۇنغان پالۋانلارنىڭ يېتىم
كىرىپلا ئەھۋالنى ئۇقتۇرۇپلا، چازىنى قورشاپ تېيىيو
سىز ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. بىخوت ھەم مەست بولۇپ كەت
كەن ئەسكەرلەرنى ئاسانلا قولغا چۈشۈرىدۇ. بىراق
جاڭكوخۇ ھىيلىگەرلىك بىلەن يۈگىرەك ئېتىنى ئىگەر
لەپ قويۇپ ماخولىدا مۆكۈنۈپ تۇرغان ئىكەن. پال
ۋانلارنىڭ ئات تۇياقلىرىدىن چىققان شەپىنى ئاڭلاپ
ئاتنى مىنىپلا غول تۆۋەن قاچىدۇ. بۇنى كۆرگەن سالى
دورغا ئايدىڭ كېچىدە ئۇنىڭغا قارىتىپ ئوق چىقىر
دۇ. ئاتقان ئوق ئۇ مىنگەن ئاتقا تېگىپ، ئات يىقى
لىدۇ. جاڭكوخۇ بولسا ئورنىدىن تۇرۇپلا قاراڭغۇدا
تاغ ئىچىگە كىرىپ كېتىدۇ. پالۋانلار چازىنى ئېلىپ
بولۇپ تاغقا چىقىپ جاڭكوخۇنى ئىزدەيدۇ. بىراق
تاپالمايدۇ. ئۇ قاچقان تاغنىڭ ئالدىدا قىزىم كۆندۈ
دېگەن يەردە ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن سودا ئارتىپ
چىققان بارىكۆللۈك سودىگەرلەر 500 دەك تۆگىنى
چۆكتۈرۈپ قويۇپ ياتقانىكەن. جاڭكوخۇ شۇ يەرگە
بېرىپ ئۇلاردىن پاناھلاپ قېلىشنى تىلەيدۇ. بۇ سودى
گەرلەر ئۇنىڭ تىلىكىگە قوشۇلۇپ ئۇنى سودا قاچىلان
غان ساندۇق ئىچىگە يوشۇرۇپ قويىدۇ. بۇ سودىگەرلەر
سالى دورغىنىڭ جاڭكوخۇنى ئىزدەپ كەلگەن ئادەم
لىرىگە (پالۋانلىرىغا) ئۇنداق ئادەم كۆرمىدۇق، دەپ
جاۋاب بېرىدۇ. پالۋانلار يۈك ـ تاقلارنى ئارىلاپ
ئىزدىگەن بولسىمۇ جاڭكوخۇنى تاپالمايدۇ. ساندۇق

تۇرۇك ناھىيە ئورنى تىنىچلىق بىلەن ئىشغال قىلىنىدۇ.

1931 - يىلى 4 - ئاينىڭ 4 - كۈنى تۇركۆل يېزا بىلەن نوم يېزىسى بىر كۈندە قوزغىلاڭ كۆتۈردى. تۇركۆلدىكى باقىنىياز دورغا قوزغىلاڭچى قوشۇنىنى تەشكىللەپ، تۇركۆلدىكى چازىغا يوشۇرۇن باستۇرۇپ كىرىپ، 17 نەپەر ئەسكەرنى ئەسىرگە ئېلىپ قوراللىرىنى تاپشۇرتۇپ ئالدى.

ئەمەلىي ئەھۋال مۇنداق: باقىنىياز دورغا ئۆزى باشچىلىق قىلىپ، سۇۋۇر دېھقانىنىڭ بىر قورا قويىنى ھەيدەپ كېلىپ يالغاندىنلا چازىدىكى ئەسكەرلەرگە تەقدىم قىلغان بولىدۇ. ئەسكەرلەر خۇشاللىقىدا قوتاندا مال تۇتۇۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، باقىنىياز دورغا، سۇۋۇر دېھقان، تۆلەك توختىلار ئەسكەر باشلىقى دارىنىڭ ئىشخانىسىغا كىرىپ ئۇنىڭ بىخوتلۇق ئولتۇرغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، سۇۋۇر دېھقان دارىنىڭ يوينىغا چۇلۇۋۇر بىلەن سىرتماق سالىدۇ، تۆلەك توختى بولسا دارىنىڭ پۇتىدىن تۇتۇپ يىقىتىپ بېسىپ ئالىدۇ. ئاندىن باقىنىياز دورغىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن دارىنى قاتتىق باغلاپ قويىدۇ. سىرتتا مۆكۈنۈپ ياتقان قوزغىلاڭچى باتۇرلار چازىغا بېسىپ كىرىپ قوراللارنى قولغا چۈشۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قوتاندا مال تۇتۇۋاتقان ئەسكەرلەرنى ئاسانلا ئەسىرگە ئالىدۇ. بۇ ئەسىرلەر يوقىرىغا تاپشۇرۇلىدۇ. قوزغىلاڭچىلار 17 تال كاگچاگغا ئىگە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تۇركۆلدىمۇ

دىكى ئابلا دارىسىنىڭ 100 كىشىلىك قوشۇنىنى تىنچ-
لىق بىلەن قورال تاپشۇرتۇپ ئەل بولۇشقا تەدبىر
قوللىنىدۇ. ئۇلارنىڭ تەدبىرى مۇنداق: 1931 - يىلى
4 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئابدىنىياز مىراپنىڭ ئۆزىگە
قاراشلىق 40 نەپەر مىلىسىي قوراللىق ئەسكىرى بولۇپ،
ئۇلارغا ئەھۋالنى ئوچۇق ئېيتىپ قوزغىلاڭغا قاتنى-
شىشقا ھەرىكەتلەندۈردى. قاتنىشىشقا قوشۇلمىغانلار-
دىن قورالنى قايتۇرۇپ ئېلىپ ئۆزلىرىنى ياندۇردى.
ئىككىنچى قەدەمدە توخسۇن قورمالنى ئەلچىلىككە تە-
يىنلەپ، ئابلا دارىنغا كىرگۈزدى. شۇ ۋاقىتتا ئۇلار
مۇنداق چارە ئىشلىتىدۇ. ئابدىنىياز مىراپنى تۇتۇپ
باغلاپ، تاغ ئۈستىگە ئېلىپ چىقىپ ئابلا دارىنىنى
چاقىرىپ كېلىپ كۆرسىتىدۇ ھەم قوزغىلاڭچىلار ئابلا
دارىنىڭ يىڭفاڭىنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ
بىلەن ئابلا دارىن بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ قورال تاپ-
شۇرۇشقا مەجبۇر بولۇپ قورال تاپشۇرىدۇ. ئابدىنىياز
مىراپ يۇقىرىقىدەك چارە ئىشلىتىپ دۈشمەنگە تىنچ-
لىق ئارقىلىق قورال تاپشۇرتۇپ ئېلىپ، ئاراتۇرۇكتە
ئورۇنسىز قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. ئابلا
دارىنىڭ ئەسكەرلىرىمۇ تىنچلىق بىلەن ئەل بولىدۇ.
ئۇلارنى دېھقانلار ئىنقىلابىغا قاتناشاڭلارمۇ ئىختىيار،
قاتناشماي ئۆز يۇرتۇڭلارغا قايتىپ كېتىمىز دېسەڭ-
لارمۇ ئىختىيار دېگەندە، ئۇلار ئۆز يۇرتىغا قايتىپ
كېتىدىغانلىقىنى بىلدۈردى ھەمدە ئاخىرى ھەممىسى
ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېتىپ قالىدۇ. نەتىجىدە ئارا-

پولو ئاشقا نومىنىڭ يۇرت باشلىقلىرىنى چىللاپ كېلىپ مېھمان قىلىپ ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئىككى قېتىم ئادەم ئەۋەتىدۇ. شۇ ۋاقىتتا غوجى موللا يېتىپ كېلىپ خەتنى سالى دورغىغا تاپشۇرىدۇ. سالى دورغا خەتنى كۆرۈپ مەزمۇنىدىن ۋاقىپلانغاندىن كېيىن چاقماق تېزلىكىدە ھەرىكەتكە كېلىپ 30 دەك كىشى بىلەن مېھماندارچىلىققا چاقىرغان ئۆيگە، كىرىپلا ئىشىك ئارقىسىغا قارىغۇدەك بولسا، گۆلمىخ قېقىلغان توخماقلار تەييار تۇرغانىكەن. شۇ توخماقلارنى قولغا ئېلىپلا مېھمان چاقىرغان ئۆيدىكى ۋە ئاشخانىدىكى سۇيىقەستچىلەرنى ئۆزلىرى رۇسلىغان توخماق بىلەن ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلايدۇ. شۇ ئارىلىقتا شويلويى جىسا بىلەن قېچىپ بېرىپ ئۆيگە كىرىۋېلىپ، ئارقىدىن قوغلاپ كەلگەنلەرگە قارىتىپ ئوق چىقىرىدۇ. قوزغىلاڭچىلار شويلويىنىڭ ئۆيىگە قارىتىپ ئوق ياغدۇرىدۇ - دە، شويلويىنىڭ قولىغا ئوق تېگىپ يارىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆي ئىچىدىكى كاردۋاتنىڭ تېگىگە مۆكۈنىۋېلىپ ئىشىككە قارىتىپ يەنە ئوق چىقىرىدۇ. ئاخىرى قوزغىلاڭچىلار شويلويىنىڭ ئۆيىنىڭ تۆپىسىنى تېشىپ كىرىپ، شويلويىنى تۇتۇپ چىقىپ ئۆلتۈرىدۇ. سالى دورغا باشچىلىقىدىكى 30 نەپەرچە ئادەم لويى - جىسالارنى يوقىتىپ بولغىچە، سىرتتىكى ئاممىا قوزغىلىپ كېلىپ قازاندىكى پولو ئاشنى بىر ئىتقا بەرگەنىكەن، ئىت يېمەك ھامان ئۆلۈپتۇ. بۇنى كورگەن ئاممىنىڭ غەزىپى قوزغىلىپ كېتىپ 20 ئۆيلۈك 80 نەپەر خەنزۇ خۇرجانى قاراقويۇق ئۆل-

بىرەر ئادەم خېيىم ـ خەتەرگە ئۇچرىمايلا ئىنقىلابنى
غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈردۇ.
نوملىزۇق سالى دورغا، نومىدىكى جىسا ـ لـوزۇڭ
ئۆز ئىچىدىن بۇزۇلۇپ، نومىدىكى يـەرلىك يۇرت با
لىقلىردىنى ئۆلتۈرۈش سۇيىقەستلىك هەرىكىتىنى جى
دىيلەشتۈرۈۋاتقانلىقىنى، بۇنىڭغا بۇرۇنراق تەدبىر قو
لانمىسا بولمايدىغانلىقىنى بايقاپ نومـدىـن غـوجـ
موللا دېگەن كىشىنى ئابدىنىياز مىراپتىن يـولىيورۇ
سوراپ كېلىشكە يولغا سـالغانىدى. غـوجـى مـولـ
نومدىن يولغا چىقىپ ئاداق دېگەن جايـنـىڭ يېرى
يولىغا چىققاندا، هەگەي تۇرسۇن دېگەن كىشى ئابد
نىياز مىراپنىڭ بۇيرۇقىنى ئېلىپ كـېلىپ قـالـدۇ
بۇيرۇق مۇنداق ئىدى: بۇ خەتنى ئالـمـاق هـامـا
نومىدىكى جىسا ـ لوزۇڭلارنى يوقىتىپ، قورال ـ يـاراق
لىرىنى قولغا ئېلىپ، ئىنقىلاب قىلىشقا ئاتلىنىڭلار
دېيىلگەن. شۇ كۈنى غوجى موللا بىلەن بىرگە نـوم
دىكى جىسا ـ لوزۇڭلارمۇ بىر ئادىمىنى ئاراتـۈرۈكتىن
يولىيورۇق سوراپ كېلىشكە چىقىرىدۇ. غوجـى مولـلـ
نىڭ يېرىم يولدىن قايـتـقـانلىقىنى كۆرۈپ، جىسا
لوزۇڭلارنىڭ ئەلچىسىمۇ ئارقىسىغا قـايتىدۇ. غـوجـى
مـولـلا مـىـنگەن ئات قاشاڭ ئات ئىكەن. ئـۇنـىڭ
(جىسا ـ لوزۇڭلارنىڭ ئادىمىنىڭ) مىنگەن ئېتى شاي①
ئات بولۇپ، ئۇ ئىلگىرىلەپ بېرىپ جىسا ـ لوزۇڭلارغـا
غوجى موللىنىڭ يولنىڭ يېرىمىدىن قايتىپ كەلگەن
لىكىنى ئېيتىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تـاپـقـان جىـسـا
لوزۇڭلار تېزدىن هـەرىكەتكە كېلىپ زەهـەر سېلىنغان

① شاي ـــ چاپـان ماڭىدىغان

گۈلىمىخ قاقىقان تـوخىمىقىدا،
ئۆزلىرىنى ئـۆلتۈردۈق.

ھىجرىيە بىرمىڭ ئۈچيۈز ئەللىك بىردە،
قىشما ـ قىسما ئالامەت.
دۈشمـەن بىلەن جەڭ قىلدۇق،
خۇدا قىلدى سالامەت.

جىسا ئاتىدۇ تـاشقا،
تاغچى ئاتىدۇ باشقا.
باقىنىياز دورغىنى ياندۇرۇۋالساق،
يىگىرمە ئوتتۇز ياشقا.

تۇرۇپ تاشلايدۇ. مۇشۇنداق قىلىپ پۈتۈن ئاراتۈرۈك خەلقى قوزغىلىپ، قورال تۇتقىدەكلا ئەرلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قولىغا قورال ئېلىپ، ئاچىل - ئاچىل ئىسلام ئاچىل، ئاچىلمىساڭ ساچىل، دەپ ئەلەملەرنى كۆتۈرۈپ جەڭگە ئاتلىنىدۇ. نوملۇق ناسىر مۆتۈسۈپ دېگەن كىشى بىلەن تۈركۆللۈك باقىنىياز دورغىلار بىرلىشىپ دېھقانلار قوزغىلىڭىنى مەدھىيىلەپ تۆۋەندىكى قوشاقلارنى توقىغان:

ئاراتۈرۈككە باش قىلىپ،
لۈدارىنىنى پەيلىدى.
پەيلى بۇزۇق دارىنىنى،
قوزغىلاڭچىلار بابلىدى.

يەرنى خىغا ئالدۇق دەپ،
قۇمۇللاردا مو سالدى.
نومغا چىققان جىسالار،
جەھەننەمگە يول ئالدى.

لىچۇرشى توڭگۇز قوپۇپ،
مۇسۇلماننى پەس قىلدى.
خۇدا تۆپىسىدىن ئۇرۇپ،
ئوڭ ئىشىنى تەس قىلدى.

كودەس قىرىدا يەر كۆرسىتىپ،
كۆڭۈللىرىنى ئۆستۈردۇق.

1) كىچىك نومدىكى ئۇرۇش

1931 - يىلىنىڭ 10 - ، 11 - ئايلىرى ئىدى. خې تۆەنجاڭ ئۆزى باشلىق بولۇپ، يۈزدەك ئەسكەرنى باشلاپ سەنتاڭخۇ ئارقىلىق ھېڭىپ، كىچىك نومنىڭ يېتىمبۇلاق دېگەن جايىغا يېتىپ باردۇ. ئۇ ئۆز خىيالىدا نوم ئىنقىلابچىلىرىنى ئاجىز چاغلاپ ئازغىنە ئەسكىرى بىلەن كەلگەنىدى. ئەھۋال ئۇنىڭ ئويلىغىنىنىڭ ئەكسى بولۇپ چىقتى. بۇ يەرگە نوم قوزغىلاڭچىلىرى پازىل دورغامنىڭ باشچىلىقىدا مەمتىمىن پالۋان قاتارلىق سەرخىل مەرگەنلەردىن 40 نەپەر ئادەم يول توسۇپ ياتقانىدى. بۇلار خې تۆەنجاڭنىڭ ئەسكەرلىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، توققۇز ئەسكەرنى بىردەمدىلا ئۆلتۈردى. دۈشمەنلەر ئارقىسىغا يېنىپ بەدەر قاچتى. مەمتىمىن پالۋان باش بولۇپ دۈشمەننىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ سالوبا دېگەن يەرگە بارغاندا، يېتىشىپ بېرىپ، شىددەتلىك ھالدا جەڭ باشلىنىپ كەتتى. بۇ قېتىمقى جەڭدىمۇ دۈشمەن ئەسكىرىدىن بەش ئەسكەر ئۆلتۈرۈلدى. دۈشمەنلەر مەغلۇپ بولۇپ، سەنتاڭخۇغا قاراپ قېچىپ كەتتى. مۇشۇ قېتىمقى ئىككى مەيدان ئۇرۇشتا نوم ئىنقىلابچىلىرى غەلىبە قىلىپ، جەمئىي 14 دۈشمەننى ئۆلتۈرۈپ، 14 تال كاڭچاڭ (شۇيلەنجۇ) نى غەنىيمەت ئالدى.

8. ئاراتۇرۇك بويىچە دېھقانلار قوزغىلىڭىدا بولغان بىر قانچە قېتىملىق ئۇرۇشلار

نومدىكى جىسا، لوزۇڭلارنى يوقاتقان كۈنى بىر نەپەر خەنزۇ قېچىپ كەتكەنىدى. ئۇ قېلىن جاڭگال ئىچىگە كىرىۋالغانلىقتىن ئۇنى قوزغىلاڭچىلار تاپالمىغان. ئۇ شۇ كېچىسى قېچىپ سەنتاڭخۇ دېگەن يەرگە بېرىپ، شۇ يەردىكى بارىكۆللۈك خەنزۇلار ئارقىلىق بارىكۆلدىكى جىنشۇرىنىڭ ئەسكەر باشلىقى خې تۇەنجاڭغا نومدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قوزغىلاڭ ئەھۋالىنى دوكلات قىلىدۇ. خې تۇەنجاڭ دەرھال ئۇرۇمچىدىكى جىنشۇرىنغا دوكلات قىلىدۇ. جىنشۇرىن تېلېگرامما ئارقىلىق خې تۇەنجاڭغا بۇيرۇق بېرىپ «ئاراتۇرۇكتە يۈز بەرگەن توپىلاڭنى تېزدىن تىنجىتىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۇرۇقىنىمۇ تىرىك قويماي يوقىتىڭلار» دېگەن. شۇنىڭ بىلەن خې تۇەنجاڭ دەسلەپتە نومدىكى قوزغىلاڭچىلارنى يوقىتىش ئۈچۈن نومغا بېرىپ ئۇرۇش ئوتىنى تۇتاشتۇرىدۇ.

600 پالۋان يىغىلدى، ماجۇڭيىڭدىن 500 خۇيزۇ ئەسكەر ياردەمگە كەلدى، تاشقى موڭغۇلىيىدىن 1000 كىشىلىك قوشۇن ياردەمگە چىقتى. بىزدە 2000 دىن ئارتۇق تاللانغان قوشۇن بار. سىز مېنىڭ بۇ سۆزۈمگە ئىشەنمەي، ئۇرۇش قىلىمەن دەپ كەلسىڭىز زور زىيان تارتىسىز، شۇڭا قايتىپ كەتكىنىڭىز تۈزۈك.» دەپ يېزىلغانىدى. بۇ سۆزلەر ئەمەلىيەتتە پو پوزا (قورقۇتۇش) ئىدى. بىزدە نەدىمۇ ئۇنچىۋالا كۈچ بولسۇن. خېتوەنجاڭ خەتنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولغاندىن كېيىن، كۆڭلىگە يەنىلا ئەندىشە چۈشىدۇ. ئۇ بىر دانە توغراقنىڭ قاسىرىقىنى سويۇپ تاشلاپ، شۇ جايغا موبى قەلەم بىلەن مۇنداق دەپ خەت يازىدۇ:

«ھۆرمەتلىك سالى دورغا، مەن سىزنىڭ پو ـ پوزىڭىزدىن قورقۇپ كېتىپ قالغىنىم يوق، يۇقىرىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن قايتىپ كەتتىم» دەپ خەت يېزىپ قويۇپ، باردىكۆلگە قايتىپ كەتكەن. خېتوەنجاڭنىڭمۇ ئالدىنقى ئىككى قېتىملىق جەڭنىڭ ئاچچىق ساۋىقى ئېسىدە بار ئىدى، شۇڭا ئۇ كېتىپ قالدى. ئەمما نوم قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ كۆڭلىدىمۇ زور ئەندىشىسى بار ئىدى، چۈنكى دۈشمەن ئەسكىرىنىڭ سانى كۆپ، قورال ـ ياراقلىرى خىل ئىدى. نوم قوزغىلاڭچىلىرى زور زىيان تارتىشتىن ئامان قالدى.

نوم خەلقى كىچىك نومدىكى ئۇرۇش ـ جەڭلەرنى خاتىرىلەپ تۆۋەندىكى قوشاقلارنى قوشقان:

بۇنىڭدىن سىرت نۇرغۇن ئوق، 10 دانە تۆگە، بەش دانە ئات غەنىيمەت ئالدى.

دۈشمەن يېڭىلگىنىگە تەن بەرمەي، يەنە شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى خې تۆەنجاڭ 200 دەك ئەسكىرى بىلەن كىچىك نومىنىڭ مالىيەڭ دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلگەندە نوم پالۋانلىرىدىن مەمتىمىن پالۋان، تۆلكە ئىمىن، ئورۇقناسىر، ناسىرمۇللا قاتارلىق كىشىلەرنىڭ باشلامچىلىقىدا 30 نەپەر قوزغىلاڭچىلار يېرىم كېچىدە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، دۈشمەندىن 10 ئەسكەرنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، دۈشمەن شۇ قاشقانچە سەنتاڭخۇدىمۇ توختىماي بارىكۆلگە قېچىپ كەتكەن. بۇ قېتىمقى جەڭدە 10 تال گاڭچاڭ، نۇرغۇن ئوق، نۇرغۇن ئۇن، 91 تۆگە غەنىيمەت ئالغان. بۇ غەلىبىلەردىن كېيىن قوزغىلاڭچىلارنىڭ غەيرەت، جاسارىتى كۈندىن-كۈنگە ئاشقان. دۈشمەنلەر يۈرەكزادە بولۇپ، قورقۇنچ، ۋەس - ۋەسىگە چۈشۈپ قالغان.

شۇ يىلى (1931) يىل ئاخىرىدا خې تۆەنجاڭ 2000 كىشىلىك قوشۇنىنى باشلاپ، كىچىك نومىنىڭ چوڭ جىگدە دېگەن يېرىگە باستۇرۇپ كەلگەندە، نومدىكى سالى دورغا، خې تۆەنجاڭغا بىر ئادەمنى ئەلچى قىلىپ خەت ئەۋەتىدۇ: «جانابى خې تۆەنجاڭ، سىز بولسىڭىز بارىكۆل ئادىمى، تارىختىن بۇيان، ئاراتۈرۈك بارىكۆل ئادەملىرىنىڭ قوشنىدارچىلىقىمىز بار، شۇنىڭ ئۈچۈن سىز بىزبىلەن ئۇرۇش قىلىشقا كەلمەڭ! بىزنىڭ ئۇرۇش تەييارلىقىمىز تولۇق، ھازىر بىزنىڭ ئادەملىرىمىز خىل، ئاراتۈرۈك ئالتە يۇرتتىن

1931 - يىلى 7 - ئاينىڭ باشلىرى ئىدى. جىن شۇرىنىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن بارىكۆلدە تۇرۇشلۇق خې-تۇەنجاڭ (ئەسلى ئىسمى خېجۇنكۇي) ئىككى يۈز ئەسكەر بىلەن بارىكۆلدىن يولغا چىقىپ ئاراتۇرۇك-نىڭ نېرىنىكىر يېزىسىنىڭ سالىيەڭدۆش دېگەن يېرىگە يېتىپ كېلىدۇ. شۇ ۋاقىتتا نېرىنىكىردىكى قوز-غىلاڭچىلاردىن 100 دەك قوراللىق ئادەم دۈشمەنىنىڭ ئالدىنى توسۇپ بىر كۈن قاتتىق جەڭ قىلىدۇ. دۈش-مەن قوشۇنى بىر قەدەممۇ ئىلگىرلىيەلمەيدۇ، ئۇرۇشتا ئون نەپەر ئەسكىرى ئۆلگەندىن كېيىن ئامالسىزلىقتىن كېچىسى چېكىنىپ بارىكۆلنىڭ كۈيسۇدىكى جوجاجاڭ دېگەن يېرىگە قايتىپ كېتىدۇ. ئاردىن ئىككى كۈن ئۆتكەندىن كېيىن بارىكۆلدىن جاڭتۇەنجاڭنىڭ بىر تۇەن ئەسكىرى كېلىپ خېتۇەنجاڭ قوشۇنىغا قوشۇلۇپ، چەمئىي 2500 ئەسكەر بىلەن نېرىنىكىرنىڭ شيوچەن (شوربۇلاق) دېگەن جايىغا بېسىپ كېلىپ جاڭپىڭ (چادىر) لارنى تۇتۇپ، ماكانلىشىدۇ. ئەتىسى ناماز-پېشىن ۋاقتىدا 300 دەك موڭغۇل ئەسكىرى بىلەن ئۈشقۇرغولدىكى نېرىنىكىر خەلقىگە ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. شۇ چاغدا نېرىنىكىر قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقلىرى سادىق قورمال، ئىمىن مىراقۇل، ھاشىر ھاجى قاتار-لىق كىشىلەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە 100 نەپەر قوراللىق ئادەم ئۇرۇشقا تەييارلىنىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت قولىغا قورال تۇتقىدەكلا ئادەم تاياق - توخماق، پالتا - چەيدو ئېلىپ ھەممىسىلا ئۇرۇش مەيدانىغا كېلىپ، جەڭگە تەييارلىنىدۇ. تۇركۆلدىن باقىنىياز دورغىنىڭ

يېتىم بولاققا بارغاندا،
پازىل دورغىدىن تەر چىقتى.
توققۇز چېرىكنى ئۆلتۈرۈپ،
مەمتىمىن پالۋان ئەر چىقتى.

مەمتىمىن پالۋان باش بولۇپ،
سالوباغا باشلىدى.
سالوبادىن قايتقاندا،
بەرەم تونىنى تاشلىدى.

ئاداقچى ئىمىن ياخشى ئەر،
ھەممە ئىشنى ئەپلىدى.
دۈشمەن ئوقنى ئاتقاندا،
بېشىنى توراققا كەپلىدى.

توخسۇن بوۋا ھەردەمچى،
يۇنۇس دېھقاننى ياچىدۇ.
دۈشمەنلەرنى كۆرگەندە،
يەتتە قىردىن قاچىدۇ.

2) نېرىنكەردىكى ئىككى قېتىملىق ئۇرۇش

بىرىنچى قېتىملىقى سالىيەڭ دۆشتە بولغان ئۇرۇش.

توخنياز ئەڭ ئالدىنقى افرونتقا بېرىپ ئوق چىقار-
مىغىچە باشقا سەپلەردىن قەتئىي ئوق - چىقارماسلىق
قارار قىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن پىلان بويىچە ھەرقايسى
سەپلەردىكى پالۋانلار ئابرون ئېلىپ دۈشمەننىڭ يېقىن
كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرۇشىدۇ. دۈشمەن بولسا تۈزلەڭ-
لىكتىن تاغ بېشىدىكى قوزغىلاڭچىلارغا قاراپ ئىلگى-
رىلەپ كېلىۋاتماقتا. ئۇلار خۇددى مەس ئادەملەردەك
چاڭقىلىشىپ، بىخىرامان ئىدى. ئۇلارنىڭ خىيالىدا
غەلىبە بىزگە مەنسۇپ دەپ ئويلىسا كېرەك. ئۇلارنىڭ
قورال - ياراقلىرى خىل، ئادىمى كۆپ ئىدى. ئۇلار
شۇنىڭغىلا ئىشىنەتتى. بىراق يەر شارائىتى ئۇلارغا
ئەپسىز ئىدى. دۈشمەن تەكەببۇرلۇق بىلەن تاغ باغ-
رىغا يامىشىپ ئېگىزگە قاراپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. 500
مېتر يېقىن كېلىدۇ. بىز تەرەپ ئوق چىقارمايدۇ.
300 مېتر كېلىدۇ. 200 مېترمۇ يېقىنلاپ كېلىدۇ. نامان
توخنياز بولسا ئوق چىقارماستىن غاڭزىسىغا تاماكى-
سىنى بېسىۋېلىپ تاماكا تارتىپ قويۇپ بىغەم ئول-
تۇرىدۇ. شۇ ۋاقىتتا باشقا سەپلەردىكى پالۋانلار
ئىچىدە غۇل - غۇلا بولۇپ كېتىدۇ. «نامان توخنياز
بۈگۈن جەڭ قىلمايلا دۈشمەننىڭ ئوقى تەگسە شېھىت
بولاي دەپ ئويلاۋاتىدۇ» دېگەن سۆزلەرمۇ بولىدۇ.
دۈشمەننىڭ بىر بۆلۈم موڭغۇل باتۇر ئەسكىرى نامان
توخنيازغا 50 مېتردەك كېلىپ قالىدۇ. نامان توخنياز
شۇ ۋاقىتتىلا غاڭزىسىنى ئىشتىنىغا قىسىپ قويۇپ،
توققۇز ئاتار مىلتىقى بىلەن ئوق ئاتىدۇ - دە، توققۇز
تال ئوقى بىلەن توققۇز موڭغۇل ئەسكىرىنى ئۆلتۈر-

باشچىلىقىدا بىر قىسىم قوراللىق ئادەم ئۇرۇش مەيدانىغا يېتىپ كېلىدۇ، قومۇلنىڭ توشۇ، تۆمۈرتى، قوراي دېگەن جايلاردىكى قوزغىلاڭچىلاردىن ھەم بىر تۈركۈم ئادەملەر ئۇرۇش مەيدانىغا يېتىپ كېلىدۇ. قازاق باشلىقلاردىن ئايەمبەت ھەم 10 دەك ئادىمى بىلەن مۇشۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا قاتنىشىدۇ. ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا قوزغىلاڭچىلار تەرەپنىڭ ئۇرۇش مەيدانىغا يىغىلغان ئادىمىمىز 200 ئەتراپىدا ئىدى. يەر شارائىتى بىزگە ئەپلىك ئىدى. بىراق مىلتىقلارنىڭ ئوقى ئاز ئىدى. ئارانلا بىر مىلتىقتا توققۇز تالدىن ئوق بار ئىدى. ئايرىم كىشىلەرگە ئالتە تالدىن ئوق تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن. بۇنداق ئەھۋالدا پىلان تۈزۈش كېرەك ئىدى.

ئۇرۇش پىلانى تۆۋەندىكىدەك ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى:

باقىنىياز دورغا ۋە ئايەمبەتلەرنىڭ باشچىلىقىدا بىر بۆلەك پالۋانلار ئۈشقۇرغولنىڭ شەرقىدىكى ئېگىزلىكىنى توسۇپ، دۈشمەننىڭ ئوڭ قانىتىدىن ھۇجۇمغا ئۆتمەكچى بولىدۇ، ئۈچقۇرغولنىڭ غەربىدىكى ئېگىزلىكىنى ئېمىن مىراقول باشچىلىقىدا بىر بۆلەك پالۋانلار دۈشمەننىڭ سول قانىتىدىن ھۇجۇمغا ئۆتمەكچى بولىدۇ. ئوتتۇرىدىن 200 نەپەر ئەسكەر بەلگىلەپ بېرىپ نامان، توختىنىياز، توخسۇن شالغازى، توخسۇن مەتقۇربان، توخسۇن توختىنىياز، يۇنۇس كۈسۈ، خۇدابەردى باقىنىياز، شانى كۈسۈ، تالىپ مەتتالىپ قاتارلىق ئەڭ يۈرەكلىك دادىل ئېتىمچى پالۋانلارنىڭ باشچىلىقىدا ھۇجۇمغا ئۆتمەكچى بولىدۇ. نامان

جەڭنى مەدھىيىلەپ، نومچى ناسىر مۆتۆسۆپ مۇنداق قوشاقچا قاتقان:

ئۆچقۇرغولدىكى جەڭدە،
نامان توختىياز ئەرچىقتى.
توققۇز چېرىكنى ئۆلتۈرۈپ،
ئىچىدىن ئارمىنى چىقتى.

ئېغىز - بۇرنى قان بولۇپ،
دۈشمەن قاچتى شيوچەنگە.
پالۋانلارنى «شىگرىن»① دەپ،
غەم ئۇلاشتى دۈشمەنگە.

ئەمدى كەلسە ئۇيغۇر دەپ،
قورال تاپشۇرماق بولۇشتى.
بىز بارمىغاچ شيوچەنگە،
دۈشمەن ھوشىغا كېلىشتى.

نامان توختىياز ئاقبوز ئاتنى مىنىپ دۈشمەن سېپىگە بۆسۈپ كىرىپ دۈشمەنلەرنى قىلىچ بىلەن چاپقان ۋاقىتدا، دۈشمەنلەر نامان توختىيازغا قارىتىپ قانچىلىغان ئوقلارنى ئاتقان بولسىمۇ، بىر تالمۇ ئوق تەگمىگەن. شۇڭا بۇ ئادەمنى ئاق ئاتلىق ئەۋلىيا ئىكەن دەپ قورقۇپ كېتىپ قورال تاپشۇرۇپ؛

① شىگرىن — ئەۋلىيا بار ئىكەن دېگەن مەنىدە.

دۇ. قالغان ئۈچ تەرەپتىن يامغۇردەك ئوق دۈشمەن
سېپىگە قارىتىپ ئېتىلىشقا باشلايدۇ. شۇ ۋاقىتتا ئې
تىلىۋاتقان ئوقلارنىڭ ئاۋازى خۇددى قازاندا كۆچ
قاينىغاندەك قايناپ كېتىدۇ. دۈشمەننىڭ داپو، پەيجىپو
شۇلىيۇدەنلىرىنىڭ ئاۋازى كۆك گۈلدۈرلىگەندەك ھەيۋ
قىلسىمۇ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ جاسارىتىنى قىلچىمۇ سىندۇ
رالمىدى، بەلكى شاۋقۇنلاپ كەلگەن كەلكۈن سۇدەك
دۈشمەن سېپىگە قاراپ ئېتىلىپ، سۈرەن - چوقان
بىلەن ئاتاكىغا ئۆتىدۇ. بۇ سەپنىڭ ئەڭ ئالدىدا
ئاقبوز ئاتقا مىنگەن نامان توختىنىياز ھۇررا سېلىپ
دۈشمەنلەرنىڭ كاللىسىنى قىلىچ بىلەن خۇددى قو-
ناقنىڭ بېشىنى كەسكەندەك كېسىدۇ. ئۇنىڭ ئاتاتتىكى
باقىنىياز دورغا، ئايەمبەتلەرمۇ ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، دۈش-
مەننىڭ ئەلەمچى ئەسكەرلىرىدىن 12 چېرىكنى ئېتىپ
ئۆلتۈرۈپ يەر چىشلىتىدۇ. دۈشمەن سېپى قالايمىقان-
لىشىپ شيوچەن بولاققا قاراپ بەدەر قاچىدۇ، پالۋان-
لار دۈشمەننى قوغلاپ يۈرۈپ ئۆلتۈرۈشكە باشلايدۇ.
شۇ كۈنىدىكى جەڭدە دۈشمەنلەر 30 دىن ئارتۇق
چېرىكىنىڭ جەسىتىنى قالدۇرۇپ، شيوچەندىكى چوڭ
قوشۇنىنىڭ ئىچىگە يېتىۋېلىپ ئۆلۈمدىن قۇتۇلىدۇ.
بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئالغان غەنىيمەتلەر ناھايىتى
كۆپ بولۇپ، 30 تالدىن ئارتۇق ھەر خىل كالىڭمىلتىق،
توققۇز ساندۇق ھەر خىل ئوق، ئات، 10 نەچچە تۆگە،
ئۇن، ھاراق، خۇاسىڭ، شېكەر قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.
ئاشۇ چاغدىكى دۈشمەن بىلەن بولغان كەسكىن

نەپەر قوراللىق ئادەم يىغىلىپ جىددىي ئۇرۇش ئۆرۈش چەللاقىنى
تۇزدى. ئاخىرى دۈشمەنگە مۇنداق ھىيلە تەمشلىتىپ
ئۈنىڭ ئەدىپىنى بەرمەكچى بولدى: 200 خوېزو
ئىمىن مىراقۇل ماجۇڭيىڭدىن كەلگەن خېتزۇەنجاڭ-
ئەسكەر بىلەن قىزىل بايراق كۆتۈرۈپ، خې كەلىپ
لارغا ياردەمگە كەلگەن قوشۇن قىياپىتىدە كارد يىنى
شىڭشىسەي ئەسكەرلىرىنىڭ خەۋەرلىشىش قاراپ ماگ-
چىلىپ، شىۋىچەندىكى خېتزۇەنجاڭ تەرەپكە شىمالىي
ماقچى بولىدۇ. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ماگىغا نىدا،
تاغقا قاراپ قاچقان بولۇپ يالغاندىنلا
ماجۇڭيىڭ قوشۇنى ئۇلارغا قارىتىپ قوشۇ-
ئوق ئاتىدۇ. شۇنداق قىلىپ خېتزۇەنجاڭلار بولىدۇ.
نىغا يېقىنلاپ بېرىدۇ، ھۇجۇمغا ئۆتمەكچى قاچقانلىرىنى
دۈشمەنىنىڭ ئىچكى قىسمىدىن يوقاتسا، پەللان بويىچە
قوزغىلاڭچىلار يوقاتماقچى بولىدۇ. مۇشۇ ئۇرۇشنى
1931 - يىلى 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى رەسمىي تەرىپى
باشلاپ، قوزغىلاڭچىلار شىۋىچەنىڭ غەربىي
بىلەن شىمالىي تاغ تەرەپكە (تاملىق دېگەن يەرگە)
قاچقان بولۇپ ئات چاپتۇرۇپ ماگىدۇ. خوېزو قوشۇن
ئۇلارنى قوغلىغان بولۇپ، ئاسمانغا قارىتىپ ئوق ئېتىپ،
دۈشمەن قوشۇنىنىڭ ئەتراپىغا 1000 مېتىردەك يېقىنلاپ
كېلىپ، خەۋەرلىشىش كارنىيىنى چالىدۇ. دۈشمەن قو-
شۇنى ئۇلارنى بىزگە قوشۇلدى ياردەمگە چىققان ئەس-
كەرلەر ئىكەن دەپ خوېزۇلارغا قارىتىپ ئوق ئاتمايدۇ.
ئۇيغۇر قوزغىلاڭچى قوشۇنغا قارىتىپ ئوق ئېتىشقا
باشلايدۇ. مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، خوېزو ئەس-

قوزغىلاڭچىلارغا ئەل بولماقچى بولۇپ، ئۈچ كۈن قورال تاپشۇرۇپ ئېلىشنى كۈتكەن، قوزغىلاڭچىلار بارمىغاندىن كېيىن دۈشمەنلەر ئەس - ھوشىغا كېلىپ يەنە ئۇرۇش قىلىش نىيىتىگە كەلگەن. ئۈچ-قورغول بېشىدىكى جەڭدىن كېيىن بوكوندونىڭ ئىسمىنى خەلق قالماق كوندو دەپ ئاتىدى. بۇ ئىسىم ناماۋان توخنىياز ئۆلتۈرگەن توققۇز قالماق چېرىكنىڭ ئۆ-لۈكى مۇناسىۋىتى بىلەن قويۇلغان.

نېرىنكېردىكى ئىككىنچى قېتىملىق ئۇرۇش دابىڭ (چوڭ قوشۇن) نى يوقىتىش ئۇرۇشى

يۇقىرىدا خې ۋە جاڭ تۇەنجاڭلارنىڭ يېڭىلگەن قوشۇنى شىۋچەڭگە چېكىنگەندى دېگەنىدۇق. دۈشمەنىنىڭ 2500 كىشىلىك چوڭ قوشۇنى شىۋچەڭدە جاڭفاڭ ئىچىگە سولۇنۇپ نەچچە كۈنلەر ياتتى. بۇنىڭ سەۋە-بى: قوزغىلاڭچىلار ئۇلارنى مۇھاسىرە قىلىۋالغانىدى. ئۇلار ھېچقانداق چارە تاپالماي مۇھاسىرە چەمبىرىكى ئىچىگە سولۇنۇپ قالغانىدى. قوزغىلاڭچىلار ئاراتورۇل ئالتى يۇرتنىڭ پالۋانلىرىغا ئالاقە ئەۋەتىپ ئۇلارنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇردى. شۇنداقلا قۇمۇلدىكى ماجۇڭ يىڭدىن ياردەم سوراپ ئادەم ئەۋەتتى. تۆت كۈندىن كېيىن ئاراتورۇك ئالتى يۇرتتىن 300 ئادەم ئۇرۇش مەيدانىغا جەم بولدى. ماجۇڭيىڭنىڭ 200 خۇيزۇ ئەسكىرىنى ئىمىن دىراقۇل باشلاپ چىقتى. جەمئىي

سىدا قەسەم قىلىغاندىن كېيىن، ئۇلارنى قوزغىلاڭچى پالۋانلار قوغداپ، تىنچ ـ ئامان بارىكۆلگە ئاپىرىپ قويغان. كېيىن قوزغىلاڭچىلار بارىكۆلگە باستۇرۇپ بارغاندا، خېيتۆەنجاڭنىڭ تەشەببۇسى بىلەن بارىكۆل تىنچلىق بىلەن قورال تاپشۇرۇپ بېرىپ خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلارغا ئەل بولغان. شىۇچەن ئۇرۇشىدا غەنىيمەت ئېلىنغان نەرسىلەر: 1000 تال مىلتىق، تاپانچا 20 دانە، پىلىموت 20 دانە، كەخوبۇ داپو ئىككى دانە، بۇبىڭفۇ ئالتى دانە، نورغۇن ئوق، ئات، تۆگە قاتارلىقلار تېزىمغا ئېلىنىمىدى.

3) تۇركۆلنىڭ چىغلىق كۆندۈ دېگەن يېزىدىكى ئۇرۇش

1932 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى نېرىكىردىكى «دابىڭ» ئۇرۇشىدىكى مەغلۇبىيەت خەۋىرى جىمن شۇرېنگە يەتكەندىن كېيىن، شىڭزىخوي (شىڭشىسەي) نى 2000 دىن ئارتۇق ئەسكىرى بىلەن قومۇل، ئاراتۇرۇك دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ. بۇ 1933 ـ يىلى 1 ـ ئاي ۋاقىتلارئىدى. شىڭزىخوي ئەسكەرلىرى بارىكۆلنى قايتىدىن ئىشغال قىلىۋېلىپ، سەنتاڭخو ئارقىلىق نومغا بېسىپ بارىدۇ. نوم، ئاداق خەلقى شىڭزىخوي ئەسكەرلىرىنىڭ سانىنىڭ كۆپلىكىدىن قورقۇپ كېتىپ يۇرت، ماكانلىرىنى تاشلاپ، ئالتۇن كۆندۈ، لوقاق كۆندۈ دېگەن تاغلارغا

يكەرلەر دۈشمەنلەرنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىپ دەرھال قىلىچۋازلىققا كىرىشىپ، خې تۇەنجاڭ قوشۇنىنى قىرىشقا باشلايدۇ. دۈشمەنلەر ئالاقزادە بولۇپ، بىر بۆلىكى سىرتقا قاراپ قاچىدۇ، بۇلارنى قوزغىلاڭچىلار قىرىشقا باشلايدۇ، ئىككى- ئۈچ سائەتتەك جەڭ قىلىش جەريانىدا دۈشمەن ئەسكىرىدىن 800 دەك چېرىك ئۆلتۈرۈلىدۇ. 700 دەك چېرىك يارىدار بولىدۇ. مۇشۇ ۋاقىتتا، خې تۇەنجاڭ ئاشپەز چاپىنىنى كىيىپ ئاشخانىغا كىرىۋالغان ئىكەن. بىر ئاشپەز ئەسكەر كۆرسىتىپ قويغاندىن كېيىن ئەسىرگە چۈشىدۇ. خې تۇەنجاڭنى قالغان ئەسكىرىنى تەسلىم بولۇشقا بۇيرۇق قىلىشقا قىستىغاندىن كېيىن، «تەسلىم بولۇپ قورال تاپشۇرۇڭلار!» دەپ بۇيرۇق قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 1000 دەك ئەسكەر تەسلىم بولۇپ قورال تاپشۇرىدۇ. خۇيزۇ قوشۇنى خې تۇەنجاڭنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، نومىلۇق سالى دورغا كېپىل بولۇپ ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قالىدۇ. جاڭ تۇەنجاڭنى نەق مەيداندا ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ. سالى دورغا: «خې تۇەنجاڭ كىچىك نومىنىڭ جەڭدە دېگەن يېرىدىن چېكىنىپ بارىكۆلگە كېتىپ قالغان، ئەسلىدىن نوم قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىش نىيىتى يوق ئىدى» دەپ گۇۋاھلىق بەرگەن، سالى دورغىنىڭ مۇشۇ گۇۋاھلىقى بويىچە خې تۇەنجاڭ ئۆلتۈرۈلمىگەن. تەسلىم بولغان 1000 ئەسكەرنىڭ قورالىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ قويۇپ بەرگەن، خې تۇەنجاڭ باشلىق بارلىق ئەسكەرلىرى بارىكۆلنىڭ تىنچلىق بىلەن ئەل بولۇشقا كېپىللىك قىلىدىغانلىقى، توغرى-

لورغۇن ئوق ۋە ئاتلارنى غەنىيمەت ئالىدۇ، شىڭ زىـ
خۇي بارىكۆلگە قايتىپ كېتىدۇ.

4) تۆركۆللۈك باقىنىيازدورغا باشچىلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان دازىڭو، تۆۋەن ئىرغايتى ئۇرۇشلىرى

1933 ـ يىلى قىش ۋاقىتلار ئىدى. شىڭ زىخۇي
1000 دەك ئەسكەرى بىلەن ئاراتۇرۇك قوزغىلاڭچىلىرىـ
نى يوقىتىش ئۈچۈن دازىڭو دېگەن يەرگە باستۇرۇپ
كېلىدۇ. شۇ ۋاقىتىدا تۆركۆلدىن باقىنىياز دورغىنىڭ
باشچىلىقىدا تۆلەك توختى، بەردم كۆسۇ، شامەمەت
پالۋان، كۆنەك غوجى قاتارلىق يەتتە نەپەر پالۋان بىـ
لەن دازىڭونى توساپ ئۇرۇش قىلىدۇ. دۈشمەن ئەسـ
كىرى كۆپ بولغىنى بىلەن ئۇلار تۆزلەڭلىكتە بولۇپ
ئۇرۇش شارائىتى ئۇلارغا قولايسىز ئىدى. باقىنىياز
دورغا يەتتە ئادەم بولغان بىلەن، ئېگىزلىكتە بولۇپ
دۈشمەنگە زەربە بېرىشكە قولايلىق ئىدى. شۇڭا دۈشـ
مەنلەر بىر قەدەممۇ ئىلگىرلىيەلمىدى. بىر دەقىقەجەك
قىلىش جەريانىدا دۈشمەننىڭ ئالتە ئەسكىرى ئۆلتۈـ
رۈلدى. دۈشمەنلەر چېكىنگەن قىياپەتكە كىردۈۋېلىپ
باقىنىياز دورغىلارنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتۈپ مۇھاسىـ
رىگە ئېلىۋالدى. باقىنىياز دورغا ئاتقا مىنىپ يەتتە
پالىۋاننى باشلاپ دۈشمەنگە قاراپ ئات چاپتى. دۈشـ

قېچىپ چىقىپ يوشۇرۇنىدۇ. شىڭزىخۇي 300 دەك ئەسكەرنى باشلاپ نوم، ئاداقلارغا باستۇرۇپ بېرىپ خەلقلەرنىڭ تام ئۆيلىرىگە ئوت قويۇپ، سۇرغۇنلىغان ئۆي - مەسچىتلەرنى كۆيدۈرۈپ خانىۋەيران قىلىۋېتىدۇ. ئاندىن خەلقلەرنى قوغلاپ تاغقا چىقىپ يوقاتماقچى بولۇپ، ئاقتىكەن بۇلاق دېگەن يەرگە كېلىپ جاڭغاك تىكىپ ماكانلىشىدۇ. ئەتىسى ئەسكەرنى باشلاپ لوقاق كۆندۆگە قاراپ يولغا چىقىپ، چىغلىق كۆندۆنىڭ تارلىغان يېرىگە يېتىپ بارغاندا، تۇركۆل، ئاداق پالۋانلىرىدىن 17 نەپەر داڭلىق پالۋان شامەمەت دېگەن باتۇرنىڭ باشلامچىلىقىدا، دۈشمەنگە ئۇشتۇمتۇتلا تاغ بېشىدىن ھۇجۇم قىلىدۇ. دۈشمەن كۆندۆ ئىچىگە سولۇنۇپ قېلىپ، ئالاقزادە بولۇپ تەمتىرەپ قالىدۇ. ئۇلارنىڭ تولىسى موڭغۇل ئەسكەر بولغاچقا تاغ ئۇرۇشىنىڭ قائىدىسىنى ئازراق بىلگىنى ئۈچۈن تاغقا قاراپ پالۋانلارنىڭ جايلىشىۋالغان يېرىنى بايقىۋالغاندىن كېيىن ئۇلارمۇ شىددەتلىك قايتارما ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. پالۋانلار ئاز بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئورۇنلاشقان جايى ئۇرۇش قىلىشقا بەكمۇ قولايلىق ئىدى. بۇ خىل ياخشى شارائىتتىن پايدىلىنىپ چاقماق تېزلىكىدە ئىككى ياندىن يامغۇردەك ئوق ياغدۇرىدۇ. ئىككى سائەتتەك جەڭ داۋام قىلىدۇ. دۈشمەننىڭ 40 چېرىكى يەر چىشلىگەندىن كېيىن شىڭزىخۇينىڭ ئەسكەرلىرى ئۆلە - تىرىلىشىگە قارىماي بەدەر قاچىدۇ. قوزغىلاڭچى پالۋانلار 40 تال گاڭچاڭ

يېقىن بېرىپ ھۇجۇم قىلىپ بىردەمنىڭ ئىچىدە 10 نەچچە چېرىكنى ئۆلتۈردى. شىڭشىزىخۇينىڭ ئەسكەرلەرى بەرداشلىق بېرەلمەي، قوراي دېگەن يەرگە چېكىنىپ كەتكەن. شۇنداق قىلىپ باقىنىياز دورغا تۆمۈرتىلىك سىنىپىي قېرىنداشلىرىنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قالغان.

باقىنىياز دورغا ئۆزى ئورۇق، جىۋەككىنە (پاكار مەنىسىدە) ئادەم بولغىنى بىلەن ئايغى يېنىك، ئۇرۇشتا قەيسەر، جىگەرلىك ئادەم ئىدى، ئۇ ئادەم قاتناشقان ئۇرۇشلار غەلىبىگە ئېرىشمەي قالمايتتى. تاغلارنىڭ ئىچىدە پىيادە يۈگۈرۈپ كەتسە ئات مىنگەن كىشىلەرنىمۇ يېتىشتۈرمەيتتى. باقىنىياز دورغىنىڭ چاققانلىقىدىن پالۋانلار ئېگىزلىكلەردىكى ئابرۇنلارنى دۈشمەنلەردىن بۇرۇن ئىگىلىۋالاتتى. شۇڭا قوزغىلاڭچىلار تەرەپتىن ئادەم ئۆلمىدى. 4 نەپەر ئادەم يارىلىنىق بولدى. بۇلار توخسۇن قورمال، ھەزەك مەمەتنىياز، موللا سالى، كاسىن ئاسىپلەردىن ئىبارەت. باقىنىياز دورغىنى مەدھىيىلەپ خەلقلەر مۇنداق قوشاق قوشقان.

دۈشمەن ئاتىدۇ تاشقا،
پالۋان ئاتىدۇ باشقا.
باقىنىياز دورغىنى ياندۇرۇۋالساق،
يىگىرمە - ئوتتۇز ياشقا.

مەنلەر ئۆزىنى رۇسلاپ ئوق ئاتقىچە دۈشمەنلەرنىڭ مۇھاسىرىسىنى بۆسۈپ چىقىپ ساق ـ سالامەت تۇر-
كۆلنىڭ ساسىق دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلگەندە دۈش-
مەنلەر ئاتلىق قوغلاپ يېتىشىۋالدى ھەم ئىككى قا-
ناتتىن قورشاپ كېلىشكە باشلىدى. باقىنىياز دورغا
ئات ئۈستىدە تۇرۇپلا ئوڭ قاناتتىن ئات چاپتۇرۇپ
كېلىۋاتقان دۈشمەن باتۇرىنى بىر ئوق بىلەنلا تىك-
موللاق چۈشۈرۈپ ئۆلتۈردى. سول قاناتتىن ئات سېلىپ
كېلىۋاتقان دۈشمەننىڭ باتۇرىنى تۆلەڭ توختى ئېتىپ ئۆلتۈر-
دى. شۇنىڭ بىلەن دۈشمەنلەر ئىككى باتۇرىنىڭ ئۆ-
لۈكىنىمۇ ئېلىشقا جۈرئەت قىلالماي ئارقىسىغا چېكى-
نىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

5) تۆۋەن ئىرغايتىدىكى ئۇرۇشتا كۆرسەتكەن باقىنىياز دورغىنىڭ باتۇرلۇقى

1933 ـ يىلى شىڭ زىخۈي قوشۇلدىن تۆمۈرتى-
دېگەن يەرگە چىقىپ تەنسەن خەلقىنى قىرماقچى بو-
لۇپ، تۆۋەن ئىرغايتى دېگەن يەردە مۆكۈنۈپ ياتقان
خەلقلەرنى مۇھاسىرە ئاستىغا ئېلىۋالدى. دۈش-
مەننىڭ ئەسكىرى 1000 دەك بار ئىدى.
بۇ خەۋەر باقىنىياز دورغىغا يەتكەندىن كېيىن، باقى-
نىياز دورغا چاقماق تېزلىكىدە ئاتلىنىپ، يۇقىرىقى 7
نەپەر پالۋاننى ئەگەشتۈرۈپ، تۆۋەن ئىرغايتىغا يېتىپ
بېرىپ ئېگىز تاغنىڭ بېشى بىلەن دۈشمەن سېپىگە

ئاراتۇرۇك قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ئەل بولۇپ قورال تاپ-شۇرۇشى ئۈچۈن خوجىنىياز ھاجى نامىدا خەت بىلەن ئەلچى چىقىرىدۇ. ئاراتۇرۇك پالۋانلىرى شىڭشىسەيدىنىڭ ئەلچىلىرىگە ئادەم قوشۇپ خەت يېزىپ قومۇلغا چۇشۇرىدۇ. مەقسىتى: خوجىنىياز ھاجىنىڭ بار - يوق-لۇقىنى، تىرىكلىكىنى بىلىپ ئالاقە قىلىش ئىدى.

خەتنىڭ مەزمۇنى: « بىز تاغدىكى پالۋانلار خو-جىنىياز ھاجىنىڭ ئۆزىنى كۆرمىگۈچە ئەل بولمايمىز، سىلەر خوجىنىياز ھاجىنى ئالدى بىلەن قويۇپ بېرىڭ-لار» دېيىلگەن. شىڭشىسەي بىلەن بەيۇدىنجاۋ مۇزا-كىرىلىشىپ خوجىنىياز ھاجىنى تاغقا ئۆزلىرى بىللە ئېلىپ چىقىپ، قوزغىلاڭچىلارنى ئەل قىلماقچى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 200 ئەسكەر خوجىنىياز ھاجىنى يالاپ تاغقا ئېلىپ ماڭىدۇ. تاغدىن چۈشكەن ئەلچىمۇ خو-جىنىياز ھاجىنىڭ يېنىدا بار ئىدى. خوجىنىياز ھاجى شىڭشىسەيغا مۇنداق دەيدۇ: «مېنىڭ تاغقا قايتىپ چىقىدىغانلىق خەۋىرىمنى تاغدىكى پالۋانلار ئالدىدىن بىلىشى كېرەك، شۇنداق قىلساڭلا ئۇرۇش بولمايدۇ، ئەگەر ئۇنداق قىلمىساڭلار قوزغىلاڭچىلار يول توسۇپ ئۇرۇش قىلىدۇ» دەيدۇ. بۇ پىكىرگە دۈشمەنلەرمۇ ماقۇل بولىدۇ. خوجىنىياز ھاجىنىڭ يېنىدىكى ئەلچىنى خەت ئېلىپ ئالدىدىن تاغقا قايتىشنى ئېيتىپ خوجىنىياز ھاجىنى خەت يېزىپ ئەلچىنى ماڭغۇزغىنىن دەيدۇ. خوجىنىياز ھاجى خەت يازمايلا ئەلچىگە مۇنداق تاپىلايدۇ: «مەن كۆمۈلگەندە بارغاندا ئات چاپتۇرىمەن.

9. خوجىنىياز ھاجىنى ئاراتۈرۈك دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ باشلىقلىقىغا سايلاش

1932 - يىلى قىش ۋاقىتلار ئىدى. شىڭزىخۇي قۇمۇلنى بېسىۋېلىپ، قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنى تىنچىتىش ئۈچۈن شارلار تېغىدا تۇرۇۋاتقان خوجىنىياز ھاجىنى قۇمۇلغا چىللاپ ئەلچى چىقاردى. ئۇنىڭ مەقسىتى: خوجىنىياز ھاجىنى قولغا كەلتۈرۈپ، دېھقانلار قوزغىلىڭىنى تىنچلىق ئارقىلىق ئۆزىگە ئەل قىلىپ، بۇ قوزغىلاڭنى بېسىقتۇرماقچى. خوجىنىياز ھاجى شىڭزىخۇينىڭ بۇ ھىيلىسىنى ئاللىبۇرۇنلا بىلەتتى. شۇڭا ئۇنىڭ بىرىنچى قېتىملىق ئەلچىلىرىنى قايتۇردى. ئۆزى ھەم قۇمۇلغا چۈشمەيدۇ. شىڭزىخۇي ئىككىنچى قېتىمدا قۇمۇلدىكى ئاخۇنۇملارنى ئەلچى قىلىپ چىقىرىپ مۇنداق ۋەدە بېرىدۇ: «خوجىنىياز ھاجى قۇمۇلغا كەلسە بىز ھېچقانداق زىيانكەشلىك قىلمايمىز» دېگەن.

خوجىنىياز ھاجى شىڭزىخۇينى ئىسىناپ بېقىش ئۈچۈن ئۆز ئىختىيارى بىلەن قۇمۇلغا چۈشىدۇ. شىڭزىخۇي بىلەن بەيۋىنجاۋلار خوجىنىياز ھاجىنى قۇمۇلدا تۇتۇۋېلىپ، تاغقا قايتىشقا يول قويمايدۇ. ئۇلار

كۆرگەن يۇقىرىقى ئىككى ئەلچى خوجىنىياز ھاجىنى ئۆلتۈرمىسەڭلار، بىز ھەم كەتسەك، دېگەندىن كېيىن ئۇلارنى قايتۇرىۋاتىدۇ. خوجىنىيازنى ئەلچىلەردىن ئايرىپ ئېلىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاراتۇرۇك ئالتە يۇرت قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقلىرى تاملىق دېگەن يەردە دېھقانلار قوزغىلىڭىغا باشلىق سايلاش سايلىمى ئېلىپ بارىدۇ. ھەر خىل پىكىر كۆز - قاراشلارمۇ بولىدۇ. ئاراتۇرۇكتىكىلەر ئابدىنىياز مىراپنى نامزاتلىققا كۆرسىتىدۇ. تۇركۆل خەلقى باقىنىياز دورغىنى نامزاتلىققا كۆرسىتىدۇ. نوم - ئاداق خەلقى سالى دورغىنى نامزاتلىققا كۆرسىتىدۇ. يەنە بىر قىسىم خەلقلەر خوجىنىياز ھاجىنى ھەم شوپۇللۇق سالى دورغىنى نامزاتلىققا كۆرسىتىدۇ. مۇشۇ خىل تالاش - تارتىش بولۇۋاتقان ۋاقىتتا تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ئەلچىسى جاڭسىن دورغا، لوپسۇن دورغىلارمۇ بارىدى. جاڭسىن دورغا مۇنداق دېدى: «بىر ماشىنا يولدا كېتىۋاتقان ئىكەن، يول ئۈچىدە ئىككى باشلىق بىر ئىلان ياتقان ئىكەن، ئۇ قاچماقچى بولۇپ ماڭغاندا ئىككى بېشى ئىككى تەرەپكە مېڭىپ تارتىشىپ قېلىپ يولدىن چىقىپ كېتەلمەي ماشىنا ئىلاننى دەسسەپ ئۆلتۈرۈپ قويۇپتۇ. يەنە بىر كۈنى بىر ماشىنا كېتىۋاتقان ئىكەن، يولنىڭ ئۈچىدە ئىككى قۇيرۇقلۇق بىر باشلىق ئىلان ياتقان ئىكەن، ماشىنا كەلگىچە بىر باش ئىككى قۇيرۇقنى ئېلىپ يولدىن چىقىپ ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپتۇ. مۇشۇ مىسالغا ئاساسلانساق باشلىق بىر بولسۇن، قالغانلار تايانچى بولۇڭلار» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭچىلار

تاغ پالۋانلىرى كۆمپگزىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى تاغ-
دىن دۈشمەنلەرگە ھۇجۇم قىلىپ مېنى دۈشمەندىن
ئايرىۋېلىڭلار» دەپ تاغقا ماڭدۇرىدۇ. بۇ خەۋەرنى
ئەلچى ئېلىپ چىقىپ تاغ پالۋانلىرىغا يەتكۈزگەن ئىدى.
پالۋانلار خوجىنىياز دۈشمەنگە بىزنى يەم قىلماقچى-
مۇ؟ كۆمپگزا ئۇرۇش قىلىشقا ئەپسىز جاي، بىز خوجى-
نىيازنىمۇ ئايرىۋېلىشقا مۇمكىنچىلىكى
يوق دەپ كۆمپگزىغا بارمايدۇ. خوجىنىياز
ھاجىنىڭ بۇ ئەھۋالدىن خەۋىرى يوق ئىدى.
خوجىنىياز ھاجىنى يالاپ كۆمپگزىغا يېتىپ چىققاندىن
كېيىن خوجىنىياز باھانە قىلىپ قورسىقىم ئاغرىۋاتىدۇ.
سىلەرنىڭ ئالدىڭلاردىراق بېرىپ چوڭ تەرەت قىلىۋا-
لاي دەپ ئات چاپتۇرۇپ ئىلگىرىلەپ ماڭىدۇ. ئەمما
ھېچ قەيەردىن يا ئادەم، يا ئوقشەپىسى بولمىغاندىن
كېيىن چوڭ تەرەت قىلغان بولۇپ ئولتۇرىدۇ. دۈشمەن
ئەسكەرلىرى ئارقىسىدىن كەلگەندىن كېيىن سۇمۇستان-
غا بېرىپ ياتىدۇ. ئەتىسى خوجىنىيازغا ئىككى ئادەم-
نى ھەمراھ قىلىپ، (بۇ ئادەملەر قىزىل دالىڭ بىلەن
بوبۇرا دېگەنلەر ئىدى) قوزغىلاڭچىلار جايلاشقان تام-
لىق دېگەن جايغا ئەۋەتىدۇ. بۇلار تاملىققا يېتىپ
بارغاندىن كېيىن بىر ئادەمنى تالاغا ئېلىپ چىقىپ
مۇنداق دەيدۇ. (خوجىنىياز) «سىلەر مېنى خائىن دەپ
قول-پۇتۇمنى باغلاپ، ئۇرۇپ ھەيۋە قىلىپ، قىزىل دالىڭ
بىلەن بوبۇراغا سىر كۆرسىتىڭلار» دەيدۇ. تاملىقتىكى
قوزغىلاڭچىلار خوجىنىياز ھاجىنىڭ قول - پۇتلىرىنى
باغلاپ ئۇرۇپ يالغاندىنلا ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. بۇنى

لار شەھەر ئىچىدە بولغاچقا ئۆلۈكلەرنى كۆمۈپ سېلىپ كېچىسى قېچىپ كەتكىنى ئۈچۈن ئېنىق سانىنى بىلالمىدۇق.

ئەتىسى ئەتىگەندە قوزغىلاڭچىلار ئۇرۇشقا كەلسە دۈشمەنلەر ئالالماي قېچىپ شوپۇل تەرەپكە كېتىپ قاپتۇ. ئارقىسىدىن قوغلاپ سەگگى داۋاندىن ئۆتكۈزۈۋېتىپ، يېتىشەلمەي پالۋانلار قايتىپ كەلگەن.

2) خوجىنىياز ھاجىنىڭ تاشقى موڭغۇلىيەدىن ياردەم سورىشى

خوجىنىياز ھاجى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى تولۇق غەلىبىگە ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن قۇمۇل، ئاراتۈرۈك قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ كۈچىگىلا تايىنىش كەمچىللىك قىلىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، تاشقى موڭغۇلىيە بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ ئۇلارنىڭ ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلىپ ئەلچى ئەۋەتىشنى لايىق تاپىدۇ. بىرىنچى قەدەمدە ئۈچ ئادەمنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. ئىككى نەپىرى موڭغۇل ئىدى (ئىسمى ئېنىق ئەمەس). بىر نەپىرى قازاق بولۇپ ئىسمى ئاباي ئىدى. بۇلار ياردەم بېرىشكە قوشۇلدى دەپ قايتىپ چىققاندىن كېيىن ئىككىنچى قەدەمدە ئالتە ئادەمنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. (بۇلار توملۇق سالى دورغا، قۇمۇللۇق يۇسمانباي، ئىسمايىل ھاجى، ئوسمانشا، يولبارس، سەمەتباخۇنلار) دىن تەركىب تاپىدۇ. ئۇلار موڭغۇلىيىگە

سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ خوجىنىياز ھاجىنى قوزغىلاڭچىلار-
نىڭ بىرىنچى باشلىقى قىلىپ سايلىدى. شوپۇللۇق
سالى دورغىنى ئەسكەر باشلىقى قىلىپ سايلايدۇ. ئاب-
دىنىياز مىراپ، باقىنىياز دورغا، نومۇلۇق سالى دورغى-
لار يېقىن مەسلىھەتچىلەردىن بولۇپ، قوزغىلاڭنىڭ ئوت
يالقۇنىنى قومۇل، ئاراتۈرۈك دىيارىغا تۇتاشتۇردۇ.

1) خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدا ئاراتۈرۈك ناھىيە ئورنىدا بولغان بىر قېتىملىق ئۇرۇش

1932 - يىلى قىشلىقى شىڭ زىخۇيىنىڭ ئەسكەرلى-
رى 1000 دەك ئادىمى بىلەن شوپۇل ئارقىلىق ئارا-
تۈرۈككە باستۇرۇپ كېلىپ ئاراتۈرۈك ناھىيە ئورنىنى
بېسىۋالدى. بۇنى خوجىنىياز ھاجى ئاڭلاپ 200 دەك
پالۋان بىلەن كېلىپ ئاراتۈرۈك شار ئۆيلەردە بىر قې-
تىم قانلىق جەڭ قىلدى. دۈشمەنلەر ئاراتۈرۈك شار
ئۆيلەرنىڭ ئىچى ۋە ئەتراپىدىكى تاغ باشلىرىنى ئە-
گىلىۋالغانىدى. خوجىنىياز ھاجى سىرتتىن ھۇجۇم قىل-
غاچقا ئۇرۇش شارائىتى بەك قولايسىز ئىدى. شۇنداق-
تىمۇ خوجىنىياز ھاجى پالۋانلارغا ئۆزى بىۋاسىتە قو-
ماندانلىق قىلىپ ھۇجۇم قىلىدۇ. بىر كۈن قاتتىق
جەڭ بولىدۇ. بىز تەرەپتىن بەش نەپەر ئادەم شېھىت
بولىدۇ. (ئۇلار، شانى ئېلىم، نازىمەت غوجىمەت، ئا-
خۇنزادە، ھېيىت ھاجى، بەھرام شانىيازلار ئىدى) دۈش-
مەن تەرىپىدىنمۇ نۇرغۇن ئەسكەر ئۆلگەن. ئەمما ئۇ-

بارس قاتارلىقلار ئوتتۇرىسىدا مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيـ
لىدىن بەزى ئىختىلاپلار يۈز بەردى. مانا مۇشۇنـداق
ئىشلار سەۋەبىدىن دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنى ئىـ
چىدە تارقاقلىق، بىخوتلۇق ئىشلىرى سادىر بولـغانـ
لىقتىن شىڭزىخۇي دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنى بىر
قېتىم زور پاراكەندىچىلىككە ئۇچراتتى.

3) 1933-يىلى 11-ئايلاردا شىڭ زىخۇي 1000 دەك ئەسكەرى بىلەن كېلىپ نوم خەلقىنى پاراكەندىچىلىككە سالغىنى

شىڭزىخۇي بەك زالىم، مۇستەبىت، مىلىتارىست
ئەمەلـدار ئىدى. ئۆزىنىڭ ۋەھشى ياۋۇزلىقىنى ئىشقا
سېلىش بىلەن 1933 - يىلى 11 - ئاينىڭ (كونـىچە
11 - ئاي) ئاخىرى قۇمۇلغا كەلدى. قۇمۇلدىكى بىشەر
ۋاڭ بارلىق ئەۋلادلىرى بىلەن تاغقا قېچىپ چىقىـپ
نوم ئارقىلىق تاشقى موڭغۇلىيىگە قاچتى. قۇمۇل خەلـ
قىدىنمۇ بىر قىسىم ئۇلاق - ھارۋىسى ياخشىراق بولـ
غانلارمۇ بىشىرۋاڭغا ئەگىشىپ بىللە قېچىپ كەتتى. بۇ
ئەھۋالنى كۆرۈپ ئاداق خەلقى تاغقا قاچتى. نوم خەلـ
قى تاشقى موڭغۇلىيىگە قاراپ قاچتى. شىـڭزىـخۇي
قاچقان خەلقلەرنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ ماڭدى. نومـ
دىكى پالۋانلار بولسا كىچىك نومنىڭ يولىنى توسۇپ،
شىڭزىخۇينىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇراتتى. بەختـكە

بېرىپ. ئەھۋالنى يەتكۈزگەندىن كېيىن، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى بىزنىڭ قوزغىلىڭىمىزنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە جاڭسىن، لوپسۈن دېگەن دورغىلارنى سىياسىي جەھەتتىن مەسلىھەتچىلىككە بەلگىلەيدۇ. ئىقتىساد ۋە قورال جەھەتتىن تۆۋەندىكى نەرسىلەرنى بېرىدۇ.

70 تال شۈيلەنجۈ (چىلوئېر) مىلتىق، 20 ساندۇق ئوق، 500 تور پاختىلىق كىيىم، 600 كىشىلىك چىگىرىن ئۆتۈك، 1000 ياقا يامغۇرلۇق چاپان، 500 كىشىلىك تېرە جۇگا قاتارلىق نەرسىلەرنى بەردى. ئۈچىنچى قېتىم ياردەم سوراپ سالى دورغا بارغاندا 100 تال گاڭچاڭ، نۇرغۇن ئوق ۋە قوغۇشۇن، مىلتىق دورىسى قاتارلىق كۆپلىگەن نەرسىلەرنى ياردەم قىلدى. بۇلىڭدىن سىرت 30 نەپەر ياش ئۇيغۇرنى ماشىنا شوپۇرى قىلىپ تەربىيىلەپ بەرگەن. بۇلاردىن ئازادلىقتىن كېيىن مىللىي ئارمىيىدە ماشىنا ھەيدىگەن تالىپ ھاجى، قاتناش نازارەت تەۋەسىدىكى سەمەت ئاخۇنلار ھازىرمۇ بار. خوجىنىياز ھاجى موڭغۇلىيىنىڭ يۇقىرىقىدەك ياردەملىرىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنى پۈتۈن قۇمۇل دىيارىغا تۇتاشتۇردى. بىراق كېيىنچە ماجۇڭيىڭنى چاقىرتىپ چىقىپ بىرلىشىپ قوزغىلاڭ قىلغانلىقى تۈپەيلىدىن موڭغۇلىيە تەرەپ رەنجىپ، بېرىدىغان ياردىمىنى توختىتىۋالدى. ھەمدە بىزگە ياردەمگە چىقارغان، جاڭسىن، لوپسۈن دورغىلارنىمۇ قايتۇرۇپ كەتتى.

كېيىنچە خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭ، يول-

تۇركۆلنىڭ ئاقتىكەن دېگەن يېرىگە چىقىپ چۈشكۈن قىلىپ، نومدا تىرىك قولغا چۈشۈپ قالغان توخسۇن دېگەن پالۋاننى يالىڭاچ قىلىپ بەدىنىگە ياغنى قاينىتىپ چاچقان، پۇتلىرىغا مىخ قاققان، بۇنى ئاز دەپ ئاخىرى پۇتىدىن باشلاپ سىم تاناپنى چىرماپ مەيدىسىگىچە چىققاندا كۆزلىرىدىن قانلار ئېتىلىپ چىقىپ جان ئۈزىدۇ. شىڭ بۇ يەردە تۇرغاندا تۇركۆل خەلقىدىنمۇ نەچچە ئۈيلۈك ئادەمنى تۇتۇپ كەتكەن. نوم، تۇركۆلدىن تۇتۇۋالغان ئادەملەرنى بارىكۆلگە بارغىچە هايۋان ئورنىدا خار قىلىپ، بارىكۆلدىن كېتەر ۋاقتىدا بويىغا يېتىپ قالغان ئىككى نەپەر قىزنى ئېلىپ كەتكەن. بۇلارنىڭ هازىرغىچە خەۋىرى ياكى ئىز دېرىكى تېپىلمىدى. قالغان ئەدەملەرنى بارىكۆلدە تاشلىۋەتكەن. بۇ ئادەملەر مىڭ جاپالارنى تارتىپ يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن.

قارشى ھېيلىگەر، تۆلكە شىڭزىخۇي كىچىك نوم يولى
بىلەن ماڭماستىن، ئاداق يولى بىلەن مېڭىپ، ھېچ-
قانداق قارشىلىققا ئۇچرىماي، نومغا بېرىپ، يۇرتتىكى
ئۆيلەرنى كۆيدۈرۈپ سېلىپ، نوم خەلقىنىڭ ئارقىسى-
دىن قوغلاپ مېڭىپ، تەھەنچۇلۇ (تۆگەتاش) دېگەن
يەرگە يېتىپ چىققان خەلقلەرگە باستۇرۇپ بېرىپ، يەت-
تە نەپەر ئادەمنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. (بۇلار: تۆلەك بو-
ۋا، ئايالى، بىر قىزى بولۇپ ئۈچ ئادەم، ھاشىر بو-
ۋا، ئايالى، بىر قىزى ئۈچ ئادەم، قۇربان دېگەن بىر
ياش بالا) تىرىك تۇتۇۋالغان ئادەملەر: ئىبراھىم
ئۇستا ئائىلىسى بىلەن 10 ئادەم، زىۋەرخان موما بىر
قىزى بىلەن ئىككى ئادەم، جەمئىي 12 ئادەمنى تۇتۇپ
كەتتى.

شىڭزىخۇينىڭ ياۋۇز ئەسكەرلىرى خەلقنىڭ ئې-
لىپ كېتەلمەي تاشلاپ كەتكەن ياغاچ ھارۋىلىرىدىن
40 — 50 نى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى. شۇ قېتىمقى
زور پاراكەندىچىلىكتە، قاراڭغۇ كېچىدە يولدىن ئېزىپ
تاغ — ئېدىرغانلار ئىچىدە قېچىپ يۈرگەن خەلقلەردىن
سوغۇقتا بەش نەپەر ئادەم مۇزلاپ ئۆلدى. بۇلار ھې-
نىپىخان موما، ئىمىنىخان، مىلىخان بىر قىزى بىلەن،
قورسىقىدا بىر بالىسى بولۇپ بەش ئادەم ئىدى. شىڭ-
زىخۇي نومغا قايتىپ كېلىۋاتقىچە ئىككى نەپەر پال-
ۋان ئۇقۇشماسلىقتىن شىڭزىخۇينىڭ قولىغا تىرىك
چۈشۈپ قالدى. ئۇنىڭدىن باشقا شىڭزىخۇي نومدا قەپ
قالغان خەلقنىڭ ئات، كالا، تۆگە قاتارلىق 300 دەك
چوڭ چارۋىسىنى بۇلاپ كەتتى. بۇلار شۇ ماڭغىنىچە

قانلار قوزغىلىڭى پارتلىغاندا باشچى ئىدى. كېيىن قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى بىلەن بىرلەشكەندە قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ سەركەردىسى خوجىنىيازهاجىنىڭ ئەڭ يېقىن ياردەمچىسى بولۇپ، ئىنقىلاب ئوتىنى پۈتۈن شىنجاڭغا تۇتاشتۇردى. كېيىن خوجىنىيازهاجى شىڭشىسەي بىلەن بىرلىشىپ شىنجاڭغا مۇئاۋىن رەئىس بولغاندا سالى دورغىنى ئاقسۇغا دوتەي قىلىپ بەلگىلەيدۇ. ئۇ ئاقسۇغا دوتەي بولغان بىر نەچچە يىل ئىچىدە، ۋالىي دېگەن هوقۇقنى يۈرگۈزۈپ ئادىللىق بىلەن ئىش بېجىرىپ، خەلققە بىرمۇنچىلىغان پايدىلىق ئىشلارنى قىلىپ بېرىپ، شۇ يەردىكى خەلقنىڭ ھىمايىسىگە مۇيەسسەر بولىدۇ.

شىڭشىسەي ئىنقىلابتىن يۈزئۆرۈپ دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ ئاساسلىق باشلىقلىرىنى تۇتۇپ باستۇرغان مەزگىللەردە يەنى 1937 - يىللاردا سالى دورغىنى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ غوللۇق باشلىقى دەپ تۇتۇپ قولغا ئالغاندىن كېيىن، ئۈرۈمچىگە ئالدۇرۇپ كېلىپ تۈرمىگە تاشلاپ كۆپ قېتىم قىيىن قىستاق ئاستىدا سوراق قىلىنىپ 1942 - يىلى كۈزدە شىڭشىسەي سىغىپ ئۆلتۈرۈپ تاشلايدۇ.

سالى دورغىنىڭ ئاراتۈرۈك دېھقانلار قوزغىلىڭىغا باشلامچى ۋە تەشكىلاتچى بولۇشتىكى سەۋەبلەر تۆۋەندىكىچە:

1 . جىن شۇرېننىڭ قۇمۇلدىكى سادىق غالچىسى ليۇسىجاڭ ۋە بەي ۋېنجاۋ شوپۇلدىكى دېھقانلارنى تېرىلغۇ يەرلىرىنى خوغا (يەر ھەققى تاپشۇرۇشقا ئەنگە) ئالدۇر-

ئاراتۇرۇكتىكى بىر قانچە تارىخىي شەخسلەر توغرىسىدا

1) شوپۇلۇق سالى دورغا

سالى دورغىنىڭ ئاتىسى بوسۇق دورغا دېگەن كىشى بولۇپ، قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ شوپۇل دېگەن يۇرتىكى چارۋا باشقۇرغۇچى دورغىسى ئىدى. بوسۇق دورغا ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ۋاڭلىقتىن ئۇنىڭ ئوغلى سالىنى شوپۇلغا دورغا قىلىپ بەلگىلىگەن.

سالى دورغا 1887 - يىلى شوپۇلدا تۇغۇلغان. 1926- يىلى 38 ياش ئەتراپىدا دورغا بولغان. شۇ يەردىكى چوڭ ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلەر سالى دورغا كەڭ قورساق، ئوز كۆڭۈل، شۇنداقلا ھەر قانداق ئىشنى ئەتراپلىق ئويلاپ ئىشنى ئادىل بېجىرىدىغان خەلقچىل كىشى ئىدى دېيىشىدۇ. ئائىلە ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئوتتۇراھال ئىدى. 20 مودەك سۇلۇق يېرى 50—60 تەك قوي، ئۆچكىسى، 6 دانە ئات، 10 باشتىن ئارتۇق كالا، 4—5 تەك تۆگىسى بار ئىدى.

سالى دورغا 1931 - يىلدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ دەسلەپكى باشچىلىرىدىن بولۇپ قوزغىلاڭغا باشتىن - ئاياغ ئاكتىپ قاتناشقان. ئۇ ئاراتۇرۇكتىكى دېھ-

ئىككىنچى يىلىدىن باشلاپ بىر تاغارلىق يەرنى 7—8
تاغار ئاشلىق تاپشۇرۇشقا ئىجارىگە بېرىشكە ھوقۇقلۇق
دەپ ئوقتۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا شوپۇللۇق سەيمەي،
كۆڭمەي تاپشۇرمىدى، بولارغا سەن سالى دورغا مەس-
ئۇل بولۇپ 10 كۈن ئىچىدە سەيمەي، گۆڭمەيىنى تاپ-
شۇرتمىساڭ سېنىڭ كاللاڭنى ئالىمەن دەپ مەجبۇرلايدۇ. سالى
دورغا ئامالنىڭ يوقلۇقىدىن يولبارس بىلەن ھەسەن بالاھاجە-
نى كېپىل قىلىپ، سەيمەي، گۆڭمەيىنى چوقۇم 10 كۈن
ئىچىدە تاپشۇرىمەن دەپ تۇرمىدىن قۇتۇلۇپ چىقىدۇ.
ئۇ قايتىپ چىقىپ يىغىرىدىكى ھەقىقىي ئەھۋالنى خەلققە
ئېيتىدۇ. خەلق ئىلاجسىزلىقتىن قولىدا بار ئازراق
مال - چارۋىلىرىنى سەيمەي، گۆڭمەيگە تۆلەپ بېرىدۇ.
شۇنىڭ بىلەن خەلق تېخىمۇ نامراتلىقتا تۇرمۇش
كەچۈرىدۇ. بۇنداق بېسىم ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ كۈچ-
لۈك غەزىپىنى قوزغايدۇ.

2 . 1931 - يىلى ئەتىياز كۈنلەردە شوپۇل خەلقى
ئادىتى بويىچە 50 نەچچە تۆگىگە ئاشلىق ئارتىپ قۇ-
مۇلغا ئېلىپ بېرىپ ئۇن تارتىپ قايتىپ كېلىۋاتقىچە
تاشۋىلىقتىكى جىڭ ئەسكەرلىرى ئالدىنى توسۇپ، سى-
لەر بۇ ئۇننى تاشقى موڭغۇلىيىگە ئاپىرىپ سودا قىل-
ماقچى دېگەن باھانە بىلەن مەجبۇرى تارتىۋالىدۇ.
بۇلىڭغا بىر تىيىن ھەق بەرمىگەنىنىڭ ئۈستىگە نۇرغۇن
جەرىمانە قويۇپ پۇل تۆلىتىدۇ.

3 . تاشۋىلىقتىكى جازانىخور سودىگەرلەر رەخت،
گەزماللىرىنى شوپۇل خەلقىغە نىسىگە ① سېتىپ بېرىپ

① نىسى — قەرز مەنىسىدە

مىدىڭلار دېگەن باھانە بىلەن ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ تېرىۋاتقان يەرلىرىنى خەنزۇ كۆچمەنلەرگە ئېلىپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن دېھقانلار يەرسىز قېلىپ كۈندىن - كۈنگە نامراتلىشىپ، تۇرمۇش كەچۈرۈشتە قىيىن ھالغا چۈشۈپ قالغان. ھەتتا بەزىلەر خەنزۇ خوجىلارنىڭ يالالمىچىسىغا ئايلىنىپ قالغان. خەلق تېرىلغۇ يەرلەرنى خوغا ئالدۇرماسلىقنىڭ سەۋەبى، بۇرۇندا قۇمۇل ۋاڭى ئاراتۇرۇك ئۇيغۇرلىرىنى ھەم پۈتۈن يەر زېمىنلىرىنى ئۆز ئىگىدارچىلىقىدا باشقۇرۇپ كەلگەن بولۇپ، يەرلەردىن چىققان مەھسۇلاتنى ۋاڭلىق ئالاتتى، ئاخىرىدا خەلقلەرنىڭ ۋاڭلىقنىڭ بۇ ئېغىر زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇشنى مەقسەت قىلىپ خامىتىڭغا يەرلەرنى خوغا ئالدۇرىمىز دېگەن تەلەپنى بېرىدۇ. بۇ تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن خامىتىڭنىڭ باشلىقى بەيۋىنجاۋ دەرھال خۇ ھەققىنى ئۆستۈرۈۋەتكەن. مەسىلەن، قۇمۇل، بارىكۆلدىكى خەنزۇلارنى باشقۇرغان مەزگىلدە بىر خو يەرنى (100مو) 4—5 سەر كۆمۈشكە خوغا ئالدۇرۇپ بەرگەن. كېيىن ئۇيغۇرلار خوغا ئالدۇرماقچى بولغاندا بىرخو يەرگە 30 سەردىن كۆمۈش بېرىشنى بەلگىلىگەن. شۇ سەۋەبتىن خامىتىڭنىڭ باشلىقى (يەنە بىر ئېيتىمىشلاردا ليۇسىجاڭ دەپتۇ) بەيۋىنجاۋ سالى دورغىنى قۇمۇلغا چاقىرتىپ 10 كۈن قاماپ قويۇپ سوراق قىلغان. بەيۋىنجاۋ: سىلەر شوپۇلدىكى تېرىلغۇ يەرلەرنى خوغا ئالدۇرۇپ پۇلىنى تاپشۇرمىغىنىڭلار ئۈچۈن شوپۇلدىكى تېرىلغۇ يەرلەرنى تاشۋېلىقتىكى خەنزۇلار تەرەپتىن خوغا ئېلىنىپ بولدى. ئۇلار بىرىنچى يىلى يەرلەرنى ئۆزلىرى تېرىيدۇ.

غەزىپىنى قوزغايدۇ. سالى دورغا بۇ خىل قاتىمۇ قات بېسىم ئاستىدا شوپۇلدىكى يۇرت باشلىقلىرى ۋە مۆتىۋەر كىشىلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ خەلقىنى باشلاپ شوپۇلدىن تال تېغىغا كۆچۈپ باردۇ. شۇنىڭ بىلەن سالى دورغا ئاراتۇرۇكتىكى ئابدىنىياز مىراپ، توخسۇن قورمال، تۇركۆللۇك باقىنىياز دورغا، نوملۇق سالى دورغا قاتارلىقلار بىلەن ئۇچرىشىپ، كېڭىشىپ كۆرەشكە چى بولىدۇ. دەل مۇشۇ كۈنلەردە قۇمۇلدىكى يولبارس ئابدىنىياز مىراپقا بىر پارچە ئالاقىنى ئەۋەتىدۇ. جۈنى قاراتاللىق يارى دورغا ئاراتۇرۇككە ئېلىپ چىقىدۇ. ئالاقىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: «شوپۇلدىكى سالى دورغا بۇزۇلدى، ئۇ شوپۇل خەلقىنى تال تېغىغا كۆچۈرۈپ كەتتى. بۇ ئالاقىنى ئالغان هامان سالى دورغىغا تەرىك تۇتۇپ ماڭا تاپشۇرۇپ بېرىڭ» دېيىلگەن. ئابدىنىياز مىراپ بۇ ئالاقىنى كۆرۈپ بولۇپ، ئالاقىنى ئېلىپ چىققان يارى دورغىغا ئاراتۇرۇكلۇك توخسۇن قورمالنى قوشۇپ، تال تېغىغا ماكانلاشقان سالى دورغىغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ. سالى دورغا ئالاقىنى كۆرگەندىن كېيىن، دەرهال ھەرىكەتكە كېلىپ ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ باردۇ. توخسۇن قورمالنى ئاراتۇرۇكتىكى يىغىنى ئېلىشقا، باقىنىياز دورغىنى تۇركۆلدىكى چارزىنى ئېلىشقا، نوملۇق سالى دورغىنى نومدىكى چارزىنى ئېلىشقا، ئابدىنىياز جىسالارنى يوقىتىشقا تەكلىپ بېرىپ ئېلىپ مىراپقا ئەۋەتىپ بېرىدۇ. سالى دورغا ئۆزى سوجى بۇلاقتىكى جاڭجىسانىڭ چارزىسىنى ئېلىشقا مەسئۇل بولۇپ، 1931 - يىلى 4 - ئاينىڭ 4 - كۈنى شوپۇلدىكى

كۇزگە بارغاندا بىر پۇللۇق نەرسىنى ئىككى پۇل ھە-
سابلاپ خەلقنىڭ مال - چارۋىلىرىنى ھەتتا ئۆي ما-
كانلىرىنى ئېلىۋالىدۇ. شۇنداق قىلىپ خەلق تېخىمۇ
نامراتلىشىشقا باشلىدى.

4 . ئاراتۇرۇكنىڭ سۆجى بۇلاق (سىمىخۇاچۈەن).

دېگەن جايدا تۇرۇۋاتقان جىسا ــ جاڭ گوخۇ قۇمۇلغا
چۈشۈپ قايتىپ كەلگىچە شوپۇلغا كېلىپ سالى دورغى-
نىڭ ئۆيىدە قونۇپ قالماقچى بولىدۇ. ئۇ ئاخشىمى
سالى دورغىنى ماڭا بۇگۈن كېچە، ئۇيغۇردىن خوتۇن
تېپىپ بېرىسەن دەپ قىستايدۇ. سالى دورغا: «بىز ئىسلام
دىنىدىكى خەلقلەردىن خەنزۇلارغا خوتۇن بولۇش يوق، بىزنىڭ
دىنىي ئۆرپ - ئادىتىمىزگە خىلاپ بولىدۇ، ساڭا ئۇي-
غۇردىن خوتۇن بولىدىغان ئايال يوق» دەپ جاڭ گو-
خۇنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىدۇ. جىسا جاڭ گوخۇ سالى
دورغىنىڭ ئايىنىساخان دېگەن قىزىنى كۆرسىتىپ بۇ
ئولتۇرغان خوتۇن ئەمەسمۇ؟ مۇشۇنى بېرىسەن دېگەنـ
دە، سالى دورغا غەزەپكە كېلىپ جاڭ جىسا بىلەن تا-
كالىشىپ قالىدۇ. سالى دورغا مۇنداق دەيدۇ: «سەن
بۇنداق يولسىز تەلەپنى قويۇپ تۇرىۋالساڭ، يا مەن
سېنى ئۆلتۈرىمەن، يا سەن مېنى ئۆلتۈرىسەن. بۇ ھا-
يات - ماماتلىق ئىش» لېكىن جىسا جاڭ گوخۇ يەنىلا
ئۆزىنىڭ تەلىپىدە جاھىللىق بىلەن چىڭ تۇرۇپ: «سەن
ماڭا كۈن ئىچىدە مۇشۇ قىزىڭنى بېرىشكە كۆنمىسەڭ،
مەن قايتىپ كېلىپ كاللاڭنى ئېلىپ تاشلاپ، قىزىڭنى
خوتۇنلۇققا ئالىمەن، كۈيئوغلۇڭنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ
بېرىمەن» دەيدۇ. بۇ ئىش سالى دورغىنىڭ قاتتىق

ۋالىنى ئېيتقاندىن كېيىن، بۇ ئىچكىرىدىن چىققان سودىگەرلەر جاڭگوخۇنى ياغاچ ساندۇقنىڭ ئىچىگە سېلىپ يوشۇرۇپ قويىدۇ. سالى دورغا باشلىق قوزغىلاڭچى پالۋانلار سودىگەرلەردىن سورىغاندا، ئۇلار بىز كۆرمىدۇق، بۇ يەرگە ئادەم كەلمىدى دەپ جاۋاب بېرىدۇ. پالۋانلار سودا - ماللار ئارىسىنى ئاختۇرۇپمۇ تاپالماي كېتىپ قالىدۇ. شۇنداق قىلىپ جاڭگوخۇ سودىگەر تۆگىچىلەرنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا بارىكۆلگە قېچىپ بېرىپ ئەھۋالنى ئۈرۈمچىدىكى جىن شۇرېنغا خەۋەر بېرىدۇ. ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان جىن شۇرېن ئۆزىنىڭ قومۇلدا تۇرۇشلۇق خادىمى ليۇسىجاڭغا تېلېگرامما بېرىپ «ئاراتۈرۈكتە يۈز بەرگەن توپىلاڭنى تېزدىن بېسىقتۇرۇپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۇرۇقىنىمۇ قويماي يوقىتىڭلار» دېگەن بۇيرۇقنى بېرىدۇ. ليۇسىجاڭ بۇيرۇقنى ئالغاندىن كېيىن، بارىكۆلدىكى خې تۇەنجاڭنى ئىككى مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرىنى ئەۋەتىپ نېرىنكىرنىڭ شىيۇچەن (شور بۇلاق) دېگەن يېرىگە كەلگەندە ئاراتۈرۈكنىڭ قوزغىلاڭچى پالۋانلىرى ئالدىنى توسۇپ قاتتىق جەڭ قىلىدۇ. بۇ جەڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپقان شوپۇللۇق سالى دورغا شوپۇلدىن بىر ئاتقا ئوق ئارتىپ نېرىنكىردىكى قوزغىلاڭچى پالۋانلارغا ئەۋەتىپ بېرىپ دۈشمەنلەرگە قارشى ئۇرۇشقا مەدەت بېرىدۇ. نېرىنكىردىكى ئۇرۇش غەلىبە بىلەن ئاياغلاشقاندىن كېيىن، سالى دورغا ئون ئىككى تاغنىڭ پالۋانلىرىنى تەشكىللەپ، جىن شۇرېننىڭ تاشۇلىقتىكى چېرىكلىرى بىلەن قاتتىق جەڭ قىلىپ دۈشمەنلەرنى

خەلقلەردىن پالۋانلارنى تاللاپ، ئاراتۇرۇكنىڭ باي دى-
گەن يېرىدىن 10 نەچچە نەپەر پالۋاننى قوشۇپ، جەمئىي 50
نەچچە نەپەر پالۋاننى تەشكىللەپ، سۆجى بۇلاقتىكى
چېرىكلەر تۇرۇشلۇق چازا ئەتراپىنى بىر كېچىدە مۇ-
ھاسىرىگە ئېلىپ قويۇپ، ئۆزى ئۈچ نەپەر ئادەم بىلەن
جاڭجىساڭنىڭ يېنىغا كىرىدۇ. «مەن ساڭا قىزىمنى خو-
تۇنلۇققا بېرىشكە رازى بولدۇم. بالدۇر ساڭا بىر ھۆر-
مەتلىك قىلىپ، سېنى رەنجىتىپ قويغىنىم ئۈچۈن ئەندى
ئەپۇ سوراپ كەلدىم. توي ۋاقتىنى توختىتىپ قىلساق
قانداق» دېگەندىن كېيىن، جاڭگوخۇ خۇشاللىقىدا سا-
لى دورغىلارنى يۇقىرى ھۆرمەت بىلەن ئۆيگە تەكلىپ
قىلىپ، دەرھال زىياپەت ئۇيۇشتۇرۇپ مېھمان قىلىپ
هاراق-شارابنى تازا مەس بولغىچە ئىچىدۇ. ئۇلار
(جاڭجىسالار) راسا مەس بولغاندىن كېيىن، سالى دور-
غىلار قايتماق بولۇپ سىرتقا چىقىپ ئۆزىنىڭ يوشۇ-
رۇنۇپ ياتقان پالۋانلىرىغا ئەھۋالنى ئېيتىپ، كېچە تۈن
يېرىمىدىن ئاشقاندا چېرىكلەرگە ھۇجۇم قىلىدۇ. پالۋان-
لار چېرىكلەرنى تۇتۇۋاتقاندا، جاڭگوخۇ سېزىپ قېلىپ
دەرھال ئاتقا مىنىپ قاچىدۇ. ئۇنىڭ قاچقانلىقىنى
كۆرگەن سالى دورغا مىلتىق بىلەن ئۇنىڭ مىنگەن
ئېتىنى ئېتىپ تاشلايدۇ. جاڭگوخۇ بولسا ئاتتىن يە-
قىلىپ چۈشۈپ قاراڭغۇ كېچىدە تاغقا قاراپ قاچىدۇ.
دەل شۇ چاغدا ئىچكىرىدىن 400 — 500 دەك تۆگىگە سو-
دا ئارتىپ چىققان سودىگەرلەر قۇمكۆندۈ دىگەن جايغا چۈشۈپ
قوناق قىلغانىكەن. جاڭگوخۇ كېچىدە شۇ يەرگە قې-
چىپ بېرىپ، سودىگەرلەرگە يالۋۇرۇپ ئۆزىنىڭ ئەھ-

2) ئابدۇنىياز مىراپ

ئابدۇنىياز مىراپ 1860 - يىلى ئاراتۈرۈك يېزى-
سىدا بىر نامرات دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.
ئۆز ئاتىسىنىڭ ئىسمى تۆمۈر نىياز دېگەن كىشى. شۇ
مەزگىللەردە ئاراتۈرۈكتە مىراپ بولۇپ ئۆتكەن بوسۇق
دېگەن كىشى پەرزەنت كۆرمىگەنلىكتىن، تۆمۈر نىيار
دېھقاننىڭ ئوغلى ئابدۇنىيازنى بېقىۋېلىپ چوڭ قىلغان
ۋە دىنىي مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇتقان. ئۇ مەكتەپتە ئەلا
ئوقۇغان. ئوقۇشنى تۈگەتكەندىن كېيىن ئائىلىسىنىڭ
ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىنى ۋە مال - چارۋىلىرىنى باش-
قۇرۇش ئىشلىرىغا قاتناشقان. ئۇ شۇ ئىشلارنى كۆڭۈل-
دىكىدەك ياخشى باشقۇرغان. شۇنداق قىلىپ 1900 -
يىللارغا كەلگەندە بوسۇق مىراپ كېسەل سەۋەبى بى-
لەن ئۆلۈپ كېتىدۇ. شۇندىن باشلاپ ئابدۇنىيار ئاتى-
سىنىڭ ئىزىغا مىراپ بولىدۇ. 1920 - يىللىرى قۇمۇل-
دىكى شامەخسۇت چىڭۋاڭنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە ۋاڭ-
لىقتىن ئابدۇنىياز مىراپنىڭ مەنسىپىنى ئۆستۈرۈپ
ئۇنى ئاراتۈرۈكتە ئۈچ بېگى (دېھقان بېگى، چارۋابې-
گى، سۇ بېگى) قىلىپ تەيىنلەپ توققۇز دورغا ئىدارە
قىلىپ كېلىۋاتقان توققۇز يۇرتنى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا،
ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. بۇ توققۇز يۇرت: قوراي (ھازىرقى
قۇمۇل شەھىرى تىيەنسەن رايونى تۇرۇشلۇق جاي)، خو-
تۇنتام، شوپۇل (ھازىرقى قۇمۇل شەھىرى تاشۋىلىمىق-

پۇتۇنلەي يوقىتىدۇ. ئۇ بۇ جەڭلەردە كارامەت پەم
پاراسەت ۋە قەيسەرلىكىنى ئىپادىلەيدۇ.

سالى دورغا يۇقىرىدىكى جەڭلەردىن كېيىن پال
ۋانلىرىنى باشلاپ قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ سەركەردىسى خ
جىنىياز هاجى بىلەن بىرلىشىپ، دېھقانلار قوزغىلىڭى
نىڭ ئوت يالقۇنىنى پۈتۈن شىنجاڭغا تۇتاشتۇرۇش
يېتەكچىلىك قىلىپ يۈرۈش قىلىدۇ.

شۇ ۋاقىتتىكى ئادەمخور جىن شۇرېن هۆكۈمىتى
نىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرىنىڭ خەلققە سېلىۋاتقان
ئالۋان - ياساقلىرىنىڭ ئېغىرلىقى هەم يۇقىرىدا يېزىل
غان پۇقرالارنى ئاياغ - ئاستى قىلىش، زۇلۇم سېلىش
لىرى خەلقنىڭ بولۇپمۇ سالى دورغا قاتارلىق كىشى
لەرنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى. هەممە يەردىكى
خەلقلەر جىن شۇرېن هۆكۈمىتىگە نارازىلىق بىلدۈرۈش
تى. مۇشۇ سەۋەبلەردىن سالى دورغا قاتارلىق ئادالەت
پەرۋەر كىشىلەر قانخور، چىرىك ئەمەلدارلارنىڭ خەلق
نىڭ قان - تەرىنى شوراپ ئېزىش (ئېكسپىلاتاتسىيە
قىلىش) قا، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ دىنى ۋە مىل
لىي ئۆرپ - ئادىتىنى ئاياغ ئاستى قىلىشقا قارشى
هۆرلۈك يولى ئىزدەپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە مەجبۇر
بولدى.

سالى دورغا باشچىلىق قىلغان دېھقانلار قوزغى
لىڭى قانداقتۇر بىرەر مىللەتكە قارشى قوزغىلاڭ بول
ماستىن بەلكى شۇ ۋاقىتتىكى زالىملارنىڭ خەلقنى ئې
كسپىلاتاتسىيە قىلغان زۇلۇمغا قارشى هاياتلىق يولى
ئىزدەپ ئېلىپ بېرىلغان ئىنقىلابتۇر.

دېھقانلار قوزغىلىڭىنى قوزغىغان ھەم ئۇ—
نىڭغا باشچىلىق قىلغان دەپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنـ
لىكى راست.

ئابدىنىياز مىراپ، ئۈچ بېگى بولغان مەزكىللەر—
دە مال-چارۋىلىرى كۆپەيگەن. دېھقانچىلىق ۋە سودا—
سېتىق ئىشلىرى راۋاج تېپىپ خېلى كۆپ مال دۇنيا—
غا ئىگە بولغان كىشى ئىدى.

ئابدىنىياز شىڭشىسەي تەرەپتىن تۈرمىگە ئېلىنـ
غاندىن كېيىن، پۈتۈن مال-مۈلكى، ئۆي-ئىمارەت،
يەر-زېمىنلىرى لىسەن (مۇسادىرە) قىلىنىپ پۈتۈن
ئائىلىسى ۋەيرانچىلىققا ئۇچراپ نامراتلىشىپ كەتكەن
ئىدى.

ئەندى تۆۋەندە ئابدىنىياز ئۈچ بېگىنىڭ ئارا—
تۇرۇك دېھقانلار قوزغىلىڭى جەريانىدا خەلققە قىلىپ
بەرگەن بىر قىسىم ياخشى ئىش پائالىيەتلىرىنى تو—
نۇشتۇرىمىز.

1. دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن بۇرۇن ئاراتۇرۇكـنى
جازانىخور سودىگەرلەر قاپلاپ كەتكەنىدى. ئۇلاربىر
پۇللۇق مالنى ئىككى پۇلغا سېتىپ خەلقنىڭ قان تە—
رىنى شوراپ كەتتى. خەلق شۇ ۋاقىتتىكى جازالىقخور
سودىگەرلەرنىڭ جازاسىغا چىدىماي، ئۈچ بېگى ئابدى—
نىياز مىراپقا مال باھاسىنى ئەرزانراق قىلىشنى قىلـ
تىماس قىلدۇ. ئابدىنىياز ئۈچ بېگى ئەھۋالدىن خە—
ۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ 50 — 60 تۆگىسىنى قىشـ
قا سېلىپ ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئەۋەتىپ، ئۇ جايلاد—
دىن سودا مال (ھەر خىل گەزلىمە، رەختە، چاي، تاما—

را يونىنىڭ خوتۇنتام، شوپۇل يېزىلىرى)، ئاراتۇرۇكنىڭ
باي يېزىسى، ئاراتۇرۇك يېزىسى، ئاداق يېزىسى، لوم
يېزىسى، تۇركۆل يېزىسى، نېرىنكىر يېزىسى قاتارلىق
جاپلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ مەزگىللەردە بۇ يۇرت-
لارنىڭ ھەر بىرسىدە بىردىن دورغا، مىراپ، مۆتۇسۇپ
دېگەنلەرنى قويۇپ، ھاكىمىيەت، ئىشلەپچىقىرىش، سۇ
ئىشلىرىنى باشقۇرتۇپ كەلگەن.

ئابدۇنىياز مىراپ ئۈچ بېگى بولغاندىن كېيىن
ۋاقىتلىقتىن ئاراتۇرۇكتە 40 نەچچە نەپەر پۇتۇن تەمە-
ناتلىق قوراللىق ئەسكەر تۇرغۇزۇشنى بەلگىلەپ ئۈلەڭ-
غا يولبارسنى يېڭجاڭ، ئابدۇنىياز ئۈچ بېگىنى لىيەن-
جاڭ قىلىپ بېكىتىپ، ئابدۇنىياز ئۈچ بېگىنىڭ باش-
قۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن.

ئابدۇنىياز ئۈچ بېگى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى بول-
غاندا قوزغىلاڭغا ئاكتىپ قاتناشقان ھەم باشچىلىق
قىلغان. كېيىن دېھقانلار قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولۇپ
خوجىنىياز ھاجى (قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ سەر-
كەردىسى) شىڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغاندىن
كېيىن، 1935 - يىلى شىڭ شىسەي ئابدۇنىياز ئۈچ بېگى-
نى تۈركىيە ئىشپىيونى دېگەن بوھتاننى چاپلاپ قول-
غا ئېلىپ، تۈرمىدە قىيىن قىستاق ئاستىدا سوراق قى-
لىپ 1939 - يىلى ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

ئابدۇنىياز مىراپ 1933 - يىللىرى مەزگىلىدە سە-
ئۇدى ئەرەبىستانغا بېرىپ مەككە - مەدىنىلەردە ھەج
تاۋاپ قىلىپ ھاجى بولۇپ كەلگەن كىشى
ئىدى. شىڭ شىسەينىڭ ئابدۇنىيازنى

ئەسكەرى بار بولۇپ بۇنى ئابدىنىياز ئۇچ بېگى لىيەن-
جاڭ بولۇپ بەۋاسىتە باشقۇراتتى. ئۇ ئەسكەرلەر شار
ئۆيلەردە تۇراتتى. بۇنىڭدىن باشقا جىن شۇرېنىنىڭ 100
نەپەردىن ئوشۇق تولۇق قوراللانغان ئاتلىق ئەسكىرىي
قوشۇنى چوڭ ئۆيلەردىكى يىڭفاڭدا تۇراتتى.

ئابدىنىياز ئۇچ بېگى قوزغىلاڭچى پالۋانلارنى
تەشكىللەپ، ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى 40 نەپەر ئەس-
كەرنىڭ قورال - ياراق، ئوق - دورىلىرىنى قوزغىلاڭچى-
لارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. باشقىلارنىڭ بۇ ئىشتىن خە-
ۋەرسىز قالماسلىقى ئۈچۈن ئۆزىنى (ئابدىنىيازنى)
ئارغامچا بىلەن باغلاپ تۇتۇپ پالۋانلارنى ئەتراپتىكى
تاغ ئۈستىگە چىقىرىپ، بازارنى قورشاپ، جىن شۇرېنى-
نىڭ ئاراتۇرۇكتىكى ئاتلىق قوشۇنىنىڭ باشلىقى ئابلا
دارىنغا تەسلىم بولۇش، قورال - ياراقنى تاپشۇرۇشنى
تاپىلاپ ئەلچى ئەۋەتسەڭلار، ئابلا دارىن ئۆزى كېلىپ
مېنىڭ قوزغىلاڭچىلار تەرەپتىن تۇتۇپ باغلانغانلىقىم-
نى، ئەسكەرلەرنىڭ قورال - ياراقلىرىنى قوزغىلاڭچى
پالۋانلارنىڭ ئۆتكۈزۈپ ئالغانلىقىڭلارنى كۆرۈپ ئان-
دىن ئۆزلىرىمۇ تەسلىم بولىدۇ. مېنىڭدىنمۇ گۇمانلان-
مايدۇ دېگەن. ئەنە شۇنداق ھىيلە بىلەن ئەلچىلەربار-
غاندىن كېيىن ئابلا دارىن قاتارلىق ئەسكەر باشلىق-
لىرى كېلىپ ئەتراپتىكى قورشاۋنى كۆرۈپ ئۆزلىرى-
نىڭمۇ تەسلىم بولغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، بارلىق قورال-
ياراق، ئوق - دورىلارنى قوزغىلاڭچىلارغا ئۆتكۈزۈپ بەر-
گەن. شۇنىڭ بىلەن جىن شۇرېن ئەسكەرلىرىنىڭ ئىخ-

كا، هاراق) قاتارلىق ماللارنى ئېلىپ چىقىپ خەلق
ئۇسۇمىسىز ھەم كىچىكتۇرۇپ پۇلىنى بىر نىشكە تارقىتى
بېرىدۇ. شۇندىن باشلاپ خەلق خاتىرجەم تۇرمۇش كە
چۈرىدۇ.

2. ۋاكىلىقىنىڭ ئاراتۇرۇكتە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلە
رىنىڭ يېڭىچىگى يولبارس بولۇپ، ئابدىنىياز ئۇچ بې
گى لىيەنجاگى ئىدى. ئاراتۇرۇك دېھقانلار قوزغىلىڭ
پارتلاش تەييارلىقى بولۇۋاتقان مەزگىلدە يولبارم
ئابدىنىياز ئۇچ بېگىگە قومۇل قارا تاللىق يارى دور
غا دېگەن كىشى بىلەن بىر پارچە يارلىق چىقىرىدۇ
بۇ ئالاقىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: «شوپۇللۇق سالى دور
غا بۇزۇلۇپ شوپۇل خەلقىنى تال تېغىغا كۆچۈرۈۋاتە
دۇ. سەن بۇ يارلىقنى تاپشۇرۇپ ئالغان ھامان سالى
دورغىنى تىرىك تۇتۇپ ماڭا تاپشۇرۇپ بېرىسەن» دې
يىلگەن. ئابدىنىياز ئۇچ بېگى يولبارسنىڭ يۇقىرىدى
كى بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلماستىنلا، شوپۇللۇق سالى دور-
غىنى ئەھۋالدىن خەۋەرلەندۈرۈش ئۈچۈن، قومۇلدىن
يارلىق ئېلىپ چىققان يارى دورغىغا ئاراتۇرۇكلۇك
توخسۇن قورمالنى قوشۇپ يولبارسنىڭ بۇيرۇق يارلى-
قىنى سالى دورغىغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ. ھەم ئاراتۇرۇك-
تىكى ئەھۋاللارنى ئېيتىپ بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئاب-
دىنىياز مىراپ، سالى دورغا بىلەن خەۋەرلىشىپ پىلا-
لانى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئاراتۇرۇكنىڭ يېزىلىرىدى-
كى دورغا - مۆتۇۋەللەرنى خەۋەرلەندۈرۈپ جىن شۇرىنغا
قارشى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى قوزغاپ چىقىدۇ.

3. ۋاكىلىقىنىڭ ئاراتۇرۇكتە 40 نەپەر قوراللىق

لەن بىرلىشىپ قوزغىلاڭنى پۈتۈن شىنجاڭغا تۇتاشتۇ-
رۇش پىلانلىرىنى تۈزۈپ جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش
قىلىدۇ. خوجىنىياز هاجى دېھقانلار قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ
باشلىقى بولۇپ تىكلىنىدۇ. ئابدىنىياز ئۈچ بېگى بول-
سا، ئارقىدىكى يۇرت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش
ئۈچۈن نېرىنكەردىن ئاراتۈرۈككە قايتىپ كېلىدۇ. ئا-
رىدىن بىر نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن شىنجاڭدا
شىڭدۇبەن (شىڭشىسەي) ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىدۇ.
دېھقانلار قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ سەركەردىسى خوجىنىياز
هاجى شىڭشىسەي بىلەن بىرلىشىپ گەنسۇ ئۆلكىسى-
دىن چىققان ماجۇڭيى قوشۇنى بىلەن ئۇرۇش قىلىدۇ.

كېيىن شىڭشىسەي ئىنقىلابتىن يۈز ئۆرۈپ دېھ-
قانلار قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ھەر قايسى جايلاردىكى ئا-
ساسلىق باشلىقلىرىنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. سەركەر-
دە خوجىنىياز هاجىنىمۇ ئۆلتۈرۈپ تاشلايدۇ. ئابدىنى-
ياز ئۈچ بېگىنىمۇ تۇتۇشقا بۇيرۇيدۇ. ئۇ تۇتۇش بۇي-
رۇقىنى ئاڭلاپ، ئاراتۈرۈككە تۇرالماي يۇرتتىن ئاير-
لىپ گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئەنشى دېگەن يېرىدە بېرىۋا-
لىدۇ. ئۇ يەرلەردىمۇ ئوخشاشلا بۇلاڭچىلارنىڭ تالان -
تاراج قىلىشىغا ئۇچراپ خاتىرجەم ياشىيالماي، ئۆز يۇر-
تىغا (ئاراتۈرۈككە) قايتىپ كېلىدۇ. شىڭشىسەي ئۇنىڭ
ئاراتۈرۈككە قايتىپ كەلگەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن
ئۇنى تۇتۇپ، ئۈرۈمچىگە ئالدۇرۇپ چىقىپ، تۈرمىگە
تاشلايدۇ. تۈرمىدە قىيىن - قىستاق ئاستىدا سوراق
قىلىنىدۇ. ئاخىرى شىڭشىسەي ئابدىنىياز مىراپنى
دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئاساسلىق باشلامچىلىرىدىن

تىيارىغا قويۇپ بەرگەندىن كېيىن سىرتتىن كەلگەن ئەسكەرلەر ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كەتكەن.

4. دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن بۇرۇن جازانىخور سودىگەرلەر، جىسا - لوزۇڭلار ھەددىدىن ئېشىپ ئاراتۇرۇكتىكى ئابدىنىياز مىراپ باشلىق يەرلىك يۇرت ئەمەلدارلىرىنى سۈيىقەستلىك رەزىل ۋاستىلەر بىلەن ئۆلتۈرۈپ ئۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى خوتۇنلۇققا ئېلىشنى، مال - مۈلۈكلىرىنى ئىگىلىۋېلىشنى پىلانلايدۇ. شۇ ۋاقىتتا ئاراتۇرۇك ۋە نومدىكى لوشى، گاۋشەلىنىڭ قاتارلىقلار، ئابدىنىياز ئۈچ بېگىگە، لوزۇڭ - جىسالارنىڭ يۇقىرىقىدەك سۈيىقەستلىك پىلان كۆرۈۋاتقانلىقىنى، بۇنىڭدىن ھوشيار بولۇشنى ئېيتىپ قويغان. كېيىن دېھقانلار قوزغىلىڭى مەزگىلىدە، دوست كىم، دۈشمەن كىم بۇنى ئېنىق ئايرىپ پەرقلىق مۇئامىلە قىلغان.

5. ئاراتۇرۇكتىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، جىن شۇرىننىڭ بارىكۆلدىن ئەۋەتكەن دېھقانلار قوزغىلىڭىنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن كېلىۋاتقان خېي تۇەنجاڭنىڭ ئەسكىرىنى يولدا توسۇپ يوقىتىش ئۈچۈن ئابدىنىياز مىراپ ئۈچ بېگى سەركەردە قوزغىلاڭچى پالۋانلارنى باشلاپ نېرىنكىر يېزىسىنىڭ شيۇچەن (شور بولاق) دېگەن يېرىگە بېرىپ ئۇرۇشقا قاتنىشىدۇ.

نېرىنكىرنىڭ شيۇچەندىكى خېي تۇەنجاڭغا قارشى جەڭ غەلىبە بىلەن ئاخىرلاشقاندىن كېيىن قوزغىلاڭچىلار خوجىنىياز ھاجى سەركەردە قوزغىلاڭچىلىرى بى-

قىلىپ چىقارغان ئىدى. ئۇلار نومغا چىققاندىن كېيىن، نومنىڭ كۆدەس دېگەن جايىدىكى مۇنبەت يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بۇلار مۇشۇ يەرلەرنى تېرىپ تىكمىشتە نوم خەلقىنىڭ ھايۋان - سايمانلىرى بىلەن تېرىۋالاتتى. ئۇلار يەرلەرنى تېرىپ بولغاندىن كېيىن ھايۋانلارغا سايمانلارنى سۆرىتىپ ئېتىزدىلا قويۇۋەتكەن. ئىشلىتىش جەريانىدا تەرلەپ كەتكەن ھايۋانلار سۇ ئىچىپ كېسەل بولۇپ ئۆلگەن. سايمانلارنىمۇ سۇندۇرۇپ قويغان ئەھۋاللار كۆرۈلۈپ تۇرغان. بۇنىڭغا قارىتا نومدىكى يەرلىك خەلقلەر پىكىر بەرسە ئاڭلىماستىن ئەكسىچە ئۇرۇپ - تىللىغان. ۋاقىت ئۆتكەنسېرى تېخىمۇ خورىكى ئۆسۈپ، جىسا - لوزۇڭلارنىڭ نىيىتى بۇزۇلۇپ، نومنىڭ يۇرت باشلىقلىرىدىن سالى دورغا قاتارلىق 10 نەچچە نەپەر يۇرت كاتتىلىرىنى مېھماندارچىلىققا چىللاپ، پولوغا زەھەر سېلىپ ئۆلتۈرۈشنى قەستلىگەن. بۇ ئەھۋالنى سىزىلىۋى دېگەن كىشى سالى دورغىغا ئىنكاس قىلغان. سالى دورغا بۇ ئەھۋالنى ئاراتۇرۇكتىكى ئابدىنىياز مىراپقا يوللاپ، ئۇنىڭ يوليورۇقىنى ئېلىپ بىر ياقلىق قىلماقچى بولغان. ئابدىنىياز مىراپنىڭ بۇيرۇقى كەلگەندىن كېيىنلا نومدىكى يامان غەرەزدىكى جىسا - لوزۇڭ، لويىلارنى يوقاتقان.

2. ئاراتۇرۇكتە قوزغىلاڭ پارتلىغاندىن كېيىن، جىن شورىنىڭ باركۆلدىكى ئەسكەر باشلىقى خې تۈەنجاڭ (ئەسلى ئىسمى خې جۇنكۈي بىر ئېيتىشلاردا خې جىنشاڭ دەپمۇ ئاتايدۇ) نوم خەلقىنى قىرىپ يوقىتىۋېتىشنى

ئىكەن دەپ قونۇپ تۇرمىدە تاغارغا قاچىلاپ قىيناپ
ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ.

3) نوملۇق سالى دورغا

سالى دورغا ئاراتۇرۇك نوم يېزىسىدىن بولۇپ،
1870 - يىلى تۇغۇلغان. 1950 - يىلى ئەتىياز پەسلىدە
80 يېشىدا نومدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ ئادەم دومىنىڭ
دورغىسى ئابدىرازاق بەگنىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇنىڭغا
دورغىلىق ئاتىسىدىن مىراس قالغان. سالى دورغا ھەر-
قانداق ئىشنى قىلىشتا ئېغىر - بېسىق بولۇپ، قىلماقچى
بولغان ئىشىنىڭ ئالدى - كەينىنى ئويلاپ قىلاتتى.
تۆۋەندە بۇ ئادەمنىڭ دېھقانلار قوزغىلىڭىدىكى ئەھ-
ۋالىدىن تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1 - نومغا چىققان جىسا - لوزۇڭلار نومنىڭ يۇرت
باشلىقلىرىنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش پىلانىنى سۈي ليۇۋې
دېگەن كىشى ئىنكاس قىلغاندا، سالى دورغا ئېغىر
بېسىقلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، بۇ ئىشنى ئابدى-
نىياز مىراپنىڭ يولىيورۇقىنى ئالماي تۇرۇپ بىر تە-
رەپ قىلىشقا بولمايدۇ دەپ قاراپ، نومدىكى جىسا-
لوزۇڭلارنى يوقىتىشقا قول سالمىغان. كونكرېتنى ئەھ-
ۋال مۇنداق بولغانىدى: جىن شورىن تەرەپتىن گەن-
سۇنىڭ جۇچۇەن دېگەن يېرىدىن 80 نەپەر خەنزۇ
خورجالارنى نومغا كۆچۈرۈپ چىقىپ ئورۇنلاشتۇرغان
ئىدى. بۇلارغا شۈي لويى جىسا، ۋاڭ خۇيىڭلارنى باشلىق

ئەسكەرى كۈچى بولسىمۇ بىز بىلەن ئۇرۇش قىلماي سۆزىمىزنى ئاڭلاپ باركۆلگە چېكىنىپ كېتىپ قالغان. دەپ گۇۋاھلىق بېرىپ خيتۇەنجاڭنى 1000 دەك ئەسكەرگە چۈشكەن ئەسكەرلىرى بىلەن قويۇپ بېرىپ كېيىن باركۆلنىڭ تىنچلىق بىلەن قورال تاپشۇرۇشىغا ئاساس سېلىپ بەرگەنىدى.

4. سالى دورغا دېھقانلار ئىنقىلابى مەزگىلىدە، كىچىك نوم دېگەن يەرگە گۆستى ئىسىملىك بىر روس ئايال ئۇرغۇن تۆگە (500 دەك بار ئىدى) كارۋىنى بىلەن ئالتۇن - كۈمۈش ۋە ھەر خىل گەزمال ئارتىپ كەلگىنىنى كۆرۈپ باشقىلارغا بۇلاڭ - تالاڭ قىلغۇزماي، بۇ ئايالنى چېرىك نومغا ئېلىپ كېلىپ ساق - سالامەت ھالدا ئابدىنىياز مىراپقا تاپشۇرۇپ بەرگەن.

5 - سالى دورغا دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ قوماندانلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۆتكۈر ھەم قەيسەر، باتۇر، قەھرىمان شەخس ئىدى. ئۇ سەركەردە خوجىنىياز ھاجىغا، تاشقى موڭغۇلىيە دۆلىتى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ ئۇلارنىڭ ياردىمىگە ئېگە بولۇش تەكلىپىنى بېرىدۇ. ئۇ قوشۇلغاندىن كېيىن ئۆزى (سالى دورغا) باشلامچى بولۇپ بېرىپ ئىككى قېتىمدا ئۇرغۇن قورال-ياراق، ئوق - دورا ئېلىپ چىقىدۇ. يەنى 170 تال گاڭچاڭ مىلتىق، 20 ساندۇق ئوق، 500 تور پاختىلىق كىيىم، 600 كىشىلىك چېكرىن خۇرۇم ئۆتۈك، 1000 ياقا يامغۇرلۇق چاپان، 500 ياقا تېرە جۇۋا قاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ چىققان. بۇلاردىن باشقا ئوق ياسايدىغان مىلتىق دورىسى، ئوق بېشى قويۇش ئۈچۈن

مەقسەت قىلىپ، چوڭ جىگدە دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندە، سالى دورغا تاكتىكا ئىشلىتىپ بىر لەپەر ئادەمنى ئەلچى قىلىپ ئۇنىڭغا خەت ئەۋەتىدۇ. خەتتە مۇنداق دېيىلگەن: ھۆرمەتلىك خېتۇەنجاڭ، سىز نومغا كەلگۈچى بولماڭ! ئەگەر مېنىڭ گېپىمنى ئاڭلىماي نومغا كەلسىڭىز، بىرمۇ ئادىمىڭىزنى تىرىك قويماي قىرىپ تاشلايمىز. ھازىر بىزدە توپلانغان ئادەم كۆپ. مەسىلەن: ئاراتۇرۇك ئالتى يۇرتتىن 600 نەپەر تولۇق قوراللانغان ئادەم توپلاندى. ماجۇڭيىڭدىن 500 ئەسكەر ئېلىپ چىقتۇق، تاشقى موڭغۇلىيىدىن 1000 نەپەر ياردەمچى ئەسكەر چىقتى. جەمئىي 2000 دىن ئارتۇق قوراللىق كۈچىمىز بار. شۇڭا تەكرار ئېيتىمەنكى قايتىپ كەتكىنىڭىز تۈزۈك». بۇ پوپوزىلار ئىشقا ياراپ دۈشمەننى ۋەس-ۋەسكە چۈشۈرۈپ قويغانلىقتىن، خېتۇەنجاڭ باركۆلگە چېكىنىپ كېتىپ قالغان. سالى دورغىنىڭ نەدىمۇ ئۇنچىۋىلا ئەسكىرى كۆپچى بولسۇن، بۇ ئەسلىدە «جەڭنىڭ توقۇقۇزى رەڭ، بىرىلا جەڭ» دېگەندىن ئىبارەت رەڭ ئىدى. سالى دورغا مۇشۇ تاكتىكا ئارقىلىق دۈشمەننى چېكىندۈرۈپ نوم خەلقىنىڭ ھاياتى ۋە مال-مۈلكىنى بالايى-ئاپەتتىن قۇتقۇزۇپ قالدى.

3 - خېتۇەنجاڭ نېرىنكىرنىڭ شيوچەن (شور بولاق) دىكى دابىڭنى يوقىتىش ئۇرۇشىدا ئەسىرگە چۈشۈپ قالىدۇ. شۇ ۋاقىتتا سالى دورغا خېتۇەنجاڭنىڭ ئۇيغۇرلارنى يوقىتىش نىيىتى يوق، بۇنىڭدىن بۇرۇن ئۇ كىچىك نومغا ئۇرۇشقا بارغاندا، شۇنچە نۇرغۇن

دەك ئەسكەرى بىلەن قويۇپ بېرىپ ئۆزىنىڭ ھاياتىنى قوغداپ قېلىشقا سەۋەبچى بولدى.

ئۈچىنچى: ئۇ شىنىڭشىسەي ئالدىدا راست سۆز قىلدى. مانا مۇشۇ ئىشلىرى تۈپەيلىدىن شىڭشىسەينىڭ تۈرمىگە تاشلاپ جازالىشىدىن قۇتۇلۇپ قالدى.

ئىشىنىڭ سالى دورغا ھەرقانداق ئىشنى قىلىشتا، ئاقىۋىتىنى ئويلىغان. «ئالدىغا ماڭسا، ئارقىسىغا يول قوياتتى».

نۇرغۇن مىقداردا قوغۇشۇنمۇ ئېلىپ چىققان. سالى دورغىنىڭ تاشقى موڭغۇلىيىدىكى باشلىقلار بىلەن ئەلىمدىنلا تونۇشلۇقى بولۇپ، ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىش، نۇرغۇن ياردەملەرنى ئېلىپ كېلىشتىمۇ ئۇنىڭ بۇ تونۇشلۇقى مۇھىم رول ئوينىغان.

6. سالى دورغا راست سۆزلۈك ئادەم ئىدى. خوجىنىياز ھاجى مۇئاۋىن جۇشى بولغاندىن كېيىن تۇرپاندا ئوغلىنىڭ تويىنى قىلغاندا، سالى دورغا شۇ تويغا چىققان. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان شىڭ دۇبەن، سالى دورغىنى ئۇرۇمچىگە ئالدۇرۇپ چىقىپ، يا- مۇلغا چىللاپ كېلىپ «سالى دورغا دېگەن سەنمىدىڭ؟ دېھقانلار ئىنقىلابىنى نېمە ئۈچۈن قوز- غىدىڭ؟» دېگەندە: سالى دورغا ھېچقانداق ئىككىلەن- مەستىن «مېنىڭ ئىنقىلاپ قوزغاشتىكى مەقسىتىم سېنى يوقىتىش ئىدى» دەپ جاۋاب بەرگەن. شىڭ دۇبەن شۇ ۋاقىتدا، سالى دورغىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ: «سەن راستچىل ئىكەنسەن، سېنى ساقلاپ قويسا بولغىدەك. سەن مۇشۇ قوزغىلاڭنى قىلمىغان بولساڭ، مەن ھەم دۇبەن بولالمايتتىم» دېگەن.

سالى دورغىنىڭ ھايات قېلىشىغا مۇنداق ئۈچ خىل ئىش سەۋەب بولدى.

بىرىنچى: گۆستى دېگەن روس ئايالنىڭ مال-دۇنياسىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلدۇرمىدى. بۇ مال-دۇنيا شىڭشىسەينىڭ قولىغا ساق-سالامەت تېگىلدى.

ئىككىنچى: ئەسىر چۈشكەن خېيتۇەنجاڭنى 1000

لەرنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى چۈشەنچىسى. پەننىي مەكتەپتە
ئوقۇغان باللار ئىسلام دىنىدىن چىقىپ جىددىي (دىن-
سىز) بولۇپ كېتىدۇ، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. مۇ-
شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا جايلاردىكى جىڭسا پەيچۇسو-
لارنىڭ باشلىقلىرى قاتنىشىپ باللىرىنى مەكتەپكە
بەرمىگەن ئادەملەرنى مۇزلۇق سولاقخانىلارغا سولاپ
قورقىتىش يوللىرى بىلەن مەجبۇرىي ھالدا مەكتەپكە
بەرگۈزدى. كېيىنچە ئاراتۇرۇك ناھىيە ئورنىدا ئۇيغۇر
ئاقارتىش ئۇيۇشما قۇرۇلۇپ، مائارىپنىڭ مۇھىملىقىغا
بولغان تەشۋىقىي تەربىيەلەرنى كۈچەيتكەندىن كېيىنلا،
ئوقۇشقا كىرگەن باللارنىڭ سانى كۆپەيدى. ئۇيغۇر
ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى بەردى ھاشىم ئىدى. كېيىن
ئابدىخالىق رەئىس بولدى. بۇ ئۇيۇشمىنىڭ ھەيئەت-
لىرى ئالتى يۇرتنىڭ باشلىقلىرى ئىدى. مەكتەپتە
پەننىي دەرسلىك ئاساس قىلىنىدۇ. ھەپتىدە بىر سا-
ئەتتىلا دىن دەرس ئوقۇلىدۇ. ئوقۇلىدىغان دەرسلەر
بىر كۈندە 7 سائەت بولۇپ، ھېساب، تىل (ئېلىپبە)
تەبىئەت، ئىجتىمائىيەت، رەسىم، تەنتەربىيە، شېئىر
قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلەتتى. شۇ ۋاقىتتا ئاراتۇرۇككە
چىقىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان مۇئەللىملەر ھەممىسى،
قومۇلدىن چىققان ئىدى. ئۇلار شىنجاڭ دارىلمۇئەللى-
مىندە ئوقۇپ كەلگەن ئەۋەتىلىك، مەدەنىيەتلىك مۇ-
ئەللىملەر ئىدى. ئۆز كەسپىگە بەكمۇ قىزغىن ئىدى.
باللارغا مېھرىبان، ۋەتەنگە سادىق ئىدى. ئاراتۇرۇك
خەلقى شۇ باغۋەنلەرنى مەمنۇنىي ئەسلەيمىز! مەڭگۈ
ئەستە ساقلايمىز!

11. ئاراتۇرۇكنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى مائارىپ ئىشلىرى

ئاراتۇرۇك چەت - چېگرا بولغىنى ئۈچۈن، مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرى ئارقىدا قالغان ئورۇن. خەلقىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى تۆۋەن، دىنىي - خۇراپاتلىق ئېغىر ساقلانغان، ھەممە يېزىلاردا دىنىي مەكتەپلەر ئېچىلىپ، باللارنى 7 ياشتىن باشلاپ دىنىي مەكتەپكە ئوقۇتۇش ئۈچۈن موللىلارغا بېرەتتى. مۇنداق ئۈچ شەرت (گۆشى موللىنىڭ، ئۇستىخىنى ئاتىنىڭ، جېنى خۇدايىمنىڭ) بىلەن بالىنى موللىغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. موللا شۇ بالىنى ئىشلىتىپ قول ئورنىدا كۆرسىمۇ ئۆز ئىختىيارى، ئۇرۇپ - ياشسىمۇ ئۆز ئىختىيارى ئىدى. باللار ئۆلۈپ قالمىسىلا بولغىنى، ئازراق قۇرئان ساۋاتلىق بولغاندىن كېيىن مەكتەپتىن قايتىپ چىقىپ ئاتا - ئانىلىرىغا ياردەملىشىپ ئەمگەك قىلاتتى. خەلقنىڭ ئىچىدىن بىرەر ياش قۇمۇل - ئۈرۈمچىدەك جايلارغا بېرىپ ئوقۇپ كەلگىنى يوق. سەۋىيە جەھەتتە بەك نادان ئىدى. 1938 - يىلى ئاراتۇرۇكنىڭ ئالتى يېزىسىدا پەننىي مەكتەپلەر ئېچىلدى. نۇرغۇنلىغان كىشىلەر باللىرىنى پەننىي مەكتەپكە بېرىشكە ئۇنىماي تۇرۇۋالدى. خەلق-

نوم مەكتەپىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى

1. ياقۇپ ئاخۇنوم ئۇيغۇر، قۇمۇل، مۇئەللىم، قۇمۇل شامالچارباغدا ۋاپات بولدى.

2. يۇنۇس سوپىيۇپ ئۇيغۇر، قۇمۇل، مۇدىر، قۇمۇل دۆڭفېڭكۆكشېدە ۋاپات بولدى.

3. يۇسۇپ ئىسلام ئۇيغۇر، قۇمۇل، مۇدىر، قۇمۇل دۆڭفېڭ كۆكشېدە بار.

4. ئابلا يۇسۇپ ئۇيغۇر، قۇمۇل، ئوقۇتقۇچى، قۇمۇل شەھەر ئىچىدە بار.

5. مۇھەممەت قۇربان ئۇيغۇر، قۇمۇل، ئوقۇتقۇچى، قۇمول شامالچارباغدا.

6. ئەمەتشا يۇپ ئۇيغۇر، قۇمۇل، ئوقۇتقۇچى، قۇمۇل ئاستانىدا.

7. ئابلا تۆمۈر ئۇيغۇر، يۇرتى، قۇمۇل، مۇدىر، ھازىر قۇمۇل شەھەر ئىچىدە.

8. ئابدىكېرىم تۇرانۇپ ئۇيغۇر، قۇمۇل، ئوقۇتقۇچى، ۋاپات بولدى.

9. ئىسمائىل بابايۇپ ئۇيغۇر، قۇمۇل، ئوقۇتقۇچى، ۋاپات بولدى.

10. ئابلىلىم سوپى ئۇيغۇر، قۇمۇل، ئوقۇتقۇچى ۋاپات بولدى.

11. غوجابدۇل غوجى ئۇيغۇر، ئاراتۇرۇك.مۇئەللىم، ھازىر مۇبايدا بار.

1938 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە ئاراتۇرۇك ئالتى يېزىسىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان مۇئەللىملەرنىڭ ئىسمىيىتى تۆۋەندىكىچە:

ئاراتۇرۇك ناھىيىلىك مەكتەپنىڭ مۇئەللىملىرى:

ئىسىم فامىلىسى	مىللىتى	ئەسلى يۇرتى	ۋەزىپىسى	ھازىر قەيەردە
1. ئەمەت روزى	ئۇيغۇر	قۇمۇل	مۇدىر	ۋاپات بولدى.
2. مەخمۇت ئەھەدى	ئۇيغۇر	قۇمۇل	مۇدىر	تاگ- خەيدە
3. مۇختار ئادىل	ئۇيغۇر	قۇمۇل	ئوقۇتقۇچى	قۇمۇل شەھەرىچىدە
4. ئابلىمىت نىيازى	ئۇيغۇر	قۇمۇل	ئوقۇتقۇچى	قۇمۇل تۆمۈر يولدا
5. ئىبراھىم شايى	ئۇيغۇر	قۇمۇل	ئوقۇتقۇچى	ۋاپات بولدى
6. پەتتاخان تايىر	ئۇيغۇر	قۇمۇل	ئوقۇتقۇچى	
7. ئابدىرېھىم ئابلايوۋ	ئۇيغۇر	قۇمۇل	مودىر	ئۈرۈمچىدە ۋاپات بولدى.
8. قۇددۇس ئاسىپ	ئۇيغۇر	قۇمۇل	مۇدىر	
9. ئابلىلىم ئابدۇرېھىم	ئۇيغۇر	قۇمۇل	مۇدىر	
10. خوجا ئەخمەت	قازاق	چۆچەك	مۇئەللىم	چۆچەككە قايتتى

تۇركۆل مەكتەپىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى

1. ئىئۇبدۇلسوپا ئۇيغۇر، قۇمۇل، مۇئەللىم.
2. قاسىم ئەپەندى ئۇيغۇر، قۇمۇل تەنسەن، مۇئەللىم، ھازىر قۇمۇلدا بار.
3. ئابدۇرېھىم قۇربان ئۇيغۇر، قۇمۇل راھەتباغ، مۇئەللىم، ۋاپات بولدى.
4. ئىبراھىم بەكرى ئۇيغۇر، قۇمۇل شەھەرئىچى، مۇئەللىم، ھازىر بار.

نىرىنكىر مەكتەپىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى

1. ھېبىبۇللا ئۇيغۇر، قۇمۇل شىەن، مۇئەللىم، تاشكەنتتە ئوقۇغان.
2. ئىبراھىم توختى ئۇيغۇر، قۇمۇل دۆڭگىنىڭ، مۇئەللىم، ھازىر قۇمۇل ئاقيەردە.
3. قاسىم شانى ئۇيغۇر، ئاراتۈرۈك نىرىنكىر، مۇئەللىم، ۋاپات بولدى.

يۇقىرىدىكى ئوقۇتقۇچىلار جەمئىي 50 نەپەر. ئۇلار ئاراتۈرۈك خەلقىنىڭ ياش پەرزەنتلىرىنىڭ قەلبىگە بىلىم سىڭدۈرگەن باغۋەنلەردۇر. بۇ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاشى ئىنتايىن تۆۋەن بولۇپ، تۇرمۇشتا ئېغىر قىيىنچىلىقلارنى تارتتى. قۇمۇلدىن ئاراتۈرۈككە چىنتۇقۇچە، ئېشەك، تۆگىلەرگە مىنىپ 6—7 كۈندە مەكتەپ ئورۇنلىرىغا يېتىپ بارغىچە مىڭ بىر جاپالارنى تار-

12. ئوسمان يۇسۇپ ئۇيغۇر، ئاراتۇرۇك، مۇئەللىم ھازىر قومۇلدا بار.

ئاداق مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى

1. يۇسۇپ ھاجى ئۇيغۇر، ئاراتۇرۇك، مۇئەللىم، ھازىر ئاراتۇرۇكتە بار.
2. ئابلىمىت ئۇيغۇر، قۇمۇل، مۇئەللىم.
3. ئەبدۇللا. ئۇيغۇر، قۇمۇل، مۇئەللىم.

باي مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى

1. ئەمەت ساۋۇت. ئۇيغۇر، قۇمۇل چارباغ، مۇدىر، ۋاپات بولدى.
2. باۋۇدۇن ئۇيغۇر، قۇمۇل، مۇئەللىم.
3. ھامىدىن نىياز ئۇيغۇر، قۇمۇل، مۇئەللىم.
4. ئابدىكېرىم ئەخمىدى ئۇيغۇر، قۇمۇل، مۇئەللىم.
5. ئىبراھىم بېزىندى ئۇيغۇر، قۇمۇل، مۇئەللىم.
6. گايىت توختى ئۇيغۇر، ئاراتۇرۇك، مۇئەللىم، ھازىر ئاراتۇرۇكتە بار.
7. يۇنۇس ھاشىر ئۇيغۇر، ئاراتۇرۇك، مۇئەللىم، ھازىر ئاراتۇرۇك ئورگەيدە بار.
8. مەمەتنىياز سادىق ئۇيغۇر، ئاراتۇرۇك، مۇئەللىم، ھازىر ئاراتۇرۇك چوڭتاشتا بار.

12. ئاراتۇرۇك ئۇيغۇرلىرىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت، توي ـ تاماشا، ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرى

1) ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرى

ئاراتۇرۇك يۇرت بولۇپ ئۇيغۇر خەلقى ماكانلاشقانلىقىغا ئانچە ئۇزۇن ۋاقىت بولمىغان بولسىمۇ، مىللىي سەنئىتى قومۇل ناھىيىسىدىكىدەك تېز تەرەققىي قىلغان، چۈنكى قومۇل ۋاڭلىرى ئۆتمۈشتە قومۇلدىكى داڭلىق سازەندە، نەغمىچى، ئۇسسۇلچى ۋە قىزىقچىلارنى گۇناھكار قىلىپ، نومغا پالايتتى. بۇ كىشىلەر ناخشا ۋە سازغا ئۇستا، كۆزگە كۆرۈنگەن ئەلنەغمىچىلەر بولۇپ، يېتىم ئۆز كۆڭلىنى ئۆزى ئۇۋۇلايدۇ دېگەندەك ناخشا ـ ساز ئارقىلىق ئۆز كۆڭلىنى ئۆزلىرى ئۇۋۇلايتتى، بەزىلىرى ئاتا ـ ئانا، ئەل ئاغىنىلىرىنى كۈيلىسە، بەزىلىرى بۇ دۇنيا ۋە ئاخىرەت، بايلىق، كەمبەغەللىك، غېرىب ـ مىسكىنلىك، ئارزۇ ـ تىلەك، ۋاپادارلىق، ئېزىش ـ ئېزىلىش، دەرد، ئەلەم، غەم ـ قايغۇ، غەزەپ ـ نەپرەت، مېھرىبانلىق، مۇھەببەت، باتۇرلۇق ـ قەيسەرلىكنى كۈيلىگەن. بەزىلىرى پادىشاھ ئەمەلدار، بەگ سىپاھلارنى قاغىغان ھالدا بېيىت ـ

ناتتى. بۇ ئوقۇتقۇچىلار مۇشۇ خىل قىيىنچىلىقلارنىمۇ جاپا ھېسابلىماي ئاراتۇرۇكنىڭ پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتۇپ، شىڭشىسەي دەۋرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، گومىنداڭ دەۋرىگە كەلگەن ۋاقىتتا مۇئاش ئالالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى. گومىنداڭنىڭ ئاراتۇرۇكتىكى قورچاق شەنجاڭى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مۇئاشىنى ئالدى بىلەن بىر قېتىم شاڭخەيگە ئەۋەتىپ سودا ئالدۇرۇپ چىقىۋېلىپ، پۇل پاخاللىشىپ ھېچ نەرسىگە يارىماس بولۇپ قالغاندىلا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ قولىغا بېرەتتى. بىچارە ئوقۇتقۇچىلار بىر ئايلىق مۇئاشى بىر پارچە ماتاغا يارىماس بولۇپ قالغاندا مۇئاش ئالغىنى ئۆچۈن ئۆزىنىڭ يەككە - يىگانە بىر بېشىنى باقالمىدى. ئائىلىنىڭ يوقلۇقىدىن قۇمۇلغا قايتىپ كېتىشلىكە مەجبۇر بولدى. كېتىپ قالغان ئوقۇتقۇچىلار ئىككىنچى قېتىم ئاراتۇرۇككە چىقىشقا پەقەتلا ئۇنىمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئاراتۇرۇكتە قايتىدىن دىنىي مەكتەپلەر ئېچىلىپ موللاملار دىن دەرس ئوقۇتۇشقا باشلىدى. 1950 - يىلى ئاراتۇرۇك بويىچە ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ قوزغىلىپ كەتكەنلىكتىن دىنىي مەكتەپلەرمۇ توختاپ قالدى. ماتا مۇشۇنداق ئەھۋاللار بىلەن مەدەنىي - مائارىپ سۇغا چىلاشتى، ياشلىرىمىز ئوقۇش پۇرسىتىدىن ئايرىلدى. شۇ كۈنلەردە گۆڭچەنداڭ رەھبەرلىكىدە ئاراتۇرۇك ئىككىنچى قېتىم ئازاد بولۇپ، پەننىي مەكتەپلەر قايتىدىن ئېچىلىپ، ھەممە ياشلار ئوقۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى.

شۇ قېتىمقى نەغمىچىلەر ئىچىدە ئاياللاردىن
پىزلىققا چىققانلار ئوغۇلخان، پاتىمخان، تەكە
جامبانىخان، خېدىسخان قاتارلىق ئېيتقا
بار ئىدى.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئاتاقلىق سازەندىسى ئا
بەكمۇ هادى بوۋاينىڭ شاگىرتلىرىدىن ئىدى.
بوۋا بولسا قۇربان ئۇستامغا ئوخشاش قۇمۇل 12
قامغا ئىشتىياق باغلاپ ئۆمۈر بويى سازەندىچى
ۋە نەغمىچىلىك قىلىپ ئۆتتى.

هازىر قۇربان ئۇستا ئەۋلادلىرىدىن بىر قى
نوم يېزىسىدا، بىر قىسمى قۇمۇلدا بار. قۇربان
تىغا ئوخشاش ناخشىچى سازچىلارنىڭ كۆپ ق
شامەخسوتىنىڭ كۆڭلى تارلىقىدىن قۇمۇلدا تۇرال
پالىنىپ نوم، بايغا ھەيدەلگەن. ئاراتۇرۇك ناھىيى
باي يېزىسىغا پالانغان ئايىشىخان بىر دانە قۇمۇل
ۋابىتى ئۆزى ياساپ، ئۆزى چېلىپ بۇ ناخ
ئېيتقان:

ئالتۇن قولۇپ توققۇز پەردە،
كىلىتى ① مەندە،
ياردىم يىراق بولغان بىلەن،
خىيالى مەندە.
ھەقئالالايمەي -دوست ئاللايمەي،
چاي خالتا بېرەي غوجامبەردىگە.
مەن قانداق چىداي يارىمنىڭ دەردىگە.

---

① كىلىت—ئاچقۇچ.

نەزمە توقۇپ، ئاھاڭ تۈزۈپ، خەلق ئىچىدە نامايەندە بولۇپ كېلىۋاتقان 12 مۇقام مەزمۇنىنى بېيىتىپ مول مەزمۇنغا ئىگە قىلىپ كەلدى.

ئاراتۈرۈك ناھىيىسىنىڭ نوم يېزىسىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق سازەندى ۋە مۇقامچى قۇربان ئۇستام ئەسلى قۇمۇل ناھىيىسىدىن بولۇپ، دۇتار، تەمبۇر، راۋاب، بەرباب، غىجەك قاتارلىق سازلارنىڭ كامالەتكە يەتكەن ئۇستىسى ئىدى. ئۇ، ئاراتۈرۈك ناھىيىسىدە قۇمۇل 12 مۇقامىنىڭ پۈتۈن تەركىبلىرىنى رەتلەپ چىققۇچى باش ئۇستا ئىدى.

قۇربان ئۇستامنىڭ ناخشا ـ سازچىلىقتا ھەقىقەتەن كامالەتكە يەتكەنلىكىنى قۇمۇل ۋاڭلىقى ئاڭلاپ قېلىپ ئوردىغا چاقىرتىپ، بەرباب چېلىپ ناخشا ئېيتىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىدۇ، قۇربان ئۇستام بەربابنى راسا سازلاپ ناخشا ئېيتقان ۋاقتىدا شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئايالى ناخشا سازنىڭ مۇڭلۇق ۋە شېرىنلىكىدىن ئۆزىنى تۇتالماي يىغلاپ كېتىدۇ. بۇنى كۆرگەن شامەخسۇتنىڭ ئوغۇسى قايناپ «بۇ، مۇناپىقنى نومغا پالاڭلار، ئۆمۈر بويى شۇ جايدا ئۆتسۇن» دەپ قۇربان ئۇستامنى نومغا پالاتقان ئىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن قۇربان ئۇستىنىڭ ئۆمرى نوم يېزىسىدا ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن ھادى سازەندى يېتىشىپ چىقىپ خوجىنىيازھاجى، يولبارسلارنىڭ توي مەرىكىلىرىگە تەكلىپ قىلىنىپ، قۇمۇل، ئۇرۇمچىلەرگە بېرىپ سازەندىچىلىك ۋە نەغمىچىلىك قىلغان ئىدى.

چىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا-يۇرتى، جۇملىدىن ئاراتۇرۇكمۇ ئۇزۇن مەدەنىي تارىخىي ئەنئەنىگە ۋە مەدەنىيەت ئاساسىغا ئىگە جايلارنىڭ بىرى بولغىنى ئۈچۈن، قىزمۇل 12 مۇقام ناخشا، مۇزىكىچىلىقىنىڭ قەدىمىي شەكلىنىڭ ئەسلى نۇسخىسى ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا بىرىنىڭ ئىزنى بىرى بېسىپ كەلمەكتە.

ناخشا ئاھاڭى، ساز، چۇشۇرگە شەكىللەرىدىكى تەرتىپ ۋە ئەدەبىياتىدىكى تىللارنىڭ قىسمەن ئوخشىماسلىق تەرىپى بولسىمۇ قىزمۇل 12 مۇقام ناخشىلىرىنىڭ-ئەڭ قەدىمىي كونا مەنبەئى شەكلىنى ئىسپاتلايدۇ. ئاراتۇرۇك مۇقام ناخشىلىرىنىڭ تۈرى كۆپ، ئاھاڭى مۇڭلۇق، رەت تەرتىپى مۇرەككەپ، ئەدەبىياتى كۆپ خىل، مەنىسى چوڭقۇر بولۇپ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇ، ئۆز ئۇسلۇبى بويىچە تەدرىجىي تەرەققىي قىلماقتا.

ئاراتۇرۇكنىڭ مۇقام ناخشىچىلىقى مەلۇم تارىخىي دەۋرلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ ئوخشاشمىغان ھالدا تەدرىجىي راۋاجلىنىپ كەلگەن بولسىمۇ ئەينى ۋاقىتتا دىنىي قائىدىلەر كۈچلۈك بولغانلىقتىن مۇقام ناخشىچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى چەكلىك بولۇپ، ئەرلەردىن چالغۇچى بولسىمۇ، ئېيتقۇچىلار ئاز، ئاياللاردىن ئېيتقۇچىلار بولسىمۇ چالغۇچىلار يوق دېيەرلىك ئىدى.

مۇقاملارنىڭ تەقلىد قىلىنىشى:

مۇقام ناخشىلارنىڭ ئانىسى، چۇشۇرگە ناخشا ئاھاڭلىرىنىڭ ئۆز سىستېمىسى بويىچە يۈرۈش يولى ۋە مۇقام تەركىبلىرىنىڭ 1-، 2-دېگەن تارمىقى.

دېگەن ناخشىنى ئېيتىپ ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ توخولو يېزىسىدىكى غوجامبەردى مىراپنى ئۆزىگە بىقارار مەھلىيا قىلىپ قويغاندا، غوجامبەردى مىراپمۇ ئۆزىنىڭ ئايىمخانغا مەھلىيا بولۇپ قالغانلىقىنى ئىزھارلاپ: ئاھ يارەي گۈل شېخىدا ئايىمخان دېگەن ناخشىنى ئىجاد قىلغان. ناخشىنىڭ ئەسلى ئەدەبىياتى مۇنداق:

باغچىلاررەي – باغچىلار،
گۈللەر ئېچىلغان باغچىلار.
ئايىمخان ئاچلاپ تۇرۇك،
سىزلەرگە ئېيتقان ناخشىلار.
قايتارما – ئايەرەي دىلبەردىم گۈلشاخىدا ئايىمخان.

بۇ، ناخشىچى، سازچى ئايىمخان ياسىغان قومۇل راۋابىنى شۇ يىللاردا تۇرسۇن شاھجاك دېگەن كىشى بىر ئاتقا سېتىۋالغان بولۇپ، ھازىر قومۇل پالۋانتور يېزا دۆۋەجىنىدىكى سەمەت نىياز ئەتىۋالاپ ئىشلەتمەكتە.

ئايىمخان دېگەن ئايالنىڭ ئىجادىيىتى غوجامبەردى مىراپنى قايىل قىلغاندىن كېيىن، ئەرلەر قىلالىغان ئىشنى ئاياللارمۇ قىلالايدىكەن، دەپ غوجامبەردى مىراپ ئاياللارنىڭ توي – مەشرەپلەردىكى ئەركىنلىكىنى قولىغا بەرگەن دەپ خەلق ئىچىدە رىۋايىتى بار.

شىنجاڭ – 12 مۇقام ناخشا – ئۇسسۇل مۇزىكىچىلىقىنىڭ قەدىمىي ماكانى. قومۇل مۇشۇ ماكانىنىڭ ئىـ

4. چەببىيات مۇقام. ① ـ چۇشۇرگە: جانىكامغا
چۈشىدۇ. 19 ناخشا.
چەببىيات مۇقام. ②ـ چۇشۇرگە: كەشتىم شۇ جاندىن-
غا چۈشىدۇ. 13 ناخشا.
5. مۇشاۋىرەك مۇقام. ① ـ چۇشۇرگە: دەردىڭگە
دەۋاغا چۈشىدۇ. 13 ناخشا.
مۇشاۋىرەك مۇقام. ② ـ چۇشۇرگە: شەمشەۋا
تەركىبكە چۈشىدۇ. 11 ناخشا.
6. ئۆزھال مۇقام. ① ـ چۇشۇرگە: دەردى لىۋا-
غا چۈشىدۇ. 13 ناخشا.
ئۆزھال مۇقام. ② ـ چۇشۇرگە: ئاي بەدەتكە
چۈشىدۇ. 10 ناخشا.
7. چارگاھ مۇقام. ① ـ يارىلاررەي، يارىلارغا
چۈشىدۇ. 8 ناخشا.
چارگاھ مۇقام. ② ـ چۇشۇرگە: سالىخان سايلاردا
ھەمرايىڭ بولاي. 11 ناخشا.
8. ئىراق مۇقام. ① چوڭ دەردى يامانغا چۈ-
شىدۇ. 12 ناخشا.
9. دولان مۇشاۋىرەك مۇقام. ① ـ مەستانە قەلەم
قاشلىققا چۈشىدۇ. 11 ناخشا.
10. ئۇلۇغ دور مۇقام. ① ـ ھاي ئۆلەك ـ ھاي
ئۆلەڭگە چۈشىدۇ. 9 ناخشا.
11. راك مۇقام. ① سايراڭ بۇلبۇلۇمغا چۈشىدۇ.
8 ناخشا.
12. دوئاي مۇقام. ① ئىسلام بېگىمگە چۈشى-
دۇ. 9 ناخشا.

12 مۇقام دېگەن سان بىر يىلنىڭ 12 ئېيىغا تەقلىد قىلىنغان بولۇپ 4 تەركىب، 4 پەسىلگە تەقلىد قىلىنغان، 24 چۇشۇرگە بىر سوتكىنىڭ 24 سائىتىگە تەقلىد قىلىنغان. 360 دېگەن سان بىر يىلنىڭ 360 كۈنىگە تەقلىد قىلىنغانلىقى ئۈچۈن ھەر قايسى دەۋرلەردىكى داڭلىق موقامچى، سازچى ۋە ھېيىزلار ئوخشاش كۆز قاراشتا بولۇپ كەلگەن.

ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ توي - تۆكۈن، ئىدەر، خەتمە توي، مەشرەپلىرىدىن باشقا كۆك مىلىسى، قاتار مەشرەپ قاتارلىق چوڭ - كىچىك كۆڭۈل ئېچىشلىرى بىلەن يازنىڭ ئۇزاق ئىسسىق كۈنلىرى، قىشنىڭ ئۇزۇن تۈنلىرىنى بەھۇزۇر ئۆتكۈزۈپ كەلگەن.

مۇقاملارنىڭ تەرتىپى ۋە چۇشۇرگە شۆگىلىرى.

1. دور مۇقام. ① - چۇشۇرگە: يۇردۇم ئالەمگە چۇشىدۇ. 17 ناخشا.

دور مۇقام. ② - چۇشۇرگە: ئۆرۈلدى پېلەككە چۇشىدۇ. 12 ناخشا.

2. مۇستەھزات مۇقام. ① - چۇشۇرگە: يالغۇز تۇيۇمغا چۇشىدۇ. 13 ناخشا.

مۇستەھزات مۇقام ② - چۇشۇرگە: ئاي خېنىم ئالتۇن خېنىمغا چۇشىدۇ. 16 ناخشا.

3. خۇپىتى مۇقام. ① چۇشۇرگە: بەگلەرەيگە چۇشىدۇ. 19 ناخشا.

خۇپىتى مۇقام. ② - چۇشۇرگە: جانغا شۇنداق قىلىملاغا چۇشىدۇ. 13 ناخشا.

يىگىتلىك كەتتى ئىلكىمدىن ئۈزۈلگۈچنى خەلقى-
نىڭ مېھرى‌دە شەپ.
جاپانى كىم تولا تارتسا ئالۇر گۆھەر، دتىن - ئەۋلادقا
كېرەملىك پادىشاھىمىسەن سورارغا ئەردە ئەۋۋەل
قىيامەت قازىسى سەن مېنىڭ ئەرز ھالىمى تۈگىمەس،
سەھەرخا كەتتى ئۇيقۇم تېخى مەجنۇداق كى-
چەكمەي، ئەلەم چېيدۇ،
ئۇلار شاھىدا كەلتۈرگەن نىگايەتلەر ئال-
قەلەم چەكتى.

دۆلىتىڭ باقى ئەمەستۇر بولمىغىن مەغرۇر،
چەلەك كۈندە يۈزىڭ چۆگىلىدۇ، سەن نىگاھ ئەيلە.
سېنىڭ ئىشقى بازارىڭدا يۈز - ئاشىقلار ئاراسەۋدا،
بولار سودا بىلەن ھەيران جاھان بازارىدا يۈز-
مىڭ غەۋغا.

نىگاھى شۇبۇ ئەزەلدە لوھى مەھبۇس
يېزىلمىشلەر،

ھەسەن ئەۋلادى ئىبراھىم نەمۇرۇت قىلدى سەھرانى.
كېسەلنىڭ دۆلىتى يەتتى، پىراقىنىڭ ئەۋدىلى ئۆچتى،
كۆڭۈللەر مەنزىلىدىن غۇسلىمىغا لەشكىرى كۆچتى.
يېشىل تون بىرلا ئالتۇن، تۈگمۈلىرى
زەرىپە ئاندىن،
قەدىمى نارىنجى رەڭلىك گۈل سەمەر ئاندىن.
ئاتاسى شاھى مەردانىدۇر، ئاناسى پاتىمە، زوھراھ،
بىشىمنى سەيدىگە قويۇپ دىگەيمەن رەبىمىيەل ئەلا.
جاھان ئەجەب خىسراۋ كابادا قەتى خىبراۋ،

يۇقىرىقى تەرتىپلەر رەتكە تۇرغۇزۇلغاندىن كېيىن يۇقىرىقى بەش مۇقامنىڭ 2 ـ چوشۇرگە شۆگىسى رەتلىنەلمەي قالدى. شۇنداق بولسىمۇ شۆگە تەرتىپلىرى ئاساسىدا ناخشا ئېيتىلىپ كېلىۋاتماقتا.

ئەندى تۆۋەندىكى مۇقام ئەدەبىياتلىرىغا نەزەر سېلىپ باقايلى:

سىياتى خەلقى ئالەمنى خۇدانىڭ قۇدرىتى قىلدى،
ئۇشۇلەي قانۇن بالادا روھىمىزغا رەھىمىتى قىلدى.
بىرىنى بېھىشتە قىلدى، بىرىنى دوزىخى قىلدى،
ئۇشۇلەي روھانىنىڭ دەر، ھېمىدىن جۇملىسىنى.
ئۇمبەت قىلدى.
ياراتتى ھەزرىتى ئادەمنى ۋۇجۇت ئەيلەپ
ئۇشبۇ ھاۋانى،
سېلىپ ئىشقىدا كۆرسەتتى، يۈسۈپكە ئول زىلىخانى،
مۇھەببەت گۈل غۇنچىسىدۇر، ئۇل پاتىمەي زوھرا،
ئېلىپ ئول مۇرتازاغا چەشمە ئەيلەپ كەشتىلەر سەبرا.
ئاناسىدىن يېتىم قالغان كىيىك ئوغلاقىدەك يارىم،
كوچار شەھرىدە بارمىكىن ھەسەن ئەۋلادى ئىبراھىم.
نەمەنگان شەھرىدىن چىقسام چۆل ـ باياۋەنلەرنى
كەزسەم،
غېرىبلىق شەھرىدە ئۆلسەم، مېنى يوقلار كىشىم بارمۇ؟.
سېنىڭ دەردى پىراقىڭدا گۈلدەك يۈردىكىم قىنپ ـ
قىزىل قاندۇر،
مۇھەببەت ئوتىدا كۆيگەن كۆڭۈللەر ھەردەم پەرنشاندۇر.

ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى بولۇپ، ئۇ ئېزىلگۈچى خەلق-
لەرنىڭ دەرد - ئەلەم ۋە كىشەنلىرىنىڭ مېھرى - شەپ-
قىتىنىڭ سىمۋولى بولۇپ، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا
مىراس بولۇپ كەلمەكتە. توي - مەشرەپلەردە ئەۋۋەل
ئاخشام ناخشا ئېيتىش باشلانسا بېيىتلىرى تۈگىمەس،
مۇڭى تۈگىمەس - پۈتمەس بولۇپ، ھەر قانداق كى-
شىنى مەپتۇن قىلىۋالىدۇ. ئاڭلىغۇچى زېرىكمەيدۇ،
بەلكى ھۇزۇرلۇق ھېس قىلىدۇ.

2) توي - تاماشىلىرى

ئازادلىقتىن ئىلگىرى نىكاھ ئەركىنلىكى بولمى-
غانلىقتىن يىگىت، قىزلارنىڭ ئەركىن نىكاھلىنىشى
يوق بولۇپ، ئىككى تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىسى كېلىشىپلا
تويلىشاتتى. يىگىت بىلەن قىز بىر - بىرى بىلەن
تونۇشمايتتى. شۇڭا نۇرغۇنلىغان ياشلار ئۆي بولۇ-
شالماي نىكاھتىن ئاجرىشىپ كېتەتتى.

توي ئىشلىرىنىڭ بېجىرىلىش رەسمىيەتلىرى
تۆۋەندىكىدەك بولۇپ، يىگىت تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىسى
قىز تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ ئالدىغا بېرىپ «ئوغلى-
مىزنى ئوغۇل قىلىۋالساڭلار، قىزىڭلارنى بىز بالا قى-
لىۋالساق» دېگەندەك تەكەللۇپ سۆزلىرى بىلەن چېكىپ
باقىدۇ. قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى رازىلىقىنى ئىزھار قىل-
سا، ئىككىنچى قەدەمدە يىگىت تەرەپ ئەلچىلەرنى
ئەۋەتىپ توي توختام قىلىشنى مەسلىھەتلىشىدۇ. بۇ

قېنى جەمشىدى ـ ئىسكەندەر؟ قېنى رۇستەمى دەستان؟
پەلەكنىڭ چاقى چۆگۈلدى جاھاننى ئالدى قۇنتەيجى،
خۇدانىڭ ئەمرىدىن كەچمەس ئاتاڭ قالماق، ئاناڭ ناجى.

تەكەببۇر ئەيلىمە ھەرگىز، ئېگىلگىل ئاسمانچە بولساڭ،
ئۆزۈڭنى بارچىدىن كەم تۇت، سۇلايمان تەختىدە بولساڭ.

تەكەببۇر ئەيلىمەك يادەت، ئېگىلدى ئاسمان بولدى،
قېمىشنى كۆرمۇدۇڭلارمۇ، باش چىقاردى بۇرىيا بولدى.

ئۆلۈپتۇ خەستىلەر كۆڭلۈم، غەم بىلەن ھەرگىز تىرىلمەيدۇ،
ئۆلۈپ پەريادىلەر چەكسەم، قەبرىدىن ئاۋازى كەلمەيدۇ.

گۇناھىم بىھىساب كۆپتۇر، مەن ساڭا ئەرز ئېيتقىلى كەلدىم،
گۇناھى زەنجىرىدىن بويىنۇمنى، ئازاد ئەتكىلى كەلدىم.

قېنى مىڭ ياشىغان لوقمان، ئۆلۈمگە ھىيلىلەر قىلغان،
تۆۋۋە قىلمىغاچ غاپىل، ئۆلۈمگە تاپمىدى دەرمان؟

ئۆلۈمنىڭ ئەلچىسى كەلدى، قېچىڭلار باغى بوستانغا،
ئۆلۈمگە ھىيلىلەر يوقتۇر، تاماشا قىل گۆرىستانلار.

تىۋىپلەر تاپمىدىلەر ئۆلۈمنىڭ دەردىگە دەرتمەنلەر.
نەدەپتۇرلەر خالايىقلار، غازاڭ بولدى گۈلۈستانلار.

قۇمۇل ناخشىلىرى، قۇمۇل خەلقىنىڭ بىرىنچىسى

قىزىنىڭ ئۆيىگە «كۆچ كۆيۈ» ① بولۇشقا توغرا
كېلىدۇ.

توي رەسمىيەتلىرى:

توي باشلانغان كۈنى ئەتىگەندە ئىككى تەرەپ
ناخشا ـ ئۇسسۇل بىلەن خىنا (سوۋغات) ئۇتىشىدۇ.
خىنىلىقى بىر كىيىملىك رەخت بولىدۇ.
ئاندىن كېيىن ھەر قايسى توي ئىگىلىرى ۋە
قازى مۇپتىلار بىرلىكتە سائەتكە قاراپ نىكاھ ئوقۇش-
نى ئورۇنلاشتۇرۇپ ئاش تارتىلىدۇ. (قىز تەرەپ ئەر-
لەرگە، ئەر تەرەپ ئاياللارغا ئاش بېرىدۇ). توي
كېچىسى ئىككى ئۆيدە توي بەزمىسى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ،
چوڭ ياشلىقلار ئۆيىگە قىز تەرەپ مەسئۇل بولىدۇ.
يىگىت تەرەپ ئۆيىگە ئەر تەرەپ مەسئۇل بولىدۇ.
كېچىسى تۈنىنىڭ $\frac{2}{3}$ قىسمىغا بارغاندا قىز تەرەپ-
نىڭ ئالدىغا ئوغۇل تەرەپنىڭ ئەلچىلىرى توققۇز
تەزىمگە بېرىپ ئاخىرى نىكاھ ئوقۇلىدۇ. نىكاھ ئوقۇش-
تىن بۇرۇن ئىككى كىشى گۇۋاھ بولىدۇ. قىزنىڭ ھەق-
قى مەھرىسى توختام قىلىنىدۇ (91 دىن 111 گىچە).
شەھسى كەبە مەھرىسى بىلەن نىكاھ ئوقۇلىدۇ. نىكاھ-
تىن كېيىن قىز كۆچۈرۈلىدۇ. قىزنى ئىككى تەرەپنىڭ
بەلگىلەنگەن يەڭگىلىرى كۆچۈرۈپ، يىگىتنىڭ ھۇجرى-
سىگە يەتكۈزۈپ بارىدۇ.
توينىڭ ئىككىنچى كۈنى، قىزنىڭ يۈز ئاچقۇسى،
يىگىتنىڭ چاچ چۇشۇرگىسى بولىدۇ.

① «كۆچ كۆيۈ» ـ ئۆزمورلۇق يەللىقچىنى كۆرسىتىدۇ.

ۋاقىتتا قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە قىزنىڭ يېشى قاتارلىق كونكرېتنى ئىشلار ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ.

قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى توي ۋاقتىنى كەيىنگە سۇرۇشنى ئېيتسا بىر مال سويۇپ ئاش يېيىشىپ قويىدۇ. بۇ، دەسلەپكى كىچىك توي ھېسابىدا بولىدۇ. بۇ، ئاش يېيىش دەپ ئاتىلىدۇ.

توي قىلىش ۋاقتى كېلىپ، شەرت - شارائىت ھازىرلانغاندا توي توختامىدا بېكىتكەن تويلۇقلارنى قىز تەرەپكە داقا - دۇمباق سازلارنى چېلىپ، توي باشلاش ناخشىلىرىنى ئېيتىپ، رەسمىيەت بويىچە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ تويلۇق تاپشۇرۇش دېيىلىدۇ. بۇرۇندا توي سېلىقى ھەر - قايسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلىنىپ، ھال - ئەھۋالى ياخشىراقلىرى 9 پارچە رەخت، 9دىن ئارتۇق مال، 9 كۆرپە بۇغداي، 9 شىڭ گۈرۈچ ياكى تېرىق، جىگدىنىڭ قوناقتا ئاقلانغان تۈگە (سېرىق قوناقنى كۆزدە تۇتىدۇ)، 9 جىڭ سۇ ماي، 30—40 چىڭ جىگدە، گازىر، دادۇر، قاق قاتارلىق مېۋىلەرنى بېرەتتى. بۇنىڭدىن باشقا تويلۇق ئۈچۈن 9 ھارۋا ئوتۇن بېرەتتى (كۆتەك ھارۋىدا).

كەمبەغەللەرنىڭ تويلىقى بۇنىڭدىن ئازراق ئىدى. بايلارنىڭ تويلىقى بەك ئېغىر بولۇپ، بەزى كەمبەغەللەرنىڭ ئوغۇللىرى بايلارنىڭ قىزىنى ئېلىش توغرا كەلگەندە توي سېلىقىغا قۇدرىتى يەتمەسە

ئەل خالايىق تولا كەلدى،
ھېچ كىشىگە باقمىدىم.
شۇنچە خەقلەر ئارىسىدىن،
ئۆزلىرىگە ساقلىدىم.
بالا قىلىسىلا ئايدەككىنە،
بويى قىرچىن تالدەككىنە.
كىشى كۆرسە گۈلدەككىنە،
خىزمەت قىلار ئەردەككىنە.

• • •

يىگىت تەرەپ بېيىتى:

بىزمۇ ئوغۇل ساقلىدۇق مۇللائالىلىم،
خېنىم بالام تولۇم ئايىم.
كېچە كۈندۈز تىلىۋىدۇق،
ئەندى بەردى خۇدايىم.
بازارلاردىن ئات ئالدۇق،
ساغرىسى ئالا.
مەلىلىرىدىن قىز ئالدۇق،
ئالتۇندەك بالا.
بىرى لەڭخار، بىرى مەيخار،
قامىلىشىپ قالار.
قاچۇرنىڭ يېلىمىدەك،
يېپىشىپ قالار.

تۆۋەندە يۈز ئاچقۇ ۋە چاچ چۈشۈرگە ھەققىدە قىسقىچە - توختىلىمىز.

1. قىزنىڭ يۈز ئاچقۇسى: قىزنىڭ يۈزىنى ئېچىشتا ئاياللار يىغىلىپ توي ناخشىسى ھاي-ھاي يۆلەننى ئېيتىپ، جامائەتنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرغۇزۇپ بىر تەرەپتە ھېپىزلار ناخشىنى باشلىۋېتىدۇ. ئاندىن كېيىن بىر چوكان ئوتتۇرىغا چۈشۈپ ئۇسسۇل ئويناپ قىزنىڭ يۈزىنى خالۇ (نوغۇچ) بىلەن ئاچىدۇ. ھەمدە يىگىت تەرەپتىن قىز تەرەپكە بېرىلگەن نەرسىلەرنىڭ سېپى ئېچىلىپ، قىزنىڭ ئۆزىگە خاس كىيىملىرى ئالدىغا قويۇلىدۇ.

2. يىگىتنىڭ چاچ چۈشۈرگىسى: يىگىتنىڭ دوستلىرى يىغىلىپ ناخشا - سازلار بىلەن يىگىتنىڭ چېچىنى يالغاندىنلا چۈشۈرگەندەك قىلىپ قىز تەرەپنىڭ كۆيۈلۈك كىيىملىرىنى كىيگۈزىدۇ. ۋە قىزغىن ئۇسسۇل ئويناپ مەشرەپلەرنى باشلىۋېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەر ئىككى تەرەپ كۆڭۈلدىكىدەك كىلىن ۋە كۈيئوغۇلغا ئېرىشكەنلىكىدىن خۇشاللىنىپ ھەر ئىككى تەرەپتىن كەلگەن ئۇستا بېيتچىلار تەسىرلىك بېيتلىرىنى ئېيتىشىدۇ.

قىز تەرەپ بېيىتى:

ئاققىنە ياغلىق ئىچىدە،
بىر تۈگۈن گۈل ساقلىدىم.
گۈلنى ئېلىپ بېشىمغا،
تاجا قىلىپ سانجىدىم.

لىك خۇشاللىق ساداسى ئىچىدە تويىنى بىرلىكتە تەب-
رىكلىشىدۇ. توي ئىگىلىرى جامائەتكە ئىشائاللا دەپ
رەھمەت ئېيتىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن يۈز ئاچقۇ ئاخىرلىشىدۇ. قىز
يەنە يىگىتنىڭ ھەلىسىگە ئەپ مېڭىلىدۇ. بۇ چاغدا
يىگىت تەرەپتىن يول توسقۇچىلارغا ھاراق، مېۋەقاتارلىق
يەل - يېمىشلەرنى بەرگەندىن كېيىن يولنى ئېچىپ بېرىدۇ.

توينىڭ 3 - كۈنى چىللاشقا بولىدۇ. يىگىت تە-
رەپ ئالدى بىلەن قىز تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىلىرى ۋە
يېقىن تۇغقانلىرىنى چىللاپ تاماق بېرىدۇ. بۇنىڭغا
20— 30 دەك كىشى قاتنىشىدۇ. ئاندىن كېيىن قىز
تەرەپ يىگىت تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىسى ۋە تۇغقانلى-
رىنى چىللايدۇ. توي ئاخىرلىشىپ 9 - كۈنى توققۇز
قىلىپ، قىزنى ئاتا - ئانىسى ۋە ئەل ئاغىنىلىرى-
نىڭ ئۆيىگە ئېلىپ بېرىپ، مېھمان بولغاچ ئەل ئا-
غىنىلىرى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. ھەم بىر ئاخشام مەش-
رەپ قىلىپ ئوينايدۇ.

بۇ مەشرەپتە توققۇز - توققۇز دېگەن بېيىتلەر
ئېيتىلىدۇ. يىگىت ئۆزىنىڭ مۇشۇنداق بىر گۈزەل
رەناغا ئىگە بولغانلىقىنى ۋە كۆڭلىنىڭ بىقارار مەھ-
لىيا بولۇپ قالغانلىقىدىن چىن كۆڭلى بىلەن
بۇ بېيىتنى ئېيتىدۇ:

بىرىنچى كۆردۈم بىر خېنىم،
دەر باغلىدىم بولمىدى ھېچ.
ئىككىنچى كۆردۈم ئەخلەقا،

تاماشىبىنلار ئارىسىدىن بىرسى ئورنىدىن تۇرۇپ بۇ نەزمىنى ئېيتىدۇ:

تاغدىن چۈشتى تاش بېلىق،
سۇدىن چىقتى ئاي بېلىق.
نەدىن چىقتى بۇ لايىق،
ھەيران قالسۇن خالايىق.

قالغانلار «بارىكاللا قىيقاش!» دەپ تۈۋلاپ مەيدانىنى جانلاندۇرۇۋېتىدۇ. ئارقىدىنلا چوڭ ياشلىق مومايلاردىن ئىككىسى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ تويسايىپخانلىرىنى مۇبارەكلەپ بۇ نەزمىلەرنى ئېيتىدۇ:

ئەتىگەن قوپار① بولغاي،
تۈرنۈك ئاچار بولغاي.
توققۇز ئوغۇللۇق بىر قىزلىق بولغاي،
قوتاندا قويلۇق، بەلچىردە② كالىلىق بولغاي.
ئۈچى ئۇزارغاي، تۈۋى يېيىلغاي،
قۇدۇقا تاش سالغاندەك بولغاي.
قاچورا يىلىمىدەك يېپىشىپ قالغاي،
خۇدايىم مۇبارەك قىلغاي!

دېگەندەك مۇبارەك سۆزلىرى ئېيتىلىپ، كۆپچى

① قوپار — تۇرار.
② بەلچىر — ئاچا تۇۋاق دېگەن مەنىدە.

بىر سۆيۈشۈم نەھەردە،
يار مۇنتەزار ئەتىلڭ مېنى.
توققۇزىنچى كۆردۈم تولغىنىپ،
يارىم چىقادۇر ئۆيغىنىپ.
ساچى بېلىگە چۇلغۇنۇپ،
يار مۇنتەزار ئەتىلڭ مېنى.

يىگىت يەنە ئۆزىنىڭ ھالال جۈپتىنى ئاللاھىدە تەسۋىرلەپ ئونئىككى ئاي بىر يىلدا تاپتىم ماۋزۇلۇق بېيتنى ئوقۇيدۇ:

بىر كۆرۈپ ھەسرەتتە قالدىم، ئۇل پەرى رۇخسارىنى،
ئىككى كۆرسەم كۆيدۈردى كۆزلىرى خۇمارىنى:
ئۈچ كۆرۈپ ئەرزىمنى ئېيتاي مېھرىبان سىز يارىمغا،
تۆت كۆرۈشكەندە سالۇرمەن خەنجىرى تەييارىنى:
بەش كېلىپ ئالدىڭدا جان بەرسەم شەيدايى ئىشقى مەن،
ئالتى كۆرسەم دەپتىرىڭنى كۆزلىرى خۇمارمەن.
يەتتى ئىخلىمىدىن تاپالماسمەن بىر سېنىڭدەك خانىنى،
سەككىز ئۇچماقتىن تاپۇرمەن، بىر سېنىڭدەك جانىنى.
توققۇز چۆگەلسەم بېشىڭدىن، ھەر تېنىڭدە جانى بار،
ئون قولزۇم بىلەن ئىرتاي، ئاي ئۈزۈك تۇپراقىنى.
ئون بىرى سالدىم جۇدالىق مېھرىبان سىز يارىغا،
ئون ئىككى ئاي بىر يىلدا تاپتىم، بىر سېنىڭدەك ياخشىنى.

پەيغەمبەردىم ئوغلى ياقۇپ.
خەت پۈتەي نامىڭ ئوقۇپ،
يار مۇنتەزار ئەتىڭ مېنى.
ئۈچىنچى كۆردۈم ئۈچ ياشدا،
ۋە چىن رۇمالى باشىدا.
ئوسما داغى قاشىدا،
يار مۇنتەزار ئەتىڭ مېنى.
تۆتىنچى كۆردۈم تۆتى گۈل،
قەپەزدە سايرايدۇ بۇلبۇل.
سەن ئېچىلغان تاجى گۈل،
يار مۇنتەزار ئەتىڭ مېنى.
بەشىنچى كۆردۈم قاشىنى،
ئۇراپ تاشلايدۇ ساچىنى.
جۇكانلارنىڭ سەن لاچىنى،
يار مۇنتەزار ئەتىڭ مېنى.
ئالتىنچى كۆردۈم ئولتۇرۇپ،
بەرگەن چىناگىنى تولدۇرۇپ.
شېكەر لېۋىگىنى سۆيدۇرۇپ،
يار مۇنتەزار ئەتىڭ مېنى.
يەتتىنچى كۆردۈم ھەددىنى،
قاش قاۋىقى قەددىنى.
بىلمىدىم ھېچ پەندىنى،
يار مۇنتەزار ئەتىڭ مېنى.
سەككىزىنچى كۆردۈم سەھەردە،
گۈللەر ئېچىلۇر باھاردە.

مېھرىبان يارىم ساڭا.
ئوقۇتۇپ كۆڭلۈڭگە ئالغىل،
مەلۇم بولۇر ھالىم ساڭا.
كېچە-كۈندۈز يىغلىماقتىن،
باشقا ئىش يوقتۇر ماڭا.
بۇ مېنىڭ يىغلىغىنىمنى،
كىم بېرىپ ئېيتسۇن ساڭا.
گۈلى سۆسۈن گۈلنى كۆرۈڭ،
ھەر تەرەپكە قايرىلىدۇر.
بىۋاپا يارنى كۆرۈڭ،
ئۆلمەي تىرىك ئايرىلىدۇر.
قىزىل گۈلنىڭ سايىسى،
سايىنىڭ بۇلاقى.
ئەجەبمۇ دۇشقار ئىكەن
يولنىڭ يىراقى.
يول يىراقى جان يىراقى،
سۆزى شېرىنگە سالام.
ئۆزگىلەرگە بىر سالام،
يالغۇز ئۆزۈڭگە مىڭ سالام.
قارچىغام قۇشلاپ يۈرۈيمەن،
سالغىلى ھېچ نەرسە يوق.
بارچە ئالەمنى كېزىپ باقسام،
بىر سېنىڭدەك ياخشى يوق.
بارچە ئالەم بىر سېزى،
يالغۇز ماڭا سەن بىر سېزى.

يۇقىرىقى بېيىت نەزمىلەر، توي - مەشرەپلەردە يىگىتلەر بىلەن چوكانلار بىر - بىرىنى مەدھىيىلەيدىغان بېيىتلەرنى ئېيتىشىپ پوتا ئوينايتتى. بېيىت ئېيتالمىغانلار ئۇسسۇل ۋە باشقا خىلدىكى ئويۇنلار ئارقىلىق پوتىغا توسىغۇچىنى رازى قىلاتتى.

3) ھەر خىل تېمىدىكى بېيىتلەر

ئەي يارىم سىنىڭ ئوتۇڭ يۈرەككە يەتتى،
خەنجەر پىچىقىڭ سۆڭەككە يەتتى.
رەھىم ئەيلىگىل يارىم بۇ جانىمغا،
يەتسەڭچۇ خېنىم بۇ ھالىمغا.
چىمەن ئىشقىدا بۇلبۇلدەك،
مەن ساڭا ئاشنا بولدۇم.
سېنى دەپ بۇ جاھاندا،
تامامى ئەلدىن جۇدا بولدۇم.
ئاشىق ئوتىغا سۇ قۇيسا،
يەرگە زەررە نەم بولماس.
يىگىتنىڭ ئۆلگىنى بىلەن،
چوكانغا ئەسلى غەم بولماس.
مەن كىچىك نادان چېغىمدا،
ئاشنا بولدۇم ساڭا.
چاغلىماي كۆڭۈل بېرىپ،
خارىزار بولدۇم ساڭا.
خەت پۈتۈپ نامە ئەۋەردىم،

مېھرىبان يارىم ساڭا.
ئوقۇتۇپ كۆڭلۈڭگە ئالغىل،
مەلۇم بولۇر ھالىم ساڭا.
كېچە-كۈندۈز يىغلىماقتىن،
باشقا ئىش يوقتۇر ماڭا.
بۇ مېنىڭ يىغلىغىنىمنى،
كىم بېرىپ ئېيتسۇن ساڭا.
گۈلى سۈسۈن گۈلىنى كۆرۈڭ،
ھەر تەرەپكە قايرىلىدۇر.
بەۋاپا يارنى كۆرۈڭ،
ئۆلمەي تىرىك ئايرىلىدۇر.
قىزىل گۈلنىڭ سايىسى،
سايىنىڭ بۇلاقى.
ئەجەبمۇ دۇشقار ئىكەن
يولنىڭ يىراقى.
يول يىراقى جان پىراقى،
سۆزى شېرىنگە سالام.
ئۆزگىلەرگە بىر سالام،
يالغۇز ئۆزۈڭگە مىڭ سالام.
قارچىغام قۇشلاپ يۈرۈيمەن،
سالغىلى ھېچ نەرسە يوق.
بارچە ئالەمنى كېزىپ باقسام،
بىر سېنىڭدەك ياخشى يوق.
بارچە ئالەم بىر سېرى،
يالغۇز ماڭا سەن بىر سېرى.

يۇقىرىقى بېيىت نەزمىلەر، توي - مەشرەپلەردە يىگىتلەر بىلەن چوكانلار بىر - بىرىنى مەدھىيلەيدىغان بېيىتلەرنى ئېيتىشىپ پۇتا ئوينايتتى. بېيىت ئېيتالمىغانلار ئۇسسۇل ۋە باشقا خىلدىكى ئويۇنلار ئارقىلىق پوتىغا توسىغۇچىنى رازى قىلاتتى.

3) ھەر خىل تېمىدىكى بېيىتلەر

ئەي يارىم سېنىڭ ئوتۇڭ يۈرەككە يەتتى،
خەنجەر پىچىقىڭ سۆڭەككە يەتتى.
رەھىم ئەيلىگىل يارىم بۇ جانىمغا،
يەتسەڭچۇ خېنىم بۇ ھالىمغا.
چىمەن ئىشقىدا بۇلبۇلدەك،
مەن ساڭا ئاشنا بولدۇم.
سېنى دەپ بۇ جاھاندا،
تامامى ئەلدىن جۇدا بولدۇم.
ئاشىق ئوتىغا سۇ قۇيسا،
يەرگە زەررە نەم بولماس.
يىگىتنىڭ ئۆلگىنى بىلەن،
چوكانغا ئەسلى غەم بولماس.
مەن كىچىك نادان چېغىمدا،
ئاشنا بولدۇم ساڭا.
چاغلىماي كۆڭۈل بېرىپ،
خارىزار بولدۇم ساڭا.
خەت پۈتۈپ نامە ئەۋەردىم،

ئاجايىپ نازىنىنى كۆردۈم

ئاجايىپ نازىنىن كۆردۈم قەمەر رانە گۈلى زەر،
سۆزلىرى شېرىن، چىشلىرى گۆھەر، لەۋلىرى شېكەر.
قاشلىرى قىيغان قەلەمدەك نۇر چېچىلدى،ھەر تەرەپ،
جامالىنى كۆرۈپان، ئاقتى ياشىم شارقىراپ.
سىلكىنىپ ئورنىدا تۇردى، تۇلۇن ئايدەك پارقىراپ،
ئايدەك جامالىنى كۆرۈپ، بولدى مېنىڭ ھالىم خاراب.
بۇ خارابلىق دەردىدە مەستانە بولدۇم ھەر زامان،
جاق ئېتىپ ئايلىدا مەن، پەرۋانە بولدۇم شۇزامان.
قانىتىم توكۇر بولۇپ، سۇندى سولاشتى بەتامام،
ئاشىقلىقنىڭ دەردىدە كۆيدۇم ئەجەپ بىيگۇمان.

× × ×

جانىم سالام بويلىرى، لەھلى ياقۇت،
شادۇ - شېكەر مېھرىبانىمغا سالام.
كۆزلىرى ئويىنار كىيىكتەك،
شېرىن زىبانىمغا سالام.
سېنى كۆرسەم، مېنىڭ كۆڭلۈم ئېچىلسا،
سېنىڭدەك نازۇك يارىم ئىلكىمدە بولسا.

تەلپۈنۈپ قۇشتەك ئۇچۇرمەن،
ھەر زامان سېنىڭ سېرى.
مېھرىبانىدۇر ئۆزلىرى،
شېكەرگە ئوخشاش سۆزلىرى.
بىر كۆرۈشمەكلىك بىلەن،
جېنىمنى ئالغان ئۆزلىرى.
ئۆزلىرىگە ئوخشىماس،
جۈملە ئالەم قىزلىرى.
كۆزىمىزگە توتىيادۇر،
يولدا باسقان ئىزلىرى.
ئۆزۈم بۇندا بولغان بىلەن،
سىزدە خىيالىم.
سىزنى بىزگە قوشارمىكىن،
پەرۋەردىگارىم.

سېغىنىش ھەققىدىكى بېيتلەر

قانلار ئاقىدۇ ئىككى كۆزۈمدىن.
شېكەر تامىدۇ ئېيتقان سۆزۈڭدىن.
ھەر كۈنى ئۆزۈمنى ئوتقا سالۇرمەن،
ئىزدىسەم مەن سېنى قايدىن تاپۇرمەن.
قاشىڭنىڭ قاراسىغا قاتقىل مېنى،
ئاشىقلارنىڭ بازىرىدا ساتقىل مېنى.
ئاشىقلارنىڭ بازىرىدا ئۆتىمەسەم.
قاشىڭنى ئوق قىلىپ ئاتقىل مېنى،

ئەي نۇرۇستە گۈل

چېچىڭ سۇمبۇل، قەلەمقاش،
سۆزۈڭ شېرىن، قارا كۆز.
ھۆسنى جامالىڭ ئاپتاپ تەلئەتلىك،
ۋە مۇشتېرى سائەتلىك.
مېھرى ـ ۋاپا شەپقەتلىك،
مەن ئايلىناي جامالىڭدىن.

باغى بانلار ئانار باغى،
ئايرىلىپ ئاقتى يۈرەكىمنىڭ داغى.
ئېسەن بولسۇن يارىم بېشىڭ،
گۆھەر ياقۇت كۆز يېشىڭ.

جاننى ئالۇر قىلغان ئىشىڭ،
باغۇ بانىمسەن باغىڭ بار.
باغلىرىڭ ئىچىدە ئانارىڭ بار،
قۇربان قىلاي جانىمنى ساڭا.
رەھىم قىلىپ باققىل ماڭا،
بارچە ئالەم قۇلدۇر ساڭا.

ھەر كىم كۆرسە ھۆسنۈڭگە كارۋان،
سەن يۈرۈرسەن سۈرۈپ دەۋران.
لېۋىڭ شىكەر ئاھلىرىڭ شاتتۇر،
كۈندە يۈزمىڭ غەزىنەڭ ئاچىلۇر.
سۆز قىلساڭ ئاغزىڭدىن،
گۆھەر ـ ياقۇتلار چاچىلۇر.

بىزدەك سادىق قۇللۇرۇڭ خىزمەتتە بولسا،
كېچە كۈندۈز خىزمەت قىلىپ ئاۋارزىم ① قانسا.
ئاشىقلىقىنىڭ قارارى يوق،
سېنىڭ بۇندا تۇرارىڭ يوق.
سېنىڭدەك بەۋاپا بۇ جاھاندا يوق،
سېنىڭ سالغان ئوتلۇرۇڭ باغرىمدا چوغ.

× × ×

جۇملە گۈللەر ئاچىلۇر، قىزىل، يېشىل تاغلار ئارا.
لەيلى گۈللەر ئاچىلۇر، رەڭمۇ رەڭ باغلار ئارا.
رەڭمۇ رەڭ باغلار ئارا ئۇچۇپ يۈرۈيدۇ قارلىغاچ،
جېنىمنى پەريادى قىلدىڭ سەنكى زالىم قاراقاش.
مېنى سېلىپ بۇ كويلارغا باغلىدىڭ باغرىڭغا تاش،
ئىچىمدىن قانلار ئېرىيدۇ، كۆزۈمدىن قەترە ياش.
سەن يارىمنى سۆيمەك ئۈچۈن باشقىلار تاماددۇر،
ئىككىمىزنى ئايرىماق ئۈچۈن يامانلار دۈشمەندۇر.
ئەي زىبانىم، مېھرىبانىم ئەزىز جانىم بەندىدۇر،
دۈشمەن سۆزىنى ئاڭلىمايلى ئىككىمىزگە پەندىدۇر.
نە دېيىشتۇق، نېمىلەر دېيىشتۇق،
ئەۋۋەل باشلاپ تېپىشقاندا قانداق ۋەدىلەر بېرىشتۇق.
قارا قۇچقاچ بالىسىدەك كۆكۈل ئېلىشتۇق،
توغۇلغانغا پەريادى ئەيلەپ جۇدا بولۇشتۇق.

× × ×

① ئاۋارزىم — تەشنالىقىم

خازان بولدى ئېچىلمايدۇ گۈلىستانىم،
ئەگەر ئۆلسەم غېرىپ بولۇر مازارىم.
چۈشتى بىزگە ئارا پەلەكنىڭ پىراقى،
مەن ئايلىناي ئۆچسە ئۆمۈرۈمنىڭ چىراقى.
جېنىم چىقسا، تېنىم لەھەتتەدۇر تۇپراقى،
كېلىڭ يارىم كۆرۈشەيلى!
يات بولساق بىز تونۇشايلى!
ئەي جاھاننىڭ شاھى دەۋرانى.
مۇقەددەم خاتىرىڭ كۆڭلى بىنەۋا.
مەن بولۇپمەن گۈل يۈزۈڭنىڭ شەيداسى.
غېرىپ بولسۇن ئاشىقنىڭ دەردى باقاسى،
جامالىڭغا يارىشۇر بۇ سۆزۈمنىڭ باھاسى.
يالغانچى دېمەڭ بەرھەقتۇر،
سۆزۈم مېنىڭ قارا كۆز.
سەن مېنىڭ يارىم بولساڭ،
ماڭا قىلغىل بىر ياخشى سۆز.
سەن ـ سەن مېنىڭ تولۇن ئايىم،
خۇشمۇ جۇۋان ئۇتۇڭ يامان.
ئېمەن بولسۇن بېشىڭ ئامان،
قىزىل مەخمەل چادىرىڭ.
ئېسىمدىن كەتمەس خاتىرىڭ.
بولماس مېنىڭ دەردىم ئادا،
بولماس ئەردىم سەندىن جۇدا.

× × ×

ھەر كىمنى ياخشى دېسە سېنىڭچە باردۇر،
تەلىمىڭدا دائىم قەسۋە نىشاندۇر.
ئۆزەڭ تەنگە مېھرى ۋاپادۇر.
مەن سېنىڭ ئىشقىڭدا سىنەمنى داغلاپ.
ئارمان بىلەن چەندان يىغلاپ.
تۈگىمەيدۇ مېنىڭ ئەرزىم.
سارغىيىپتۇ رەڭگى رويۇم.
غېرىپلىقتا دۇئا گويۇم.
قىلغا گاھى يارىم بولساڭ.
ئۆزۈمدىن ئۆچتى تېنىڭ بولۇپ پەرۋان.
پەلەك قىلدى بىزنى نالان.
شەھرى ئىچىدە كوچا ـ كەلۋان.
خوش مەنزىللەر ئاندا قالدى.
مۈشكۈل بولدى مېنىڭ كارىم.
پىلەپ ئەقلىمنى پەس ئەتكەر.
ئەرزىمنى ئاڭلاشنى خالىساڭ.
ئارمان بىلەن مېنىڭ ھالىم تەمى ئېيتەر،
يوللار غېرىپ بوللار كارۋانلار سوللىسا،
مۇرادى ھاسىل بولۇر مۇڭلارىمنى ھەل بولسا،
خاراپ بولۇر مۈلكىگە سەرداشى يولسا.
ئالدى يىغلاپ مەھبۇبىمنى ئايرىلسا.
يۈرەكىمنى ئىشق ئوتىدا داغلىدىم،
بۇ دۇنيانى ۋاپاسىز دەپ ئاڭلىدىم.

يۈرىكىم بولدى جاراھەت باغلىدى زەردابى قان،
سەن يارىمنىڭ دەرددە كۆيەۋا ئاز قالدى جان.
ئەي خېنىم ئىشقىڭدا مەن، ئىشىق ئوتۇڭ بىسيارىدۇر،
كىم مېنىڭدەك ئۆرتۈنۈپ، جامالىڭغا زارىدۇر.
ئۆلتۈرۈرگە ـ تىرگۈزۈرگە مەخسىتىڭ بولسا خېنىم،
ھەر جاپا سالساڭ ماڭا ئاشىقىڭ تەييارىدۇر.
سىلكىنىپ ئۆيدىن چىقىپ بىز تەرەپكە باقمىدىڭ،
ئاي يۈزۈڭگە كىم مېنىڭدەك موپتىلايى زارىدۇر.
كۆيدى ئىشىق ئوتى بىرلە يۈرەك باغرىم بىر تۇتاش،
يۈرەكتىكى قانلار قۇرۇپ قالمىدى كۆزۈمدە ياش.
ھېچ كىشى بۇ مېنىڭدەك ئىشىق ئوتىدا كۆيگىنى يوق،
سەن ئۈچۈن شۇبۇ ئوتتا كۆيگىنىمنىڭ سانى يوق.
نەچچە يىللاردىن بېرى ئوتىنى سالدىڭ ئىچىمگە،
شۇ ئوتلارنىڭ پۇرقىتىنى ھېچ كىشى بىلگىنى يوق.
ئاشىقلارنىڭ بازىرىدا بولدۇم خېرىدارىڭ سېنىڭ،
بارچە ئالەم ئىزدىمەيدۇ زۇلپا زۇننارىڭ سېنىڭ.
مەست بولۇپ مەجنۇن بولۇپ قىلار ئىشىمنى بىلمىدىم،
ياتىمەن بۇلۇڭدا مەن، بولۇپ گادايىڭ سېنىڭ.
باشتا مەن نادان ئىكەنمەن بىلمىدىم قەدرىڭنى مەن،
چۇشۇپ ئىدى ئىشىق ئوتۇڭ ئەمدى بىلدىم
قەدرىڭنى مەن.

ئەي يارىم سېنىڭ ئىشقىڭدا سەھەردە ئويغىنىپ كەلدىم،
يىراق يەردە تۇرالماستىن كويىڭدا قىزغىنىپ كەلدىم.
قەيەردە سېنى كۆرسەم ئاي ۋە كۈن دىدارىڭ بولغاچ،
تۇرۇپ بېشىمنى قارا يەرگە ئىلاندەك تولغىنىپ كەلدىم.

سېغىنىپ ھالىم خاراب

كۆرمەسەم يارىم سېنى سېغىنىپ ھالىم خاراب،
رەھىمە قىلىپ كەلسەڭ نەبولاتتي خەستەھالىمنى سوراپ.
تاقەتىم يوقتۇر خېنىم جامالىڭنى كۆرگىلى ئالدىراپ،
ئىشقى ئوتتۇگدا كۆيدى باغرىم، ئاقتى ياشىم شاقىراپ.
سۆدىن ئايرىلغان بېلىقتەك ياتىمەن باشىم سېلىپ،
سورىمىدىڭ ھالىمنى سەن بى رەھىمى يارىم كېلىپ.
قالمىدى سەبرى قارارىم بىر زامان ئۇلتۇرغىمدەك،
بار ۋۇجۇدۇم غەمگە توشتى سەن يارىمنى ياد قىلىپ.
بىر كۈنى سۆيسەم سېنى يېتەر كۆڭلۈمگە شاتلىق،
كېچە - كۈندۈز سەن يارنى دەپ ديۋانە بولدۇم
ئاقىبەت.
ئەل ۋە يۇرتۇمدىن كېچىپ - غۇربەت ئازابىنى چېكىپ،
سەن گۈلۈمنىڭ ئىشقىدا ديۋانە بولدۇم ئاقىبەت.
سېنىڭ ئىشقىڭدا ئەي يارىم كېچە - كۈندۈز
يىغلاتتا مەن،
ئەمدى ئۆيگە بارغىنىچە سېنىڭ دەردىڭدە ياتىمەن.
كۆرۈپ ھەسرەت ئوتى بىلەن، يىغلاپ كېتەرمەن
تۈنۈ دۇنيادىن،
كېچە - كۈندۈز ئوتىدىن ئايرىمەن سەن قايسى
دۇنيادىن.
ئاخىرى سېغىنىپ [illegible] سېنىڭ گۈزەل جامالىڭنى،
[illegible]

كۆك رومالغا ئورۇلۇپ مۇپتىلا بولدۇم نىتەي،
غەم ئوتىدا سارغىيىپ كۆيۈپ ئادا بولدۇم نىتەي.
غەم ئوتلىرىڭ كۆيدۈرۈپ قىلدى باغرىمنى كاۋاپ،
ئالدىمدا تەزىم قىلىپ ئوچۇقكىنە بەردىڭ جاۋاب.
سېنىڭ ئايدەك جامالىڭ تولۇن ئايدەك پارقىراپ،
تۈن ۋە كۈن زارى يىغلاپ ئاقتى ياشىم شارقىراپ.
سەن مېنىڭ يادىمغا كەلسەڭ ئوت ـ سوۋۇڭغا تولغىنىپ،
سەن يۈرۈيسەن بىخەۋەر زەرباپ تونغا ئورۇنۇپ.
ئەي خېنىم ئىگىلمە قاش باغلىدىڭ باغرىڭغا تاش،
كۆيدۈرۈپ قىلدىڭ كاۋاپ، ئاي ۋە يۈزلۈك زۇلپا چاش.
زۇلپا ساچىڭنى يېيىپ، ئىككى جاھاندىن ئۆرگىلەي،
قولغىنەمگە تىللا ئېلىپ، مۇڭلۇق بېشىڭدىن ئۆرگىلەي.
كۆيدۈرۈپ ئاۋارە قىلما مەن غېرىپ بىچارىنى،
كېچىلەدە ياد ئەيلىگىل مەن غېرىپ ئاۋارىنى.
كۆيدۈرۈپ قىلدىڭ كاۋاپ، قىلدىم ئىزىڭغا مەن تاۋاب.
خۇرما رەڭلىك سەن مېلەك خۇشقىنە بەرسەڭ جاۋاب.
بويلۇرۇڭغا تەلپۈنۈپ، يولۇڭغا مەن قالدىم قاراپ،
نەچچە كۈنلەر كۆرمىسەم بولۇر مېنىڭ ھالىم خاراب.
كويىڭدا مەن ئاھ ئۇرۇپ تەندە قۇۋۋەت قالمىدى،
جامالىڭنى كۆرگىلى دىلىمدا تاقەت قالمىدى؛
كۆيدۈرۈپ دىلبەر ئۆزۈڭ سەرسان قىلدىڭ ئىككى
جاھان،
ھەر كۈنى لەززىگە كېلۇر جاھاندىكى كونا ماكان.
مەن ئۆزۈم ئاشىق بولدۇم سەن مىلىك ئول يارىغا،
ھەر كىشىنىڭ مېھرى بولسا بىر ئېرىز شۇل يارىغا.
بىر ئېرىز شۇل يارلىرى كېلۇر دائىم نەچچەن زامان،

بىر كۈنى ئالدىمغا چىقتى دىلبىرى رەنا ئۆزى،
قاش ئېتىپ كۆڭلۈمنى ئالدى، مېھرىبان شېرىن سۆزى.
گاھ كۆرۈنۈپ ـ گاھ كۆرۈنمەي چىقمىدىڭ
ئالدىمغا سەن،
ھەر ھېيلىلەر بىرلە مەشۇقىڭنى ئالدىغان ئۆزۈڭسەن.
چىقارغا جان يېقىن بولدى، ئۆلەرمەنمۇ كۆرۈپ دىدار،
بېرىپ ئەيتىڭ شول يارىمغا ئېچىلدۇرسۇن باھارىمنى.
ئۆلۈپ كەتسەم بىيرەھمى يارىم كىلىپ بېسىپ ئۆتسۇن
مازارىمنى.

× × ×

نۇزۇگۇم

ئاھى ئۇرسام يېتەرلەر يەتتى ئاسمان پەلەككە،
كۆڭلۈم مېنىڭ ئۇنتماس سەن يارىمدىن بۆلەككە.
نۇزۇگۇمنى قوندۇراي خۇشمۇ نازۇك بېلەككە،
شۆلە ئۇرسۇن ھەر زامان مۇھەببەتلىك يۈرەككە.
قوندۇرسىڭىز قوندۇرۇڭ گۈللەر زىبا شاخىمەن،
دۈشمەن كېلىپ ئۈزمىسۇن دەپ دائىم سىزگەقارايمەن.
بېرىلمىدىم دۈشمەنگە ئايا سېنىڭ كويۇڭدا،
مېنىڭ يادى ئېسىمنى سەن كەچۈرگىل دىلىڭدا.
ئۇل دىلىڭدا ياد قىلغىل مۇھەببەتلىك بەندىنى،
كۆك رومالغا ئورۇلۇپ قاندۇرغىل سەن يۈرەكنى.

سۇغارغىلى ئەر بارمىكىن شۇ دانە بۇغداينى.
سۇغارغىلى ئەر بولسىكەن شۇ دانە بۇغداينى.
كېچە-كۈندۈز يات ئېتەرمىز ئۈستۈن خۇدانى.
كۈزدە بۇغداي مايسا بولدى شاخى قويدى ھەر تەرەپ،
دوستلۇقىمىز شۇنچە ئىكەن ئاشنالىق بىر تەرەپ.
كۈزدە بۇغداي مايسا بولدى سۇغارغىلى كەلدىڭمۇ يار،
جانچىقار ھالەتكە يەتتى ھال سوراپ كەلدىڭمۇ يار.
چىللا زىمىستاندا ئۈنەر سەبزە باھارنىڭ ئەۋۋىلى،
ياخشىلارنىڭ مېلىمىدىن سەبزە ئۈندى قىشلىقى.
قىشلىقى ئۈنگەن چېچەكنىڭ تەرىپى نازۇك تۇرۇر،
سۇغىرىپ گۈل ساشقىلى ئالغان كىشى ئاشىق تۇرۇر.
تام چېچەك تامسۇ چېچەك، تامدىن ئېگىز بارمۇ چېچەك،
كۆرگىلى كۆكلۈك چېچەك كۆتەرسىلە ئېغىر چېچەك.
بو چېچەكنىڭ شەربىتى شۆشۈگىدىدۇر① . شۆشۈگىدىدۇر،
كۆتەرسىلە ئېغىرلىقىدىن بويلىرى پەللەكتىدۇر.
بۇ چېچەكنىڭ تەرىپىنى ھۆم بىلەن نام ئەيلىدۇق،
بۇ چېچەكنى سىزگە بىز تەقدىم قىلىپ تۆھپە ئەيلىدۇق.

تۆيلىرىنى ئاقلىسىلا پىشقىن بىلەن قاشلىسىلا،
كۆكنى تۇتقان بىز ئىدۇق، بىزنى تاشلىۋەتمىسىلا.
بۇ دۇنيانىڭ كارىنى يىراقىنا ئاپىرىپ تاشلىسىلا،
نەغمىچى لازىم بولۇر، ھېپىزلارنى راسلىسىلا.
ئۇسسۇلچى لازىم بولۇر چوكانلارنى راسلىسىلا،
غازنى ئوتتۇز، قوينى تۇققۇز ھەممىنى تەڭ راسلىسىلا.

---

① شۆشۈگە — ئىدىشىدۇر.

سەن مىلىكىنىڭ شۆلىسىدە مامۇر بولۇر ئىككى جاھان.

كۆك مېلىسى①ۋە قاتار مەشرەپ

ئاراتۇرۇك چەت چېگرا جاي بولغىنى ئۈچۈن ئۆتمۇشتە كىنو ـ تىياتىر قاتارلىق مەدەنى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى يوق دېيەرلىك ئىدى. شۇڭا ئاراتۇرۇك ئۇيغۇرلىرى ئۆزلىرىنىڭ بوش ۋاقىتلىرىدىن پايدىلىنىپ، قاتار مەشرەپ، كۆك مېلىسى ئۇيۇشتۇرۇپ ئۆز كۆڭۈللىرىنى ئۆزلىرى ئۇلاپ كەلگەن.

دەسلەپتە كۆك مېلىسىنى ئۇيۇشتۇرغۇچى ئالدى بىلەن قىشنىڭ چىللى زېمىستان كۈنلىرىدە بىر قاچىغا بۇغدايىنى تېرىپ ئۇندۇرىدۇ. بۇ بۇغداي ئۇنۇپ رەسمىي مايسا بولغاندىن كېيىن بۇ كۆكنى قىزغا تەقلىت قىلىپ، رەڭگا ـ رەڭ گۈل چېچەكلەر بىلەن زىنەتلەپ، ئالاھىدە تەييارلىنىق بىلەن كۆك مېلىسى ئۇيۇشتۇرۇپ، خالىغان كىشىگە كۆك بېيىتىنى ئېيتىپ تەقدىم قىلىدۇ. كۆكنى ئالغۇچىمۇ، ھەشقاللا ئەيتىپ قوبۇل قىلىدۇ. مانا شۇنداق قىلىپ كۆك مەشرىپى ئۇزۇلمەي قولدىن ـ قولغا يۆتكىلىپ نەتىجىدە قاتار مەشرەپكە ئايلىنىپ كېتىدۇ.

بۇ كۆك مېلىسىدە ئېيتىلىدىغان كۆك بېيىتى مۇنداق:

قىشلىقى ئۇندۇرديلە بىر دانە بۇغدايىنى،

① مېلىس — مەشرەپ مەنىسىدە

دەپ كىيىنكى نۆۋەتلىك ئويۇننىڭ ئاساسىنى سىلىپ قويۇپ مەشرەپنى داغ - دۇغلىق ئاخىرلاشتۇرىدۇ.

پولۇ ھەققىدە نەزمە:

قەدىمدا توي - تۆكۈن، مەشرەپلەردە مېھمانلار ئۈچۈن پولۇ سىلىپ ئاش قويۇلغان بولسا پولۇنى يە- ۋېلىپ، ئۇنىڭ ئىللىق پۇرىقى، مېزىلىك تەمى ۋە كىشىلەرنىڭ تېنىگە راھەت تاپقۇزۇشتەك ئاتاقلىق نامىنى مەدھىيلەپ بۇ قوشاقنى ئېيتىپ قىزىقچىلىق قىلىدۇ.

(نەزمە مۇنداق)

جۇملە نېمەتلەر ئىچىدە شاھى سۇلتاندۇر پولۇ،
دېمىسلە ئىمانىغا قۇۋۋەت جانغا راھەتتۇر پولۇ.
پەدىرى ① قوي يىغىدۇر، مادىرى ② كۆك چاي پولۇ،
شۇنچە ئەرزان ئىدۇركىن، گۆش بېسىپ ئەتكەن پولۇ.
سەۋزىسىنى تۇزدا قورۇپ، ياغنى كۆپ سەپكەن پولۇ،
جان پولۇ، جانىم پولۇ، جانغا راھەتتۇر پولۇ.
ئامىيلەر مۇشتىلاپ ئاتۇر، چاينىماي پۈتۈن يۇتۇر،
غىق تۇتۇپ كۆزىنى ئالايتىپ، سىڭمەيىن تۇرغان پولۇ.
تۆت قارى بىرلا بولۇپ يېسە پولۇدىن بىر تاۋاق،
بىر تاۋاقى، بىر تاۋاق تىللاغا ئەرزاندۇر پولۇ.

---

① پەدەر — ئاتا مەنىسىدە.
② مادەر — ئانا مەنىسىدە.

مېھمانلارنى قىزىتىشقا ھاراق شاراپ راسلىسىلا.

دەپ كۆك بېيتنى زوق ـ شوخ بىلەن ئېيتىپ ئاخىرلاشتۇرىدۇ.

قار بېيىتى

ھەر يىلى تۇنجى قار ياغقاندا مۇنۇ بېيىتنى يېزىپ قارنى ئىچىگە ئېلىپ ئۆيىنىڭ تۇرنۇكىدىن تاشلايدۇ.

ئۇ بېيىت مۇنداق:

ھەقتى ئاللا ئەھمىدى، ياغدۇردى قارنى رەھمىتى،
قار يېغىپ ئالەم يۈزى بولدى ئاپپاق.
گۆش پىشىپ ئۆيىنىڭ ئىچى بولدى بى دىماق،
دىلبىرىم بۇ نام بىلەن قارلىقنى تاشلىدۇق.
شۇ كۆكۈللەر خۇشلۇقىدىن بۇ ئويۇننى باشلىدۇق،
چىنا چايجۇشتا ھاراق خودىكەۋسەرنى راسلىدۇق.
چالغىلى قالون، سەتەر، بەرباب، راۋابىنى راسلىدۇق،
نەغمىچى لازىم دېسە، بىر جۈپ جوگاننى راسلىدۇق،
قار ئېلىپ بارغان كىشىنى پەم بىلەن بەك تۇتسىلا.
قېشىغا ئۇسما قويۇپ، پەدەس بېرىپ ياندۇرسىلا،
قار ئېلىپ بارغان كىشى كەلسە سالامەت يېنىپ.
قار ئېلىپ قالغان كىشى جابدۇق قىلۇر ئاتنى مىنىپ،
ئاتنى چېپىپ.

5 ـ كۈنى چەلپەك سېلىپ، ياغ پۇرىتىپ ئازراق جامائەتنى چاقىرىپ كىچىكرەك نەزىر بېرىدۇ.

7 ـ كۈنى چوڭراق نەزىر قىلىنىدۇ. بۇ سىپارە دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا ھەر كىم ھال ـ ئوقىتىگە يا ـ رىشا 2 ـ 3 مال ياكى كالا، توگە سويۇپ، پولۇ سې ـ لىپ پۈتۈن يۇرتقا نەزىر بېرىدۇ. مۇشۇ يەتتە كۈن ئىچىدە بىر قېتىم قۇرئان تامام قىلىنىدۇ. 40 كۈن بولغاندا ئاددىيلا نەزىر بېرىلىدۇ. بۇ قىرىقى نەزىر دەپ ئاتىلىدۇ. يەنە 100 كۈن تولغاندا «يۈزى نەزى ـ رى»، بىر يىل تولغاندا «يىلى» نەزىرى بېرىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ ھەر يىلدا چەلپەك سېلىپ ئاش قى ـ لىپ ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا ياغ پۇرىتىپ «يىل نەزىرى» بېرىلىدۇ.

يەتتىنچى نەزىرى بولغان كۈنى مېيىتنىڭ چوڭ نامىزىنى چۈشۈرگۈچىگە مېيىتنىڭ ئۇزۇن چاپىنى بول ـ سا شۇنى بېرىدۇ. بولمىسا ناماز ھەققى ئۈچۈن بىر كىيىملىك رەخت بېرىدۇ، كەمبەغەل بولسا، ھېچنەرسە ئالمايدۇ، خالىس ناماز چۈشۈرۈپ قويىدۇ. يۇغۇچىلار ـ غا، باش تەرىپىنى تۇتقانلارغا باش كىيىم بېرىدۇ. ئايىغىنى تۇتقانلارغا ئاياغ كىيىم بېرىدۇ. ئاخشاملىق نامىزىنى ئوقۇغۇچى كىشىگە بىر كىيىملىك رەخت بې ـ رىدۇ. بۇ نامازيەتتىسىگىچە ئوقۇلىدۇ. يەتتىسىگىچە ھەر ئەتىسى يېڭى نان (يەنى چەلپەك) سېلىپ توپا بې ـ شىغا بېرىپ ئايەت ئوقۇپ قايتىپ كېلىدۇ. يۇقىرقى نەزىرلەردە تاماقتىن بورۇن شېكەر ياكى ھەر خىل مې ـ

ئۇستىسى نا ئۈستا بولسا تېگى كۆيگەندۇر پولۇ.
چىرقىقىسىندىن چىڭدىلىپ، گەللىسىدىن ئۆتكەن پولۇ،
ئىككى موللا بىر بولۇپ، يېسە پولۇدىن بىر تاۋاق.
ئاۋازى ئانداق چىقار گومبىزى گويا پولۇ،
جان پولۇ جانىم پولۇ جانغا راھەتتۇر پولۇ.

4) ئىدەرە، سۈننەت ۋە ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى

ئاراتۇرۇك ئۇيغۇرلىرى قەدىمدىن تارتىپ بالا تۇغۇلسا ئىدەر توي ئۆتكۈزىدۇ. بالا ئوغۇل بولسا، 7 ياشقا كىرگەندىن كېيىن سۈننەت تويى ئۆتكۈزىدۇ. بۇ ئىككى تويدا يۇرتتىكى ئەھلى جامائەت ۋە باشقا يۇرتلاردىكى ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلەرنى چىللاپ ئۆزىنىڭ ھال ئوقىتىگە يارىشا نەزىر ئۆتكۈزىدۇ.

كېچىلىكى مەشرەپ ئويۇشتۇرىدۇ.

ئەگەر بىر كىشى ۋاپات بولسا، مۇمكىنقەدەر تېز يەرلىككە قويىدۇ. شۇ كۈنى ئۆلۈك چىققان ئۆيدە تاماق ئېتىلمەيدۇ. ئۆلۈكنى ئۇزىتىپ بولۇپ كەچتە تەسۋە - تەھلىل ئوقۇپ، قاتناشقۇچىلارغا مال سويۇپ ئاش بېرىلىدۇ.

ئۆلۈك ئۇزىتىلىپ 3 - كۈنى بىر مال سويۇپ، تاماق قىلىپ نەزىر قىلىنىدۇ. بۇنى 3 نەزىرى دەپ ئاتايدۇ.

13. ئاراتۇرۇكتىن ئۆتكەن يىپەك يولى

ئاراتۇرۇكنىڭ ئادەم نوپۇسى ئاز بولغىنى بىلەن تېررىتورىيەسى كەڭ دائىرىلىك ئورۇن بولۇپ، يىپەك يولىنىڭ ئىككى تۈگۈنى ئاراتۇرۇك بىلەن ئۆتىدۇ.

بىرىنچى تۈگۈنى: تۆگىچى، ئېشەكچى كارۋانلار قاتنايدىغان يول بولۇپ، دۇڭخۇاڭدىن چىققان كارۋان غەربكە قاراپ ماڭغىنىچە شىڭشىڭشيا جىلغىسىغا كىرىدۇ. ئۇيەردە ھاردۇق ئېلىۋالغاندىن كېيىن غەربكە قاراپ مېڭىپ ئۇمۇر تاغلىرىنىڭ غەربى چېتىدىكى سىمى-خۇاچەن (سۆجە بۇلاق)گە كېلىدۇ. بۇ يەردە جەنشۇرىنى-نىڭ بىر چازىسى بولۇپ بىرپەيجاڭلىق ئەسكىرى بار. بۇلار باج ئېلىش بىلەن مەشغۇل بولىدۇ. كارۋانلار بارلىق سودا-گەزمال، يەل-يېمىش قاتارلىق نەرسىلىرىنى تىزىملىتىپ، باج تۆلەپ بولغاندىن كېيىن، يەنە غەربكە قاراپ يولغا چىقىپ ئاداقىنىڭ سۆجە بۇلاقتا بىر كېچە قونۇپ، ئاراتۇرۇك غولىنىڭ تۆۋەنكى ئاغزىغا كېلىپ ئۇ يەردىن ئالتۇن كۆندۆگە كېلىپ، تۇركۆلنىڭ يولى بىلەن قاساپچى كۆندۆنى بويلاپ تۇركۆلنىڭ كۆل بويىدا ھايۋانلىرىنى بېقىپ

ۋىلەرنىڭ قاقلىرى بىلەن شەربەت قويىدۇ. بەزى ئەھـ
لى ئېغىز تېگىدۇ.

ئۆلۈكنىڭ كېپەنلىكى ئۈچۈن 12 مېتىردىن، 15 مېترغىچە ئاق كۆبۈدىن 3 قات كېيىم تىكىپ، ئىككى قەۋىتىگە ھەر خىل ئۇلۇغ ئايەتلەر يېزىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يەرلىككە قويۇلىدۇ.

قىلاتتى. بۇيول نومدىن چىققان كىشىلەر تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ مىڭغان(مىڭ بۇلاق) ناھىيىسىگە كىرىپ ئۇ پەردىن داكۇرە، خانەكورە، ئولانباتۇرلارگىچە سودىغا بارغان، بۇيول 1933 - يىلى شىڭشىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىنلا ئېتىلىپ قالدى.

ئوبدان ھاردۇق ئالدۇرۋالغاندىن كېيىن دازىگو يولى بىلەن كۇمىنزا (قوۋزاق ئاغزى)غە بېرىپ، سۇمۇستان دېگەن يەردە يەنە بىر قېتىم بارلىق كەزماللىرىنى تىزىمغا ئالدۇرىدۇ (سۇمۇستان دېگەن: سومۇن سۆزى بولۇپ تىزىمغا ئېلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ). ئۇ يەردىن مېڭىپ بارىكۆل، مۇرى، گۇچۇڭ دېگەن يۇرتلارنى بېسىپ ئۆتۈپ «بەشبالىق» (جىمسا)قا كىرىدۇ. ئۇ يەردە ئەسلىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ پادىشاھلىرى جايلاشقان ئورنى ئىدى. كارۋانلا بەشبالىقتىن يولغا چىقىپ پۇكاڭ، ئۈرۈمچى، سانجى قاتارلىق يول بويىدىكى بىر مۇلچە يۇرتلارنى بېسىپ ئىلىخوغا كىرىپ، ئۇنىڭدىن سوبۇزغىچە سودىغا باراتتى.

يىپەك يولىنىڭ ئىككىنچى تۈگۈنى باۋتو، نىڭشا- لاردىن چىققان تۆمۈر ھارۋا يولى بولۇپ، بۇ يول غەربكە قاراپ مېڭىپ ئېگىز - چىڭگىز تاغلىرىنىڭ شىمالىنى بويلاپ، تەمەنچۇلو (تۆگە تاش) بىلەن ئۆتۈپ، بارىكۆلگە قاراشلىق لويەنمياۋ، (بۇ يەدە بىر دۆڭ بولۇپ، بۇتقا ئوخشايدۇ)نىڭ ئۈستى بىلەن مېڭىپ مۇرى ئارقىلىق بەشبالىق (جىمسار)غا كىرىدۇ. ئۇنىڭدىن ماڭغان كارۋان سانجى يولى بىلەن ئىلىخو ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىغىچە بېرىپ سودا ئالاقە قىلىشاتتى.

ئىچكى جەھەتتە: قۇمۇل ۋە ئاراتۈرۈك خەلقلىرى 1933 - يىللىرىدىن ئىلگىرى تاشقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىپ سودا ئالاقە

ۋبۇل ئالتۇنلارنى يۇتۇۋالاتتى، بۇنى كەنجالار (ئىش
ـجىرگۈچىلەر) كۆرۈۋېلىپ تاڭلىنەتتى بىچارە
ـمشچىلارنى بىرىيەرگەتەرەت قىلدۇرۇپ، تەرەت ئىچىدىكى
التۇنلارنىمۇ يىغىۋالاتتى. بۇئىشقا نارازىلىق قىلغۇچە-
رنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋېتەتتى، بۇخىل زالىملىقلارئاستىدا
ۋلۇپ كەتكەن ئادەملەرمۇ ئاز ئەمەس. ئەمما ئالتۇن
ازغۇچى كىشىلەر ئىچىدىن بىر پەمدار كىشى مەخپىي
الدا ئۆزىنىڭ ئايىغىدىكى جەڭخەي (قىلىن چەملىك
لاتا ئاياغ)نىڭ چەم ئارىسىغا نۇرغۇن پۇرچاقتەك،
ادۇردەك ئالتۇنلارنى تىقىپ ئېلىپ كېيىن يۇرتىغا
كېتىپ قالغان ئەھۋاللارمۇ بولغان. كېيىن ئالتۇن
قېزىش ئاخىرلاشقاندا ئالتۇن قازغان بارلىق سايمان -
جابدۇقلارنى ئالتۇن كۆندۈنىڭ ئاغزىدا 10 غۇلاچ
تېرەنلىكتىكى بىر قۇدۇقنىڭ ئىچىگە سېلىپ كۆمۈۋاتقان.»

ئىككىنچى قاراش (رىۋايەتتە) مۇنداق يېزىلغان:
(تارىخىي ئەمىنىيە)① داۋكۇاڭنىڭ خانلىق زامانىدا خاقان
چىن مەملىكىتى ناھايىتى تىنچ، ئاۋات، مەمۇرىچىلىق
بولغانىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن شىڭفۇخان تەختكە
چىققاندىن كېيىن، زاۋاللىققا يۈزتۇتتى. پەرەڭلەر نۇرغۇن
شەھەرلەرنى ئېلىپ، تالان - تاراج قىلىپ، خوجايىن
بولىۋالدى، يەنە بىر تەرەپتىن قاراختايلار خانلىق
تالىشىپ، خاقاندىن يۈز ئۆرۈپ، جەڭگى - جېدەل

① «تارىخىي ئەمىنىيە» — موللا موسابىننى ئەيسا سايرامىنىڭ ئەسەرى بولۇپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمكى كىتابلار تەتقىقات خەۋەرلىرىدە چىققان.

14. ئاراتۇرۇك ئالتۇن كېنى

ئاراتۇرۇك ئالتۇن كېنى ئاداق يېزىسىنىڭ غەربىدىكى قاقسو دېگەن يەردە بولۇپ ئاداقتىن ئالتۇن كانىغىچە 12 كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇيەرنىڭ ئۇمۇمىي ئاتالغۇسى ئالتۇن كۆندۆ دەپ ئاتىلىدۇ.

ئالتۇن كۆندۆدىكى ئالتۇننىڭ قېزىلىش توغرىسىدا ئىككى تۈرلۈك رىۋايەت بار.

بىرىنچى تۈرلۈك رىۋايەتتە، بۇنىڭدىن 250 يىللار ئىلگىرى ئەنگلىيىنىڭ ئىنژېنېرلىرى كېلىپ گەنسۇدىن 2000 دىن ئارتۇق ئەمگەكچى ئېلىپ چىقىپ ئالتۇننى كولاپ ئېلىپ كەتكەن دېيىلىدۇ. بۇ توغرىدا ئىسپاتلىغۇچى بىر ئادەم بار ئىدى، ئىسمى ئىسلام ئىدى، يۇرتى گەنسۇنىڭ جۇچۈەن ۋىلايىتىدىن ئىدى. بۇ ئادەم 1954 - يىلى 106 يېشىدا ۋاپات بولدى. بۇ ئادەمنىڭ ئېيتىشىچە «مېنىڭ بىر كىچىك ئاتام شۇ كاندا ئىشلىگەن، ئۇنىڭ دەپ بېرىشىچە»، بىز 2000 دىن ئارتۇق ئادەم ئىدۇق، ئاداق ئالتۇن كېنىنى يىڭگو (ئەنگلىيە) دىن ئادەملەر كېلىپ ئاشتۇرغان، ئادەملەر ئىچىدىغان سۇنى ئاراتۇرۇك غول ئېغىزىدىن توشۇپ بېرەتتى، بۇ ئالتۇن كان ناھايىتى مول ـ ھوسۇللۇق كان ئىدى، بەزى جايلىرىدىن پۇرچاقتەك، دادۇردەك ئۇيۇل ئالتۇنلار چىقاتتى. ئالتۇن كولىغۇچىلار پۇرچاقتەك، دادۇردەك

ماقۇل خان يەنە باشقا
ولماسمكەن» ئۇنىڭدىن باشقا كەرگۈزدى. ئەرزنى
ۆرىدىغان بىر مۇنچە سۆزلەرنىمۇ (تەستىقلىدىم).
اقان چىن كۆرۈپ: «جۇللى قىلدىم
ۇنداق بولسا ئۆزۈڭلار كىيان تېپىپ چىرىكلەرنى
بقىڭلار. ئۇششاق پۇخرالارغا جەبرى - زۇلزم بولىدىغان
شنى زادى قىلماڭلار» دەپ يارلىق كەلدى. شۇنىڭ
ملەن تەڭ شەھەر - شەھەردىكى مەنسەبدارلار تاغمۇ
اغ، دەشتىمۇ دەشت كان ئىزدەپ، پۇقرالارنى ھاشا
لىپ ئېلىپ بېرىپ، تاغ باغرىلىرنى چاشقان تەشكەن
دەك ئۆتمە تۆشۈك قىلىۋەتتى، ئەمما كان تاپالمىدى؛
تاپسىمۇ پۇقرالارغا ناھايىتى جەبرى - جاپا بولۇپ
كەتتى. ئىشلىگەنلەرگە ھەق بەرمىدى. ئاخىرىدا چىققان
كانلارمۇ خاراب بولدى. نەچچە تۈرلۈك
باج پەيدا بولۇپ، تۇز پۇلى دەپ ئالدى.
ھەر ئايدا ئادەم بېشىغا چوقا پۇلى دەپ ئالدى.
يۇقىرىقى يېزىلغان پاكىتتىن قارىغاندا قىزمۇل
ۋېكى ئەھمەت ۋاڭنىڭ ئاداق ئالتۇن كېنىنى قازدۇرغان
لىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. بۇ كاننىڭ ئەتراپىدا
نەچچە يۈز ئېغىز تاش ئۆيلەرنىڭ خارابىسى ھېلىھەم
بار. ئالتۇن سۆزگەن تاش ئۇششاقلىغان تۈگمەن
تېشىدەك تاشلارمۇ بار. بىر دانە كىچىككىنە بۇتخانا
ئۆيى، چىراغلىرى بىلەن ساقلانماقتا، ئەھۋالدىن
قارىغاندا ئىشلىگۈچىلەر خەنزۇ بولۇشى مۇمكىن، قېزىلمىشىغا
يوقىرىدا ئېيتىلغاندەك 250 يىلدىن ئاشقان بولۇشى مۇمكىن.
ئىچىدىن يېقىندا يارماق پۇللارمۇ چىقتى، بۇ جۇڭگونىڭ
پۇلى ئىدى.

توختىمىدى. تۇڭگانلار ئۆز ئىچىدىن خان تەيىنلەپ
خاقانى چىنغا بوي سۇنمىدى. ئەتراپلاردىكى قوشنا
پادىشاھلارمۇ ھەر بىرى بىرتۇرلۇك سۆز پەيدا قىلىپ
خاقان چىننى ئارامىدا قويمىدى. شۇنىڭ بىلەن خاقان
چىن مەملىكىتى ۋە ئۇنىڭ پۇقرا - خەلقلىرىنىڭ بىشىدىن
تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك كۆتۈرۈلۈپ كەتتى.

خاقان چىن بۇ تەرەپتىكى شەھەرلەرنى كوۋەي
(قاپقىنىڭ سىرتى) دەپ ئاتايدىكەن. يۇقىرىقىدەك
پاراكەندىچىلىك بىلەن كىزۋەيدىن خەۋەر ئالالمىدى
بەلكى كىزۋەيگە تەۋە يۇرتلاردىكى مەنسەپدارچىرىكلەرگە
«بۇنىڭدىن كېيىن ‹كولىيالىڭ› يەنى تەمىنات ئەۋەتەلمەيمەن،
نەچچە يىللاردىن بىرى، خەزىنىدىن تەمىنات ئەۋەتىپ
بىرىپ، نۇرغۇن خەزىنىلەرنى سەرپ ئېتىپ كىزۋەيدىكى
مەنسەپدار چىرىكلەرنى باقتىم. ئەمما خەزىنىگە ھىچ
قانداق مەنپەئەت پايدا يەتمىدى. كىزۋەينى تاشلاپ
قايتىپ كېلىڭلار» دەپ يارلىق چۈشۈردى. ئەمما بۇ
تەرەپتىكى مانجولارنىڭ چوگى جاڭجۈن، مۇسۇلمانلارنىڭ
چوگى، قۇمۇل ۋېگى ئەھمەت ۋاڭ بەگ قاتارلىق كاتتا
مەنسەپدارلار مەسلىھەت قىلىشىپ، خانغا تۆۋەندىكى
مەزمۇندا ئەرز بەردى: «بۇ تەرەپتىكى شەھەرلەرگە
ئۇلۇغ خاننىڭ خەزىنىسىدىن تەمىنات كەلمىسىمۇ، كان
تېپىپ، ئۆز كۈچىمىز بىلەن ئالتۇن، كۈمۈش، مىس
كولاپ، چىرىكلەرنى باقىمىز. بىز ئاتا - بوۋائەجداد-
لىرىمىزدىن تاتىپ، ئۇلۇغ خاننىڭ خىزمىتىنى قىلىپ
دۆلىتىنى كۆرگەن. يارلىققا ئەمەل قىلىپ (كىزۋەينى)
تاشلاپ كەتسەك، ئۇلۇغ خان چىننىڭ شەنىگە ئوبدان

ئىدى. ئۇنىڭ تەخەللۇسى «بەيلۇڭگاڭ» ئىدى. ئۇنى قومۇلدىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۆز ئادىمى ھېسابلاپ ئاراتۈرۈك جەڭساجۇيگە دۇسا قىلىپ چىقارغان. ئۇ، ئاراتۈرۈك ناھىيە تەۋەسىدىكى گومىنداڭ ئىشپىيونلىرىنىڭ خىزمىتىنى باشقۇراتتى. بۇ، بىزنىڭ تەشكىلاتىمىزنىڭ خىزمەتلىرى ئۈچۈن ياخشى شارائىت يارىتىپ بەردى. بەكرى ئۆمەر ناھىيە دائىرىسىدىكى گومىنداڭ ئىشپىيونلىرى يېزىپ ئەۋەتكەن مەخپىي خەۋەرلەرنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن بىزنىڭ «خەلقچىل ياشلار تەشكىلاتىمىز» نى پاش قىلىدىغان قىسىملىرى بولسا ئۇنى تۈزەشتۈرۈپ يېزدۇرۇپ ئاندىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلدۇرۇپ، گومىنداڭ داڭبۇسىغا كىرگۈزۈپ بېرەتتى. ئەسلىدىكى نۇسخىسىنى قومۇلدىكى خەلقچىل ياشلار تەشكىلاتىغا يوللاپ بېرەتتى. بەكرى ئۆمەرنىڭ ئايالى ھىدايەتخان ھەم «خەلقچىل ياشلار تەشكىلاتى» نىڭ ئەزاسى بولۇپ، ئۇ ئاراتۈرۈكتىكى خەلقچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ دوكلاتلىرىنى قومۇلدىكى ياشلار تەشكىلاتىغا يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئالاقىچى ئىدى. ئۇ ئايال 1943 - يىلى كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولۇپ كەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا مەن (سادىر تۇرشا) ئالاقىچى بولۇپ تەيىنلەندىم. مېنىڭ بۇرۇنقى ئىسمىم تۇرسۇن تۇرشا ئىدى. ئاراتۈرۈككە ئالاقىچى بولغاندىن كېيىن سادىر تۇرشاغا ئۆزگەرتىلگەن.

ئۈچ ۋىلايەتتىن بىزگە بېرىلگەن ئاساسلىق ۋەزىپىمىز:

15. سادىر تۆرشا بىلەن قىلغان سۆھبەتتىن خاتىرە

مەزمۇنى: ئاراتۇرۇكتىكى خەلقچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ ئىش پائالىيەتلىرى ھەققىدە.

«مەن ئاراتۇرۇككە 1943 - يىلى چىقتىم. مېنى قۇمۇلدىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قورچاق ۋالىي مەھكىمىسى تەرىپىدىن مۇئاۋىن ھاكىم قىلىپ چىقارغان. مەن ئەسلىدە ئۈچ ۋىلايەتنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىدىكى «شىنجاڭ خەلقچىل ياشلار تەشكىلاتى» نىڭ ئەزاسى بولۇپ، شۇ تەشكىلاتنىڭ يەر ئاستى خىزمەتچىسى ئىدىم. بىزگە قۇمۇلدىكى — ياشلار تەشكىلاتىنىڭ مەسئۇللىرى: ھوشۇر مۇسا (قۇمۇل ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىدا ئىشلەيتتى) بىلەن يۇسۇپ مەمۇل قاتارلىق ئىككى كىشى رەھبەرلىك قىلاتتى. مېنى ئاراتۇرۇككە بەلگىلىگەندىن كېيىن مەن ئۆز تەشكىلاتى»نىڭ ئاراتۇرۇكتىكى ياشلار تەشكىلاتىنىڭ باشلىقى بەكرى ئۆمەرلەرنىڭ ئالاقىچىسى بولۇپ چىقتىم.

مەن ئاراتۇرۇك «خەلقچىل ياشلار تەشكىلاتى» نىڭ ئىش پائالىيەتلىرى توغرىلىق سۆزلەپ بېرەي. ئاراتۇرۇكتىكى تەشكىلاتىمىزنىڭ باشلىقى بەكرى ئۆمەر

يوشۇرۇن بىزنىڭ ئىگىدارچىلىقىمىزغا ئۆتكەنىدى.

ئۈچىنچى قەدەمدە: يۇقىرىنىڭ قوزغىلىش بۇيرۇقىنى كۈتۈپ تۇرۇش بولۇپ، قاچان بۇيرۇق يېتىپ كەلسە قوزغىلىپ چىقىش ئىدى. 1946 - يىلى 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئۈرۈمچىدە بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەسىس قىلىندى. بىرلەشمە ھۆكۈمەتكە جاڭجىجۇڭ رەئىس بولدى، ئەخمەتجان قاسىمى، بۇرھان شەھىدىلەر مۇئاۋىن رەئىس بولدى، ليۇمىڭچۇن باش كاتىپ بولدى. ئابدۇكېرىم ئابباسوپ، سالىسلەر مۇئاۋىن باش كاتىپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن بۇلارنىڭ رەھبەرلىكىدە «11 بىتىم» ئىمزالاندى. بىتىمنىڭ ئىچىدە «كىمكى بىتىمنى بۇزسا شۇ تەرەپ جاۋابكار بولىدۇ» دەپ يېزىلغان ئىكەن. قۇمۇلدىكى تەشكىلاتىمىز بىزنى بۇيرۇق كۈتۈپ تۇرۇڭلار دەپ ئاگاھلاندۇردى. بىز شۇ كۈندىن باشلاپ بۇيرۇق كۈتۈپ ياتتۇق. مۇشۇ كۈنلەردە (1947-يىلى) تەنسەندىكى سېيىت قۇربان بىلەن ئونانبايلار ئالدىراڭغۇلۇق قىلىپ گومىنداڭغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ چىقىپ، تەنسەنكۇ (كۆشۈتە) غول ئىچىدىكى بوقتان دېگەن يەرنى توسۇۋېلىپ گومىنداڭنىڭ نەچچە يۈز ئەسكىرىنى قىردۇۋەتتى. قۇمۇل بىلەن ئاراتۈرۈكنىڭ ئالاقە يولىمۇ توسۇلۇپ قالدى، بۇ خەۋەر ئۈرۈمچىگە يەتكەندىن كېيىن، ئۈرۈمچىدىن بۇرھان شەھىدىنى توپىلاڭنى تىنجىتىشقا ئەۋەتكەنىكەن. بۇ ئادەم قۇمۇلغا كېلىپ، سېيىت قۇربان بىلەن ئونانبايغا ئەلچى چىقىرىپ، قۇمۇلغا ئالدۇرۇپ كېلىپ، نۇرغۇن كاپالەتلەر ئارقىلىق توپىلاڭنى تىنجىتىپ، سېيىت

قومۇلنى ئازاد قىلىش ئۈچۈن ئاراتۇرۇكنى ئىنقىلاب بازىسى قىلىش، بۇ مەقسەتنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئاممىنى قوزغاش، قورال يارافنى قولغا چۈشۈرۈش، ئاخىردا قوزغىلىپ چىقىپ گومىنداڭنى يوقىتىش ئىدى.

بىز مۇشۇ نىشان بويىچە ئىشلەپ، بىرىنچى قەدەمدە: ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ مەقسەت، نىشانىنى تەشۋىق قىلدۇق بۇ توغرىسىدا تەشۋىق ۋاراقىنى چىقىرىپ ئىلغار ئىدىيىلىك كىشىلەرگە تارقىتىپ بېرىپ گومىنداڭغا قارشى جامائەت پىكرى پەيدا قىلدۇق. ئاما ئىچىدىن بىزگە قوشۇلۇپ ئىنقىلاب قىلىمىز دېگەن ئادەملەر 500 — 600 كىشىگە يەتتى.

ئىككىنچى قەدەمدە: گومىنداڭ ساقچى ئىدارىسىنىڭ ئىچىگە ۋە جايلاردىكى جىگسا پەيچىسولارنىڭ ئىچىگە سىڭىپ كىرىپ، قورال تۇتقان مىللىي ساقچى ئەسكەرلەرنى ئۆزىمىز بىلەن بىرگە گومىنداڭغا قارشى ئىنقىلاب قىلىشقا ماقۇل كەلتۈردۇق. بەلكى، ئاراتۇرۇكنىڭ نوم يېزىسىدىكى گومىنداڭ ھەربىي لىيەنىنىڭ (باتالىيون) باشلىقى يەنلىيەنجاڭنىمۇ ئۆز تەشكىلاتىمىزغا قوشۇپ ئالدۇق. بۇ ئادەمىمىز بىزنىڭ ئىنقىلابىمىز پارتلاپ چىققان كۈنى ئۆز لىيەنىدىكى بارلىق قوراللىرىنى ئىنقىلابچىلارغا تاپشۇرۇپ بەرمەكچى بولدى، بۇنىڭدىن باشقا ئاراتۇرۇك ئالتى يۇرتىكى زۇۋيدۇي (ئۆزىنى قوغداش دۈيى) نىڭ بارلىق قورال ياراقلىرى ئۆز كىشىلىرىمىزنىڭ قولىغا ئۆتتى. ناھىيە بويىچە جەمئىي 600 تالدەك مىلتىق، پىلموت، مىناموتلار

داڭىنىڭ ھاكىمى ئابدۇللا ئادەم ئەۋەتىپ مېنى نوم-
دىن قايتۇرۇپ چىقتى. بۇ قېتىمقى قېچىش پىلانىم
ئىشقا ئاشمىدى. ئىككىنچى قېتىم ئاراتۇرۇكتىكى تور-
غۇنجاننىڭ ئۆيىگە ئاتقا چىقىپ شۇ يەردىن قاشماقچى
بولدۇم. ماڭا يول باشلاپ بايدىكى سەددىنشا بىلەن
جىڭسادۇيدىكى مالىك دېگەن يىگىتلەر قاچۇرۇپ قوي-
ماقچى ئىدى. بۇ قېتىممۇ ئارقامدىن نۇرشۇڭگەن باش-
لىق بىر بەن ئادەمنى چىقىرىپ مېنى نازارەت ئاس-
تىغا ئېلىپ قايتۇرۇپ، ئاراتۇرۇككە ئېلىپ چۈشۈپ،
ئاناڭ كېسەل ئىكەن، سېنى تېزدىن قۇمۇلغا كەلسۇن
دېدى، دېگەن تاكتىكا بىلەن بىر بەن ئادەم يالاپ
قۇمۇلغا ئېلىپ چۈشۈپ قولغا ئېلىپ داينگفاڭدا قا-
راڭغۇ ئۆيدە كۆزۈم كېچە-كۈندۈز تېڭىقلىق 6 ئاي ياتتىم.
كۆپ قېتىملىق سوراقلارغا تارتىلدىم.
ئۆز تەشكىلاتىم توغرىسىدا ھېچقانداق ئەھ-
ۋالنى پاش قىلمىدىم. شۇ ۋاقىتلاردا جاڭجىنجۇڭنىڭ
قۇمۇلدىكى خەلقچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ ئادەملىرىنى
ئۆلتۈرمەڭلار، قويۇپ بېرىڭلار دېگەن بۇيرۇقى كەلگەن
ئىكەن، شۇ بۇيرۇققا ئاساسەن مېنى تۈرمىدىن چىقى-
رىۋەتتى. مەن تۈرمىدىن چىقىپ قۇمۇلدىمۇ تۇرماي
ئۈرۈمچىگە قايتىپ چىقىپ ئۈچ ۋىلايەتنىڭ خەلقچىل
ياشلار تەشكىلاتىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى تەشكىلاتىنى تې-
پىپ ئالاقىچىلىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللاندىم.

بەكرى ئۆمەرنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدە بىلىدىغىنىم:

بەكرى ئۆمەرنى سولىغان ئۆيىنىڭ ئىشىكىدە پوست
تۇرغان ئەسكەرنىڭ ئۇخلاپ قالغان پۇرسىتىدىن پاي-

قۇربان بىلەن ئۇنانبايىنى ئۇرۇمچىگە ئېلىپ چىقىپ، شۇ يەردىن، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابچىلىرى تەرەپكە ئۆتكۈزۈۋەتتى.

1947 - يىلى قىزمۇلدا دېموكراتىك سايلام ئېلىپ بېرىلدى، بۇ قېتىمقى سايلامغا رەھبەرلىك قىلىش ئۈچۈن ئۈچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ ۋەكىلى سۇپىتىدە، ئۇيغۇر سايرانى، نەمەت خەلپەتلەر كېلىپ قاتناشتى. ئاراتۇرۇكنىڭ ھاكىملىرىنى سايلاش ۋاقتىدا ئۇيغۇر سايرانى بىلەن نەمەت خەلپەت ئۇسۇلغا دىققەت قىلماي، مېنى (سادىر تۇرشا) ھاكىم نامزاتىغا، بەكرى ئۆمەرنى جۇيجاڭلىق نامزاتىغا كۆرسەتكەنىكەن. بۇنى كۆرگەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى، بىز بۇلارنى ئۆز ئادىمىمىز دەپ يۈرسەك، بۇلار ئۈچ ۋىلايەتنىڭ ئادىمى ئىكەن دەپ بەكرى ئۆمەرنى قولغا ئېلىپ كەتتى، مېنى (سادىر تۇرشا) 1947 - يىلى 6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى قولغا ئېلىپ قۇمۇل دايىڭفاڭدا تۇرمىگە قامىدى. بىزنىڭ قولغا ئېلىنىپ كېتىشىمىزگە باشقا كىشىنىڭ سەۋەبچىلىكى يوق، ئۆز ئادەملىرىمىزدىن ئۇيغۇر سايرانى بىلەن، نەمەت خەلپەتلەر سەۋەبچى بولغان.

مېنىڭ قولغا ئېلىنىشىمنىڭ جەريانى مۇنداق بولغان: سايلامدىن كېيىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى مېنى قولغا ئېلىشنىڭ ئامالىنى ئىزدەۋاتقان ۋاقىتلاردا مەنمۇ بىر ئامال قىلىپ قېچىپ كېتىشنىڭ ئامالىنى ئىزدەۋاتاتتىم. بىر قېتىم ئىلمىياز ئابدى دېگەن بالىسىنى ئەگەشتۇرۇپ نومغا بېرىپ نوم ئارقىلىق تاشقى موڭغۇلىيىگە قېچىپ كېتىشنى كۈتۈپ تۇرغانىدىم. گومىن-

16. 1950 - يىلى ئاراتۇرۇكتە يۈز بەرگەن ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ

1950 - يىلى 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئاراتۇرۇكتە كومپارتىيىگە، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە قارشى ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ يۈز بەردى. بۇ ئىلگىرى-ئاخىرى 5 ئايدەك داۋام قىلغان، كۆلىمى چوڭ، تەسىرى ئىنتايىن ئەكسىيەتچى بولغان بىر توپىلاڭ بولۇپ، شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن يۈز بەرگەن زور توپىلاڭ ھېسابلىنىدۇ. ئازادلىق ئارمىيەنىڭ 6 - جۈن 16 - دىۋىزىيە، 46 - پولك، 1- روتا 2 - باتالىيوندىكى باتۇر، قەيسەر ئوفىتسېر - جەڭچىلەر مۇئاۋىن يىڭجاڭ خۇچىڭشەننىڭ قوماندانلىقى ئاستىدىكى ئاراتۇرۇككە چىققان ئارمىيىلىرى يوقىرى شىتاپ بىلەن 40 كۈن ئالاقە ئۈزۈلۈپ قالغان شارائىتتىمۇ قىلچە ئىككىلەنمەي 40 كۈن ئۆزلىرىنى قوغداپ دۈشمەنگە قاخشاتقۇچ زەربە بېرىپ، ئاراتۇرۇكتىكى ئىستىھكامنى مەھكەم ساقلاپ ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى. بۇ يەردە بىز مۇشۇ ئىستىھكامنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتمەكچىمىز.

1949 - يىلى تاۋسىيۇ، بۇرھانلار شىنجاڭنىڭ ھەقىقەتكە قايتقانلىقىنى ئېلان قىلدى. بۇ چاغدا ئا-

دېلىنىپ، ئىشىكتىن چىقىپلا قولىدىكى كويزا بىلەن پوست تۇرغان ئەسكەرنى ئۇرۇپ ھوشسىزلاندۇرۇۋېتىپ قېچىپتۇ، يىگىفاگىنىڭ سوقما تېمىنىڭ بېشىغا چىقىۋاتقاندا باشقا تەرەپتىكى پوست تۇرغان ئەسكەر تۇيۇپ قېلىپ، ئوق ئاتقان ئىكەن ئىككى تال ئوق تېگىپ شۇ تامنىڭ ئىچىگىلا دومىلاپ چۈشۈپ ئۆلگەن. بۇنىڭغا باشقا بىر كىشىنىڭ ھىيلە ئىشلىتىپ ئۆلتۈرگىنى يوق. مېنىڭ كۆز قارىشىمچە، بەكرى ئۆمەر قاچمىغانلا بولسا ئۆلمەس ئىدى، چۈنكى شۇ كۈنلەردە ئۈرۈمچىدىكى جاڭجىنجۈنىڭ قۇمۇلدىكى ئۈچ ۋىلايەتنىڭ قولغا ئېلىنغان ئادەملىرىنى قويۇپ بېرىش ئۇقتۇرۇشى كېلىپ قالغان ۋاقىت ئىدى.»

بىرىكتۈرۈشىنىڭ نەتىجىسىدىن پارتلاپ چىققان.

1 - شىنجاڭ ئۆلكىسىدە تۇرۇشلۇق ئامېرىكا كونسۇلىدىكى ماكنان ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ قوزغاشقا قۇتراتقۇلۇق ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ جايلاردىكى گومىنداڭ قالدۇق ئەكسىيەتچى ئەمەلدارلىرى بىلەن يوشۇرۇن تىل بىرىكتۈردى.

شىنجاڭ ئۆلكىلىك بانكىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى جانىمقاننى قۇترىتىپ بەيتىك تېغىدا تۇرۇۋاتقان ئوسمان باندىتىنىڭ قېشىغا ئارقا - ئارقىدىن ئىككى قېتىم ئەۋەتىپ، گۇڭچەنداڭغا قارشى توپىلاڭ قوزغاشنىڭ ئالدىن تەييارلىقىنى قىلدى. ئۈرۈمچى نەنسەندىكى سىدىق زالىك، پولىك كوماندىرى جانابىل، يۇلتۇز موڭغۇللىرى ئىچىدىكى دوزجى، ئالتاينىڭ شىمالى تاغلىرىدا باندىتلىق قىلىپ يۈرگەن كرجاكىلار (ئاق ئورۇسلار) باشلىقى سامايلوپ، قۇمۇلنىڭ قورچاق ۋالىيسى يولبارس قاتارلىق باندىتلار بىلەن خۇپىيانە ھالدا تىل بىرىكتۈرۈپ، ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭغا كەڭ كۆلەمدە تەييارلاندى.

2 - قۇمۇلدىكى يولبارس 1949 - يىلى قىش پەسلىدە ئاراتۈرۈكتىكى قورچاق ھاكىم ئەيەدۇل ناسىر، لىفويشەن، ئەخمەتلەرنى ۋە يېزىلاردىكى بىر قىسىم سەنيەلەرنى قۇمۇلغا چاقىرتىپ كېلىپ، گۇڭچەنداڭ ئۈستىدە تەتۈر تەشۋىق قىلىشقا قۇتراتتى. يەنى «گۇڭچەنداڭ ئىسلام دىنىنى يوقىتىدۇ، مال - مۈلۈكلەرنى مۇسادىرە قىلىدۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ قىزلىرىنى خەنزۇلارغا ئېلىپ بېرىدۇ، ياشلارنى ئەسكەرگە تۇتىدۇ. قېرىلارنى

راتۇرۇكمۇ ھەقىقەتكە قايتقان ئىدى. ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ 6 - جۇن 16 - دىۋىزىيە 46 - پولك 1 - رۇتا 2 - لىيەنى ئاراتۇرۇك ناھىيىسىگە چىقىپ ئورۇنلىشىپ بولغاندىن كېيىن، نوم - باي يېزىلىرىغا 13 نەپەردىن جەڭچىنى باشلاپ چېگرانى قوغداش ئۈچۈن ماكانلاشقان ئىدى.

ئاراتۇرۇك تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانلىقى ئۈچۈن ئاراتۇرۇكتىكى ھەممە ئورگانلار يەنىلا گومىنداڭ قورچاقلىرىنىڭ قولىدا ئىدى. شىيەنجاڭ ئەبەيدۇللا ناسىر ئىدى. مۇئاۋىن شىيەنجاڭ لى فۇشىيەن ئىدى. قورچاق ساقچى ئىدارىسىنىڭ جۇيجاڭى ئەخمەت (تەخەللۇسى يىجەنجۇڭ) ئىدى. مۇئاۋىن جۇيجاڭ مامۇت ئىدى. جىنجاڭى بەردى ھاشىم ئىدى. سەنيىخۇينىڭ يىجاڭى ناسىر ئىدى. يېزىلاردا بولسا بوجاڭ سەنيىلەر باشلىق بولۇپ تۇرۇۋاتاتتى. خەلق ئازادلىق ئارمىيە جەڭچىلىرى ئاشلىق بىلەن ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەش ئۈچۈن نوم، بايلاردا ئەتىيازلىق تېرىلغۇ بىلەن شۇغۇللىنىۋاتاتتى.

ئەكسىيەتچىلەرنىڭ توپىلاڭ قوزغىشىنى ئۇلار نەدىن بىلسۇن؟ ئەكسىيەتچىلەر تىنچ ياتمىدى. يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە خۇپىيانە ھالدا قۇتراتقۇلۇق ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ ئاخىرى ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭنى قوزغاپ چىقتى.

1950 - يىلىدىكى توپىلاڭ پىلانلىق، مەقسەتلىك ھالدىكى بىر مەيدان ئەكسىلئىنقىلابىي كۆلەملىك زور توپىلاڭدۇر. بۇ ئىچكى ۋە تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ تىل،

تىپ ئۆلتۈرۈشنى مەقسەت قىلىپ يولنى توسۇپ تۇرات-
تى. خوفۇيىنجاڭ ئۇلارنىڭ پەيلىنىڭ بۇزۇقلۇقىنى
بىلىۋېلىپ ئاتنى چاپتۇرۇپ دۈشمەنلەرنىڭ ئالدىدىن
ئۆتۈپ كەتتى. باندىتلار ھودۇقۇپ كېتىپ، بىر تالمۇ
ئوق چىقىرالماي قالدى. شۇنىڭ بىلەن باندىتلارمۇ
ئاتقا مىنىپ خوفۇيىنجاڭنىڭ كەينىدىن قوغلىشىپ
ئوق ئاتقان ئىدى. خوفۇيىنجاڭغا ئوق تەگمىدى.
شۇنىڭ بىلەن خوفۇ يىنجاڭنى قوغداپ كېتىۋاتقان بىر
جەڭچى يار ئىدى. بۇ جەڭچى قولىدىكى ئاپتومات
بىلەن باندىتلارغا قارىتىپ ئوق ئۈزدى. باندىتلار
ئاپتومات ئوقىدىن قورقۇپ ئارقىغا قايتتى. خوفۇيىڭـ
جاڭ تېزلىك بىلەن ئاراتۈرۈكتىكى يىڭفاڭغا يېتىپ
كەلدى. شۇ ھامان قورچاق شيەنجاڭ ئەبەيدۇللانىڭ
ئىشخانىسىغا ئادەم ئەۋەتسە ئەبەيدۇللا ئىشخانىسىدا
يوق ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن خوفۇ يىنجاڭ ئارمىيىـ
گە بۇيرۇق بېرىپ قورچاق ناھىيە ئىدارىسى، قورچاق
داگېڭ، قورچاق جىڭساجۈيلەرنى مۇھاسىرە ئاستىغا
ئالدى. چارلاپ كۆرگەندە ئەبەيدۇللا غول ئىچىدە پىـ
يادە قېچىپ كېتىۋاتاتتى. جەڭچىلەر ئوق ئاتقان بولـ
سىمۇ ئوق ئەبەيدۇللاغا تەگمىدى. قورچاق مۇئاۋىن ھاـ
كىم لى فۇشەن بىلەن قورچاق ساقچى ئىدارىسىنىڭ
جۈيجاڭى ئەخمەتلەر قاچالماي مۇھاسىرە ئىچىدە قېـ
لىپ تىرىك قولغا چۈشتى. گومىنداڭنىڭ قالدۇق خاـ
دىملىرى بىلەن جىڭساجۈيدىكى ساقچىلارنىڭ ھەممىـ
سى نازارەت ئاستىغا ئېلىندى. شۇ ۋاقىتتا خوفۇ يىڭـ
جاڭ تاغ باشلىرىدىكى بەش پوتەيگە ئەسكەر تۇرغۇـ

ئۆلتۈرىدۇ» دېگەنلەردىن ئىبارەت. بۇ گەپلەرنى ئاڭ-
لىغان ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدىكى بىر قىسىم
كىشىلەر ئەكسىيەتچىلەرنىڭ بۇ ئىغۋالىرىغا ئىشىنىپ
قالدى. دەل شۇ كۈنلەردە قورچاق ئەبەيدۇل شىيەلجاڭ
ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ قوزغاشنى كېچە - كۈندۈز
پىلانلاشقا كىرىشتى. (ئەبەيدۇل گومىنداڭنىڭ چۇگچىن-
دىكى زۇگتۇڭ سايلاش سايلىمىغا قاتنىشىپ جىياڭجې-
شىنى زۇگتۇڭلۇققا سايلىغان ۋەكىلى ئىدى). ئەبەيدۇل
ناسىر باشلىق ناھىيە ئورنىدىكى قورچاق ھاكىمىيەت-
نىڭ باشلىقلىرى ئالدى بىلەن گومىنداڭنىڭ بىگزەن
دېگەن كونا ئىدارىسىدا نۇرغۇن قورال، ئوق، شۇلۇدەن
بار ئىدى. بۇنى گومىنداڭنىڭ بىگزەنىدىكى كوناخىز-
مەتچىلىرى ساقلاپ تۇرۇۋاتاتتى. مانا شۇ كونا خىز-
مەتچىلەر ئالدىن تۈزۈلگەن پىلان بويىچە ئەبەيدۇللا
ھارۋا ئەۋەتسە كېچىدە قورال - ياراقلاردىن تېپىپ
بەرمەكچى بولدى. قوراللارنى بەلچىر دېگەن مەلىگە
ئېلىپ كەتمەكچى ئىدى. بۇ پىلانى ئىشقا ئاشسا ئان-
دىن توپىلاڭ قوزغىماقچى ئىدى. لېكىن بۇ پىلانىنى
ئۆزلىرى بۇزۇپ قويۇپ ئىشقا ئاشۇرالمىدى. چۈنكى
خۇفۇيىڭجاڭ نومدىكى ھەربىيلەرنىڭ خىزمەتلىرىنى
كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن نومغا بارغان ئىدى. ئەبەي-
دۇللانىڭ پىلانى، خۇفۇيىڭجاڭ نومدىن چىقىشتىن بۇ-
رۇن قوراللارنى يۆتكەپ كېتىش ئىدى. مانا بۈگۈن
كېچە قورال يۆتكەيمىز دېگەن كۈنى خۇفۇيىڭجاڭ
نومدىن قايتىپ چىقىپ بەلچىر دېگەن يەرگە يېتىپ
كەلگەندە ئەبەيدۇللانىڭ ئادەملىرى خۇفۇيىڭجاڭنى ئې-

جايىغا تېزلىكتە قايتىپ، باي، نوملاردىكى ھەربىيلەر-
نى يوقىتىپ، ئۇلارنىڭ قورال - ياراقلىرىنى ئېلىپ،
سەر خىل پالۋانلاردىن قوراللاندۇرۇپ، ئاراتۇرۇككە تېز-
دىن يېغىلىشىنى بۇيرۇق قىلدى.

نومدىكى ئازادلىق ئارمىيە جەڭچىلىرىنى قوراللىسىزلاندۇرۇش ۋە ئۆلتۈرۈش ئەھۋالى

ئاراتۇرۇكتىن ئەبەيدۇللانىڭ بۇيرۇقىنى ئېلىپ كەلگەنلەر غوجابدۇللا سەنيىي، مەمەتنىياز بۈرجاك، ئىسمايىل موللا قاتارلىق ئۈچ كىشى ئىدى. ئۇلار ئەبەيدۇللا شەنجاڭ يېزىپ بەرگەن خەتنى ئېلىپ نومدىكى سەدەن فۇشەنجاڭغا بەردى. بۇ 1950 - يىلى 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئىدى. خەتتە مۇنداق يېزىلغان: «ئاراتۇرۇكتىكى گۇڭچەنداڭنىڭ ئەسكەرلىرى بۇزۇلدى. لىفۇشەن بىلەن ئەخمەت جۇيجاڭلارنى تۇتۇپ كەتتى. مەن قېچىپ قۇتۇلدۇم. سىز بۇ خەتنى تاپشۇرۇپ ئالماق بىلەن نومدىكى ھەربىيلەرنى يوقىتىپ، قوراللىرىنى ئېلىپ، 30 نەپەر پالۋاننى قوراللاندۇرۇپ، ئاراتۇرۇكتىكى بولغۇسى ئۇرۇشقا ئەۋەتىپ بېرىڭ» دېيىلگەن. سەدەن فۇشيەنجاڭ ئىشنىڭ ئالدى - كەينىنى ئويلىمايدىغان قاراكۆڭۈل ئادەم بولغاچقا، ئەبەيدۇللانىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ شۇ كۈنىلا ھەرىكەتكە كېلىپ ئارمى-

زۇپ، يىڭپاڭنىڭ شىمالىي تاغ، جەنۇبىي تاغدىكى ئېگىزلىكلەرنى ئىگىلىدى. 40 كۈنلۈك قوغدىنىش جېڭى موشۇ كۈندىن باشلاندى. بۇ دەل 1950 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ئىدى.

ئەمدى گەپنى ئەبەيدۇللادىن باشلايلى. ئەبەيدۇللا شۇ كۈنى قېچىپ توپچىلەر دېگەن يەرگە باردى. ئەبەيدۇللا ۋەقە يۈز بېرىشتىن بىر كۈن بۇرۇنلا ئۆزىنىڭ مىنىدىغان ئېتى بىلەن بىر تال ئاپتومات قورالىنى تۇڭشۇنيەنى (قارا خىزمەتچىسى) بىلەن توپچىلەرگە ئەۋەتىپ سالغان ئىدى. ئەبەيدۇللا دەرھال ئاتقا مىنىپ توپچىلەردە ئولتۇرۇشلۇق جىڭساجۇينىڭ مۇئاۋىن جۇيجاڭى مامۇت بىلەن بەردى جىڭجاڭلارنى ئەگەشتۈرۈپ، بولاق بېشى دېگەن كەنتكە بېرىپ ماكانلىشىپ ئاراتۇرۇك يېزىسىدىكى ناسىر يىجاڭ، ھاپىز بوجاڭ، ناسىر جىڭجاڭ باشلىق يۇرت چوڭلىرىنى چاقىرىپ كېڭەش ئۆتكۈزۈپ 40 — 50 ئادەمنى قوراللاندۇرۇپ، شار ئۆيلەر يىڭپاڭىدىكى خۇ فۇيىڭجاڭنىڭ تۆت ئەتراپىنى مۇھاسىرە ئاستىغا ئالدى. شۇ كۈنى ئاراتۇرۇك ئالتە يۇرتنىڭ باشلىقلىرىنى ناھىيىگە يىغىنغا چاقىرىپ كېلىۋاتقانىدى. ئەبەيدۇللا ئۇلارنى يولدىلا توسىۋېلىپ، بولاق بېشىغا ئېلىپ بېرىپ «گۇڭچەنداڭ بۇزۇلدى، ھازىر لى فۇشەن بىلەن ئەخمەتلەرنى تۇتۇپ كەتتى. مەن قېچىپ قۇتۇلدۇم. بۇ قېتىمقى يىغىندا سىلەرنىمۇ قولغا ئالماقچى، بىز تېزدىن قوزغىلىپ بۇلارنى يوقاتمىساق، ئۇلار بىزنى يوقىتىدۇ» دېدى. جايلاردىن كەلگەن بوجاڭ، سەنيىلەرگە ئۆز

دومنىڭ قىرساي دېگەن يېرىدىكى ھەربىيلەرنى يوقـ
ىتىشقا ئاتالاندى. ئۇلار قىرساي كارىز دېگەن يەرگە
بېرىۋېلىپ مۇنداق ھىيلە ئىشلەتتى: بىر خەنزۇ تىلىـ
نى بىلىدىغان ئۇيغۇرنى يىڭفاڭغا كىرگۈزدى. ئۇ: «سىـ
لەر يەر سۇغىرىۋاتقان سۇ توغان ئېلىپ كېتىپ لاۋـ
بەيشىڭلارنىڭ يېڭىدىن تېرىغان يەرلىرىنى سۇ بېسىپ
كەتتى. جۇلىيەنجاڭ سىلەردىن ئۈچ ئادەم يىڭفاڭنى
ساقلاپ قالسۇن، قالغانلار تېزدىن سۇ ئېلىپ كەتكەن
يەرگە يېتىپ كەلسۇن» دېدى. بۇ گەپنى ئاڭلىغان
ئازادلىق ئارمىيە جەڭچىلىرى خەلقنىڭ مەنپەئەتىنى
قوغدايمىز دەپ ئاتالمىش بۇيرۇققا ئىتائەت قىلىش
يۈزىسىدىن يىڭفاڭ ئىچىدە ئۈچ نەپەر جەڭچىنى قالدۇرۇپ،
ئۆزلىرى قوراللىرىنىمۇ ئالماي، قولىغا گۈرجەك ئېلىپلا
ئېتىزلىققا قاراپ يۈگۈرۈپ كەتتى. بۇلار نارساڭ دېـ
گەن يەرگە بارغاندا 17 نەپەر يول توساپ تۇرغان
قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. شۇنىڭ بىـ
لەن يىڭفاڭنى قورشاپ تۇرغان 30 نەپەر كىشى يىڭـ
فاڭغا بېسىپ كىرىپ بىخارامان تۇرغان ئۈچ نەپەر
جەڭچىنى تىرىك تۇتۇۋالدى. بۇلاردىن بىر نەپەر بەنـ
جاڭ چەنباش ئىكەن. قارشىلىق كۆرسىتىپ ئۇلارنى
قورال بار ئۆيگە كىرگۈزمەي خېلىلا ئېلىشقان بولـ
سىمۇ ئۇلارنىڭ سانى كۆپ بولغىنى ئۈچۈن بەنجاڭنى
توخماق بىلەن ئۇرۇپ ھالسىزلاندۇرۇپ، گازارما ئۆيـ
گە بېسىپ كىرىپ 11 تال چىچۇ مىلتىق، بىر دانە
دۇربۇن، نۇرغۇن ئوق، دورا، شۇلۇدەنلەرنى بۇلاپ ئېـ
لىپ كەتتى. ئۈچ نەپەر جەڭچىنىمۇ تىرىك تۇتۇۋېلىپ

يىلەرنىڭ قورااللىرىنى قانداق ئىشلىتىشنىڭ پىلانىنى تۈ-
زۈپ ئىشقا كىرىشتى. ئۇ ئالدى بىلەن نومەندىكى جەڭ-
سا پەيچۇسوسىنىڭ باشلىقىنى چاقىرتىپ كېلىپ پەي-
چۇسونىڭ قوراللىرىنى ئالدى. پەيچۇسودىكىلەرمۇ گو-
مىنداڭنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرىدىن بولغاچقا قارشى-
لىق قىلمايلا 10 تال توققۇز ئاتار مىلتىق، ئىككى تال
چەجۇ مىلتىق (7.9) نى تاپشۇردى. سەدەن فۇشەن-
جاڭنىڭ ئۆزىنىڭ باشلامچىلىقى ئاستىدا بىر زىۋەدۇي
(ئۆز - ئۆزىنى قوغداش دۇي) نىڭ 20 دانە موسىچاك
(يالاڭ ئاتار) بار ئىدى. ئۇنى ئۇستا ھەرگەنلەرنىڭ
قولىغا تۇتقۇزدى. شۇ ئارىلىقتا تاشقى موڭغۇلىيە خەلق
جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئۈچ نەپەر ۋەكىلى نومغا چىقىپ قال-
دى. ئۇلار نوم خەلقى بىلەن بىرلىشىپ، ئوسمان با-
دىتنى يوقاتساق دېگەن مەقسەتتە چىققان ئى-
كەن. بۇلارنىڭ ئۈچ تال چەجۇ (7.9) قورالى، ئالتە
ئېتى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئات ۋە قوراللىرىنىمۇ تار-
تىۋېلىپ، ئۇلارنى بىر ئۆيگە سولاپ قويدى. سەدەن
فۇشيەنجاڭنىڭ ھېيلىسى بىلەن نومەندىكى جاۋفۇگۇي
لىيەنجاڭنى ئېتىزلىقتا يەر سۆرىۋاتقان يېرىدىن «تاش-
قى موڭغۇلىيىدىن ئەلچىلەر كەلدى» دېگەننى باھانە قى-
لىپ چاقىرتىپ «قالماق بۇلاق» دېگەن يەرگە كەل-
گەندە يوشۇرۇن سۈيىقەست بىلەن تىرىك قولغا چۈ-
شۈرۈۋالدى. ئۇنىڭ يېنىدىكى بىر دانە خازىچاڭنىمۇ
تارتىۋالدى. ئۇ قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن ئېتىزلىق-
تا يەر سۆرىۋاتقان ئۈچ نەپەر جەڭچىنى تۇتۇپ
باغلىدى. ئاندىن كېيىن 30 نەپەر ئادەم قوراللىنىپ

نوم - ئاداقچىلاردىن بولۇپ، 30 نەپەر پالۋانغا ئامان-
شا بوجاڭنى باشلىق قىلىپ ئۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ.

جياڭۇگۇي فۇليەنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى

جياۋفۇگۇي ئەر، خەنزۇ، 1925 - يىلى تۇغۇلغان. سەندۇڭ ساۋشەن 10 - رايونىدىكى جياۋفامىلىلىك كەنتنىڭ ئادىمى. 1943 - يىلى 6 - ئايدا ئەسكەرلىككە قاتناشقان. شۇ يىلى 10 - ئايدا جۇڭگو كومپارتىيەسىگە كىرگەن. ئەسكەرلىككە كىرگەندىن كېيىن بىر يۈز قانچە قېتىم چوڭ - كىچىك ئۇرۇشلارغا قاتناشقان. يەنئەننى قوغداش جېڭىدە (گولەنسەننى قوغداش جېڭىدە) ئۆلە - تىرىلىشىگە باقماي ئالغا چامدىغان باتۇر يولۋاس، دېگەن نام بېرىلگەن. ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 10 قېتىم چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەن. يەنە جياۋداۋ دۈيىنىڭ ئەمگەك نەمۇنىچىسى ئىدى. يولداش جياۋفۇگۇي ئاراتۇرۇكنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن شەرەپ بىلەن ئۆز جېنىنى پىدا قىلدى.

باي يېزىسىدىكى ئازادلىق ئارمىيە جەڭچىلىرىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈش ئەھۋالى

بايدىكى ئېلى سەنيى، توخنىياز بوجاڭلار، ئەبەيدۇللانىڭ بۇيرۇقى بويىچە 1950 - يىلى 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى بايدىكى پەيچۇسونىڭ قوراللىرىنى

قالماق بۇلاقتىكى سەدەن شيەنجاڭغا تاپشۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ نومۇدىكى 15 نەپەر جەڭچىدىن بىرسى خۇفۇيىڭجاڭنى قوغداپ بىر دانە ئاپتومات بىلەن ئاراتۇرۇككە كېتىپ قالغان ئىدى. جياۋ ليەنجاڭ بىلەن 13 جەڭچىنى تىرىك قولغا چۈشۈرىدۇ. ئىسيانچىلار قىرساي يىڭفاڭنى ئېلىشقا كەتكەن ۋاقىتتا جۇليەنجاڭ قالماق بۇلاقتا بىر ئۆيگە قاماپ قويۇلغانىدى. جۇليەنجاڭ توپىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى ناماشاغا: «سىلەر دۈشمەنلەرنىڭ سۆزىگە ئالدانغانلار، گوڭچەنداڭ پۈتۈن جۇڭگونى ئازاد قىلدى. جياڭ جېشىدەك كۈچلۈك دۈشمەننى يوقىتىپ شىنجاڭغا چىقىپ، شىنجاڭنى ئازادلىققا ئېرىشتۈردى. سىلەر بۇ پەيلىڭلاردىن يېنىپ مېنى قويۇپ بېرىڭلار، ئەگەر ئۇنداق قىلماي بىزنى ئۆلتۈرسەڭلەر پۇشايمان يەپ قالىسىلەر» دېدى. لېكىن سەدەن بىلەن ناماشالار بۇ سۆزلەرگە قىلچە پەسەنت قىلمىدى. جۇليەنجاڭ قامالغان ئۆيدىن بىر ئامال قىلىپ قېچىپ چىقىپ، قىرساي يىڭفاڭغا قاراپ كېتىۋاتقاندا توپىلاڭچىلار كۆرۈپ قېلىپ، ئاتلىق قوغلاپ يېتىشىۋالىدۇ. جۇليەنجاڭ قارشىلىق كۆرسىتىپ توپىلاڭچىلارنى يېقىن كەلتۈرمىگەندىن كېيىن مەھمەتنىياز فۇبوجاڭ جۇليەنجاڭنى قورال بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ. قالغان 13 نەپەر جەڭچىدىن بىر نەپىرى خۇيزۇ بولۇپ، ئۇنى نومۇدىكى خۇيزۇلارغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. بىر نەپەر كىچىك جەڭچىنى ئىسمايىل موللا بېقىپ بالا قىلىۋالىدۇ. قالغان 11 جەڭچىنى نومدا ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. سەدەن شيەنجاڭ 1950 - يىلى 4 - ئاينىڭ 3 - كۈنى

چىلەر ئېرىق ئىچىدە بولغاچقا دۈشمەنلەرنىڭ بىرتال ئوقىمۇ تەگمەيدۇ. دۈشمەنلەر ئۇرۇش قىلىش بىلەن جەڭچىلەرنى يېڭىشكە كۆزى يەتمەيدۇ. سۈلھى قىلىشقا ئەلچى ئەۋەتىدۇ. ئۇلار «قورال تاپشۇرساڭلار ئۆلتۈرمەيمىز» دەپ ۋەدە بەرگەندىن كېيىن جەڭچىلەر ئويلىنىپ، قورال تاپشۇرۇشقا ماقۇل بولىدۇ. شۇ ۋاقىتتا جەڭچىلەرنىڭ ئوقى تۈگەپ قالاي دېگەنىدى. يەيدىغان نانلىرىمۇ، ئىچىدىغان سۈيىمۇ تۈگىگەنىدى. مۇشۇنداق قىيىن شارائىتتا جەڭچىلەر قورال تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. دۈشمەن قوراللارنى ئېلىۋېلىپلا 13 نەپەر جەڭچىنى بىرىنىمۇ تىرىك قويماي ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئاساسلىقى تاغدىن چۈشكەن باندىت جانابىلىنىڭ ئەسكەرلىرى ئېتىپ ئۆلتەردى. شېنىڭ بىلەن 10 تال چىچەنى بايچىلار بىلەن جانابىل باندىتلىرى بەش تالدىن بۆلۈشۈپ ئالدى. شۇ كۈنىنىڭ ئەتىسىلا 10 نەپەر قوراللىق ئادەم ئاراتۈرۈكتە بولغۇسى ئۇرۇشقا ماڭغۇزۇلدى.

خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئاراتۈرۈك ناھىيە ئورنىدا مۇھاسىرە ئىچىدە قالغان ئەھۋالنى قۇمۇل ۋىلايەتتىكى باش شتابقا دوكلات قىلىش ئۈچۈن بەش نەپەر جەڭچىنى ئەۋەتىدۇ. ئۇلارمۇ تۈركۆلدە تىرىك تۇتۇلۇپ ئاراتۈرۈكتىكى ئەبەيدۇللاغا تاپشۇرۇپ بېرىلدى. ئاراتۈرۈكنىڭ ئىچىدىكى ھەربىيلەرنىڭ سىرتقا چىقىشىغا ھېچقانداق ئىمكانىيەت يوق ئىدى. تۈركۆل يېزىسىدىكى توپىلاڭچىلار تەنسەن رايونىدىكى خەلقلەر بىلەن بىرلىشىپ بارلىق يول ئېغىزىنى دا-

ئالدى بىلەن يىغىۋالىدۇ. شۇ كۈنى بايدىكى خەلق
ئازادلىق ئارمىيە جەڭچىلىرى يېڭفاڭ ئىچىدە ئۈچ نە-
پەر ئارمىيىنى قالدۇرۇپ 10 نەپەر ئارمىيە جەڭچىسى
بەنجاڭنىڭ باشچىلىقىدا ئېتىزلىقتىكى تېرىيدىغان يې-
رىنى گۈرجەك بىلەن تېپىپ ئاغدۇرۇۋاتاتتى. قورال-
لىرى ھەم ئېتىزلىقتا ئىدى. (ئېلى سەنبىلەر يېڭفاڭ-
نىڭ ئىچىگە كىرىپلا ئۈچ نەپەر جەڭچىنى تۇتۇۋالىدۇ.
ئاندىن كېيىن ئېتىزلىققا 20 ئادەم گۈرجەك كۆتۈرۈپ
بېرىپ جەڭچىلەرگە يەر تېپىشىپ بەرمەكچى ئىكەنلى-
كىنى ئېيتىپ يەر ئۆرۈشكە كىرىشىدۇ. جەڭچىلەرنىڭ
قورالى بار يەرگە يېقىن بارغاندا قورال بۇلاشقا يۈ-
گۈرۈشىدۇ. بۇ ئەھۋالنى جەڭچىلەرمۇ ھوشيارلىق بى-
لەن كۆزىتىپ تۇرغاچقا تېزلىك بىلەن ئۆز قوراللى-
رىنى ئۆزلىرى ئېلىۋالىدۇ. شۇ ئارىلىقتا توپىلاڭچىلار
ھەربىيلەرگە يېقىن كېلىپ ئۇلارنىڭ قوراللىرىنى ئېسى-
لىدۇ. جەڭچىلەر گۈرجەك بىلەن بۇلارنىڭ ئىچىدىكى
ئېلى ناسىر دېگەننى ئۇرۇپ ئۆلتۈرىدۇ. توپىلاڭچىلار
ئارقىسىغا يېنىپ قاچىدۇ. جەڭچىلەر ئېرىق ئىچىگە
مۆكۈنۈپ ئابرۇن ئالىدۇ. توپىلاڭچىلار ھەربىيلەرگە قا-
رىتىپ ئوق ئېتىشنى باشلايدۇ، جەڭچىلەرمۇ توپىلاڭ-
چىلارغا قارىتىپ ئوق ئاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قاتتىق
جەڭ باشلىنىپ كېتىدۇ. بۇ جەڭ تۆت سائەتتەك دا-
ۋاملىشىدۇ. ئاخىرى توپىلاڭچىلار ئەلچى ئەۋەتىپ تاغدا
تۇرۇۋاتقان جانابىل دېگەن باندىتتىن ياردەم سوراي-
دۇ. جانابىل 20 نەپەردەك قوراللىق ئاتلىق باندىتنى
ياردەمگە ئەۋەتىدۇ. دۈشمەن كۈچى زورىيىدۇ. جەڭ-

نىدۇ. نوم، ئاداقتىن 30 نەپەر قوراللانغان ئادەم كىـ
لىدۇ. تۇركۆل، دازىگوددىن 60 نەپەر قوراللانغان ئاتـ
لىق ئادەم كېلىدۇ. ئۇيغۇر، قازاق ئارىلاش بولۇپ،
بايدىن 10 نەپەر ئاتلىق ئادەم كېلىدۇ. ئاراتۇرۇكنىڭ
قورال تۇتقىدەكلا ئادىمى ئاتلىنىپ يىغىلىدۇ. يىغىلـ
غان ئادەم تەخمىنەن 300 — 400 دەك بولۇپ، ئالدى
بىلەن بۇلاق بېشى دېگەن جايدا مال، ئات، كالا سوـ
يۇپ خۇدادىن مەدەت تىلەپ بىر چوڭ نەزىر قىلىدۇ.
نەزىرنىڭ ئاخىرىدا ھەر قايسى ھۇجۇم نۇقتىلىرىغا ئاـ
دەم تەقسىم قىلىپ باشلىقلار بەلگىلىنىدۇ. نوم بىلەن
ئاداقتىن كەلگەن 30 نەپەر كىشىگە ئامانشا بوجاڭ
تۇەنجاڭ، ھەسەن تۇڭگان فۇتۇەنجاڭ بولۇپ، ئاراتۇـ
رۇك شار ئۆيلەرنىڭ شەرقىي تەرىپى بىلەن يېڭىفاڭغا
بېسىپ كىرمەكچى بولىدۇ. ئاراتۇرۇك تۇركۆلدىن كەلـ
گەن 30 نەپەر كىشى شار ئۆيلەرنىڭ غەربىي تەرىـ
پىدىن ساقچى ئىدارىسى ئارقىلىق يېڭىفاڭغا بېسىپ
كىرمەكچى بولىدۇ. بۇلارغا تۇرغۇنجان تۇەنجاڭ بوـ
لىدۇ. ناھىيىنىڭ شىمالىي تېغىدىكى ئۈچ پوتەينى ئاـ
راتۇرۇكنىڭ بىر قىسىم ئادىمى بىلەن تۇركۆلنىڭ ئاـ
دەملىرى ئالماقچى بولىدۇ. ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ
شەرقىي تەرىپىدىكى، تاغدىكى پوتەينى چوڭ تاش، بەلـ
چىرلىك ئادەملەر ئالماقچى بولىدۇ. بۇنىڭغا ناسىر
يىنجاڭ، ھاپىز تۇەنجاڭلار مەسئۇل بولىدۇ. چوڭ ئۆيـ
لەرنىڭ ئارقىسىدىكى پوتەينى تۇركۆل، نېرىنكىردىن
كەلگەن قازاقلار ئالماقچى بولىدۇ. ئاندىن كېيىن
ھەممىسى بىردەك 4 – ئاينىڭ 6 – كۈنى يېرىم كېـ

ۋان يوللىرىنى توسۇپ ئىگەللىگەنىدى. ئاراتۇرۇكتىن قۇمۇلغا بارىدىغان تېلېفوننىڭ بارلىق سىم تۈۋرۈكلىرى-مۇ باندىتلار تەرىپىدىن كېسىپ ئېلىپ كېتىلىدۇ. ئالاقە پۈتۈنلەي ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. جەڭچىلەر مۇشۇ ھالەتتە يۇقىرىدىن ياردەمگە ئادەم كەلمىسە مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. دۈشمەننىڭ ئادىمى كۆپ بولۇپ، ئالتاي تەرەپتىن ئوسمان باندىت ئۆلۈكۆي تاغلىرىغا كېلىپ ئورۇنلىشىۋالغانىدى. چىڭخەي تەرەپتىن باندىت جانابىل 600 دەك قوراللىق، ئاتلىق ئادىمى بىلەن ئاراتۇرۇكنىڭ چوڭقۇر دېگەن يېرىگە كېلىۋالغانىدى. قىزىلدىن يولبارس ئىبرىنكىرگە 200 دەك گومىنداڭنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كېلىۋالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاراتۇرۇك ئالتە يۇرتتىن ئاراتۇرۇكنىڭ ئىچىگىلا 200 دەك ئادەم توپلانغانىدى. ئالتە يۇرتنىڭ ئىچىدە تۇرۇۋاتقان قوراللىق ئادەملەر بۇنىڭ سىرتىدا. مۇشۇنداق مۇھاسىرە چەمبىرىكى ئىچىدىن جەڭچىلەر ھەر قانچە ئامال قىلسىمۇ چىقالمايتتى. ئەگەر سىرتقا چىقسىلا يوقىتىلىپ كېتەتتى. شۇڭا ئاراتۇرۇك ناھىيە ئورنىنى ساقلاپ يېتىش مۇۋاپىق ئىدى.

ئاراتۇرۇك شار ئۆيلەردىكى جەڭ

ئەبەيدۇللانىڭ باشچىلىقىدا، ئاراتۇرۇككە كېلىپ ئورۇشقا قاتنىشىدىغان ئادەملەر بولاق بېشىغا توپلى-

پېشانىسىگە تېگىپ مېڭىسىنى چۇكزۇۋېتىپتۇ. شۇ ئارى-
لىقتا يەھيا باقى دېگەن بىرەيلەننىڭ پۇتىغا ئوق
تېگىپ ئۈزۈلدۇ ۋە شۇ جايدىلا جان ئۈزدى. بىزنى
كۆرگەن توپىلاڭچىلار پات - پاراقلىشىپ ساقچى ئى-
دارىسىنىڭ غەربىي - شىمال بۇلۇڭىدىكى پىرتەينى تې-
شىپ چىقىپ بەدەر قاچتى. شۇنىڭ بىلەن تاغ بېشى-
دىكى جەڭچىلەر تاغنىڭ قاق بېلىگە چۈشۈپ قاچقان-
لاردىن ئالتە نەپەر كىشىنى ئۆلتۈردى. ساقچى ئىدارى-
سى تەرەپكە كىرگەن 30 نەپەر ئادەمدىن سەككىز نە-
پىرى ئۆلدى. 16 نەپىرى يارىدار بولدى. ئارانلا ئال-
تە نەپىرى ساق قېلىپ قايتىپ چىقتى. ئازادلىق ئار-
مىيە جەڭچىلىرى ساقچى ئىدارىسىگە بېسىپ كىرگەن
توپىلاڭچىلارنى تازىلاپ بولغاندىن كېيىن، شەرقتىن
كىرگەن توپىلاڭچىلارغا ھۇجۇمغا ئۆتتى. بىردەمىنىڭ
ئىچىدىلا دورغا غوجامنىياز بىلەن ئوسمان مەمەتنىياز
دېگەن ئىككى كىشىگە ئوق تېگىپ ئۆلدى. توپىلاڭ-
چىلار شەرققە قاراپ قاچتى. ئۇ يەردە يەنە ئىككى
ئادىمى يارىدار بولدى. بۇ كۈندىكى جەڭ مىلتىق،
زەمبىرەك، شۇلىيۇدەن، چاڭلودەنلەرنىڭ ئاۋازى بىلەن
ھاۋا گۈلدۈرلىگەندەك سادا پەيدا قىلىپ، دۈشمەننى
ئالاقزادە قىلىۋېتىدۇ. يەر - جاھاننى ئىس - تۈتەك
بېسىپ ھېچقانداق نەرسىنى كۆرەلمەيدىغان تۈسكە
كىردى. دۈشمەنلەر ھۇشۇ كۈنكى جەڭدە قورقۇپ كې-
تىپ، پۈتى كۆيگەن توخۇدەك بولۇپ قېلىپ، ئىككىنچى
قېتىم ھۇجۇم قىلىپ كىرەلمەيدۇ. شار ئۆيلەردىكى بۇ
قاتتىق ئۇرۇشتا ئازادلىق ئارمىيە جەڭچىلىرىدىن بەش

چېدىن كېيىن ھۇجۇم نۇقتىلىرىغا يېتىپ كېلىپ تاڭ سەھەردە ئاتاكىغا ئۆتۈش قارار قىلىنىدۇ. ھەممە ئەبەيدۇللانىڭ ئالدىدا: «ئۆلسەك شېھىت، قالساق غازى، غەلىبە قىلمىغىچە جەڭدىن قايتمايمىز» دەپ قەسەم بېرىدۇ. بۇ 1950 - يىلى 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئىدى. بىراق ئاراتۇرۇكلۇق 30 كىشى ئالدىراپ كېتىپ يېرىم كېچىدىلا شار ئۆيلەردىكى ساقچى ئىدارىسىگە بېسىپ كىرىپ ساقچى ئىدارىسىنى قوغداپ تۇرغان جەڭچىلەر بىلەن ئۇرۇشنى باشلاپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جەڭچىلەر تۆت تەرەپتىكى مۇھىم جەنلۆلىك ئورۇنلارغا چىقىپ ئابرۇن ئېلىپ بولىدۇ. نەتىجىدە توپىلاڭچىلار قالايمىقانلىشىپ، بەزىلىرى تاڭ ئاتقاندا، بەزىلىرى كۈن چىققاندا ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. شەرق تەرەپتىن كىرىدىغان ناماشانىڭ ئادەملىرىدىن ئىككىسى ئۇرۇش ئورنىغا بارمايلا يارىدار بولۇپ ھېچقانداق ئىلگىرىلىيەلمەيدۇ. خۇچېڭسەن قويىڭجاڭ ئازادلىق ئارمىيە جەڭچىلىرىنى ئالدى بىلەن ساقچى ئىدارىسىگە قايتۇرما زەربە بېرىشكە ئەۋەتىدۇ. جەڭچىلەر ساقچى ئىدارىسىنىڭ ئىچى ۋە تېشىدىن تەڭلا ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. شۇ ۋاقىتتا ئىسيانچىلاردىن ئۇزۇن توختىمەت دېگەن ئادەم ساقچى ئىدارىسىنىڭ شەرقى - جەنۇبىدىكى پوتەينىڭ بېشىغا چىقىپ ئاق. بايراقنى پۇلاڭلىتىپ «گومىنداڭ بولساڭ بىزگە ئۆت، كۈڭسەنداڭ بولساڭ قورال تاپشۇر! ئەگەر قورال تاپشۇرمىساڭ بىرىڭنى تىرىك قويماي ئۆلتۈرۈپ تۈگىتىمىز!» دەپ توۋلاپ بولۇشىغىلا جەڭچىلەر ئاتقان بىر پاي ئوق توختىمەتنىڭ قاق

خەتىرىنى تۈگىتىدۇ. بىراق تاغدىكى پوتەيلەر ئىچىدە
تۇرۇۋاتقان جەڭچىلەر سۇدىن قىسىلىدۇ. دەسلەپتە
يىڭفاڭ ئىچىدىكى قارا ئاتقا ئىككى ياغاچ تۇڭنى ئار-
تىپ، ئۈچ نەپەر ئارمىيە تاغ بېشىغا چىقىدىغان ئارقا
يول بىلەن سۇ ئېلىپ چىقىدۇ. بۇنى كۆرگەن دۈش-
مەنلەر يول توساپ تۇرۇپ، سۇ ئېلىپ چىقىپ كېلى-
ۋاتقان بىر ئارمىيەنى ئېتىپ قۇربان قىلىپ قويىدۇ.
بىراق قارا ئات دۈشمەنگە تۇتۇق بەرمەي، قېچىپ يىڭ-
فاڭغا كىرىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تاغ بېشىغا شى-
مالىي تەرەپتىكى تىك قىيا تاغ يولى بىلەن قارا
ئاتقا ئىككى تۇڭنى سۇغا تولدۇرۇپ دەسلەپتە ئىككى
ئارمىيە يول باشلاپ، بىر ئارمىيە ئاتنى يېتەكلەپ تاغ
بېشىغا غەربىي جىلغا ئىچى بىلەن سۇ ئېلىپ چى-
قىدۇ. ئات ئوبدان ئۆگىنىپ قالغاندىن كېيىن، سۇنى
تۇڭغا قاچىلاپ ئاتقا ئارتىپ، غەربىي جىلغىنىڭ يو-
لىغا سېلىپ قويسا، قارا ئات ئۆزىلا سۇنى تاغ بېشى-
غا ئېلىپ چىقىدىغان بولغان. بۇ ئات ئۇدا 40 كۈن
ئۆزى سۇ ئېلىپ، چىقىپ تاغ بېشىدىكى قىزىل ئارمىيە
جەڭچىلىرىنى تەمىنلەپ، ئاراتۆرۈكنىڭ ئىككىنچى قېتىم
ئازادلىققا ئېرىشىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلدى. بۇ ئات-
قا تۆھپىكار قارا ئات دەپ نام بېرىلدى. بۇ ئات
1958 - يىلى قېرىلىق تۈپەيلىدىن ئۆلۈپ قالدى. ئات-
نىڭ ئۆلۈكى تاغ قاپتىلىدىكى سۇ توشۇغان يولىغا
قويۇپ كۆمۈلدى. ھازىر ناھىيەمىزدىن كۈچ چىقىرىپ
بۇ ئاتنىڭ تاش ھەيكىلى ئۈچ تۈمەن يۈەنگە ياسى-
لىپ ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىكى تاغ بېشىغا ئور-

نەپەر جەڭچى قۇربان بولدۇ. توپىلاڭچىلار قىزىل ئار-
مىيىنىڭ ئۇرۇشتىكى جاسارىتىنى كۆرۈپ ھەيران قال-
غان ۋە مۇنداق دېيىشكەن: «بىز گۇڭسەنداڭنىڭ ئەس-
كەرىنى، گومىنداڭنىڭ سېرىق ئاياغ ئەسكەرلىرىگە ئوخ-
شاشمىكىن دەپتىكەنمىز، بۇلار بەك جاھىل ئىكەن، بىر
ئادەمى قالمىغىچە ئۇرۇشۇپ تۇرىدىكەن) ھەرگىز مۇتەسلىم
بولۇپ قورال تاپشۇرمايدىكەن» دېگەن.

1950 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى كېچىدە ھەسەن تۇڭگانىنىڭ باشچىلىقىدا 10 نەچچە ئادەم يوشۇرۇن ھالدا جەنۇبىي تاغدىكى پوتەيگە يېقىن بېرىۋېلىپ بەش تال شۇلىيۇدەننى پوتەيىنىڭ ئىچىگە تاشلىۋەتكەندە ئازادلىق ئارمىيە جەڭچىلىرىدىن بىر نەچچە جەڭچى جاراھەتلەنگەن. پوستا تۇرغان پوتەي ئۈستىدىكى جەڭچىمۇ دۈشمەنگە قارىتىپ بىر دانە شۇلىيۇدەن ئاتقاندىن كېيىن، بىر نەپەر توپىلاڭچى شۇ يەردىلا پارتلاپ ئۆلگەن. بىر نەپىرى يارىلانغان. شۇنىڭ بىلەن توپىلاڭچىلار ئۆلە - تىرىلىشىگە قارىماي قېچىپ كەتكەن.

شەھەرنىڭ غەربىي - شىمالىدىكى پوتەيىنى دۈشمەنلەر ئىگىلىۋالغان ئىدى، خۇچىڭسەن مۇئاۋىن يىڭجاڭ، جۇكەجەن مۇئاۋىن پەيجاڭنى 10 نەپەر ئارمىيە جەڭچىسى بىلەن پوتەيىنى دۈشمەنلەردىن قايتۇرۇۋېلىشقا بۇيرۇيدۇ. بۇ جەڭچىلەر پوتەيگە كېچىسى يېقىن بېرىۋېلىپ ھۇجۇم قىلىدۇ. پوتەي ئىچىدىكى ئۈچ نەپەر دۈشمەن قۇرقۇپ قېچىپ كېتىدۇ. پوتەيىنى ئازادلىق ئارمىيىلەر ئىگىلەپ شىمالىي تاغدىكى ئاپەتنىڭ خەۋپ-

كەلگەندە ئاراتۇرۇكتىكى توپىلاڭچىلاردىن 200 — 300
ئادەم كېلىپ، ئالدىنى توسۇپ ئۇرۇش قىلىدۇ. توپى-
لاڭچىلار تۆت ئەتراپتىكى تاغلارنى ئىگىلىۋالغان،
ئارمىيىلەر بولسا بىر ئويمانلىق ئىچىدىكى ئېدىرغاندا
مۆكۈنۈپ يۈرۈپ، بىر كۈن قاتتىق جەڭ قىلىدۇ. ئەم-
ما ئالغا ئىلگىرىلەشكە مۇمكىن بولمايدۇ. ئامال بول-
مىغاندا جەڭچىلەر خەت يېزىپ قارشى تەرەپكە بىر
ئەلچى ئەۋەتىدۇ (ئۇ تاشۋېلىقتىن يول باشلاپ كەلگەن
بىر پومېشچىك خەنزۇ ئىدى). خەتتە مۇنداق دېيىلگەن:
«سىلەر بىر ئۇچۇم باندىتلار تەرىپىدىن قايمۇقتۇرۇلغان
خەلق. بىز بىلەن ئۇرۇش قىلمىز دېمەكلار. بىز بول-
ساق بىر كۈچلۈك پارتىيىنىڭ باشچىلىقىدىكى ئارمىيە،
بىزگە تەسلىم بولۇپ ئەل بولۇڭلار». توپىلاڭچىلار بۇ
خەتنى ئوقۇتۇپ كۆرۈپ، ئۆز نىيىتىدىن يانمايدۇ. ئۇ-
لارمۇ بىر خەنزۇغا خەت يازغۇزۇپ مۇنداق جاۋاب
قايتۇرىدۇ: «سىلەر بىزگە تەسلىم بولۇڭلار، بىزنىڭ كۈ-
چىمىز سىلەردىن كۆپ، بىز ئاراتۇرۇكتىكى جەڭچىلەر-
نىمۇ تامامەن يوقىتىپ، ئاراتۇرۇكتىكى بارلىق قورال-
ياراق، ئوق، شۇلۇدەن، داپو، پەيجىپولىرىڭلارنى ئې-
لىپ بولدۇق. ئاراتۇرۇككە بارغىنىڭلار بىلەن ئاراتۇ-
رۇكتە ھەربىي يوق. ئۆزۈڭلارمۇ تامامەن يوقىلىسىلەر».
بۇ خەتنى كۆرۈپ جەڭچىلەر ئارقىغا چېكىنمەكچى بو-
لىدۇ. شۇ كېچىسى ئايمۇ يوق ئىدى. جەڭچىلەر قا-
راڭغۇ كېچىدە يولدىن ئېزىپ كېتىپ توزلەڭلىككە چۈ-
شۈپ قالىدۇ. بىر قىسىم جەڭچىلەر سەپتىن ئايرىلىپ
قالىدۇ. يول تاپالماي تاغ ئېغىزلىرىدا كىرىپ تېنەپ

نىتىلىپ، ئەتراپىغا تۆمۈردىن رېشاتكا ياساپ، ئاسار-
ئەتىقە ئورنىدا مۇھاپىزەت قىلىنماقتا.

ئاراتۆرۈكتە ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ قوزغالغان-
لىق توپىلىڭدىن، ئاراتۆرۈكتىكى ئارمىيىلەرنىڭ قۇمۇل
بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قالدى. قۇمۇلدا تۇر-
ۇشلۇق ئازادلىق ئارمىيىلەرنىڭ باش شتابى، ئارا-
تۆرۈكتىكى ئارمىيىلەردىن خەۋەر بىلىش ئۈچۈن، بىر
يىڭ ئارمىيىنى قۇمۇلدىن ماڭغۇزدى. بۇ ئارمىيىلەر كۈشۇتى-
ئېغىزىنىڭ تاش بوغتان دېگەن يېرىگە چىققاندا دۈش-
مەنلەرنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ئازراق چىقىم-
دار بولدۇ. ئەمما بۇ تار جىلغا بولغىنى ئۈچۈن
ئالغا ئىلگىرىلەش ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. دۈشمەنلەر
ئىككى تەرەپتىكى تاغ بېشىنى ئىگىلەپ بولغانىدى؛
شۇ خىل ئوڭۇشسىزلىق توپىلىڭدىن ئازادلىق ئار-
مىيىلەر چېكىنىپ قۇمۇلغا قايتىپ كەتتى. ئازادلىق ئار-
مىيىنىڭ قۇمۇلدىكى رەھبەرلىك شتابى نېمە بولسا
بولسۇنكى ئاراتۆرۈكتىكى ئارمىيىلەرنىڭ بىر ئۇچۇر-
نى بىلىش كېرەك دەپ قارار قىلىپ، 48 - تۇەن 2 -
يىڭنى شوپۇل ئارقىلىق سەڭگىداۋان بىلەن ئاراتۆ-
رۈككە بېرىشقا چىقاردى. ئارمىيىلەر قۇمۇلدىن ماڭ-
غانچە تاشۋىلىق دېگەن يەرگە چىقىپ ئۈچ نەپەر خەن-
زۇغا يول باشلاتقۇزدى. بۇ خەنزۇلار باي، پومېشچىك-
لاردىن ئىدى. بۇلار يول باشلاپ سەڭگىداۋان، تال
كۆندۈ دېگەن يەرلەر بىلەن تاغ يوللىرىنى بېسىپ مېڭىپ
1950 - يىلى 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئەتىگەن-
دە ئاراتۆرۈكنىڭ جەرەن قورۇغا (ھازىر جافاڭقورو)

جايىدا، بىر كۈن قاتتىق جەڭ قىلىدۇ. ئوسمان بانـ
دىت ئولوكۈي تاغلىرى ئىچىدىكى چوڭ دەرەخلىق غولـ
غا قاچىدۇ. ئارمىيىلەر تاملىقنى ئىگىلەپ بىر كۈن
تۇرۇپ، شۇ كېچىسى سۇمۇستانغا كېلىپ بىر كۈن هارـ
دۇق ئېلىۋېلىپ، ئەتىسى تاڭ يورۇغاندا ئوسمان بانـ
دىت بىلەن يولبارسلارغا تۇيۇقسىز هۇجۇم قىلدى. بىر
قانچە سائەتلىك ئۇرۇشتىن كېيىن، ئوسمان باندىت
پۈتۈن ئېلى بىلەن قاچىدۇ. ئارمىيە ئۇنىڭ بىر قانـ
چە مىڭ چارۋىسىنى غەنىيمەت ئالىدۇ. ئوسمان شۇ
قاشقىنىچە باينىڭ ئۆمۈر تېغىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. يولـ
بارس چوڭ دەرەخلىقتىن ئۆتۈپ بورۇۋسۇن دېگەن
جايغا كېلىپ بىر كۈن تۇرىدۇ. ئاندىن تۆمۈرتىگە ئۆـ
تۈپ، ئېدىر، قاراقاپچىن، باغداش دېگەن جايلاردا مۆـ
كۈنۈپ يۈرۈپ، ئۇ يەرلەردە تۇرۇشنىڭ ئىمكانىيىتى
يوقلۇقىدىن ئارقىغا يېنىپ بۆلۆداۋان بىلەن مېڭىپ
شوپۇلغا بارىدۇ. شۇ كۈنىلا قومۇلدىن 13 ماشىنا
ئازادلىق ئارمىيە جەڭچىلىرى چىقىپ شوپۇلنىڭ ئالـ
ۋەر دېگەن يېرىدە بىر كۈن قاتتىق جەڭ قىلىدۇ.
يولبارس ئۆمۈر تېغىنىڭ تاز بۇلاق دېگەن يېرىگە
قېچىپ كېتىدۇ. 46 ـ تۈەن ئوسمان بىلەن يولبارسـ
نى ئولوكۈي تاغلىرىدىن قاچۇرغاندىن كېيىن قايتىپ
سۇمۇستانغا كېلىپ هاردۇق ئالىدۇ. مىللىي ئارمىيە
ئاتلىق ئالدىدا مېڭىپ، ئازادلىق ئارمىيە ماشىنا بىـ
لەن كەينىدىن مېڭىپ، ئاراتۈرۈككە قاراپ يولغا چىـ
قىپ دازىگوغا كەلگەندە، يول توسۇپ ياتقان باندىتـ
لار بىلەن توساتتىن ئۇرۇشۇپ قالىدۇ. بۇ ئۇرۇشتا بىر

كېتىدۇ. ئەتىسى دۈشمەنلەر پۈتۈن تاغ بېشى، تاغ ئاغزى يوللارنى ئىگىلەپ ئېلىپ جەڭچىلەرنى ئۆلتۈرگەننى ئۆلتۈرۈپ، يارىلانغانلىرىنى ئەسىر ئېلىپ 40 نەچچە نەپەر جەڭچىنى پىيادە ھەيدەپ، بۇلاق بېشىغا ئېلىپ بېرىپ، ئەبەيدۇللاغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ.

تۈزلەڭلىكتە چۈشكەن ئارمىيە شۇ ماڭغىنىچە ياماتتى كۆندۈنىڭ بېشىدىكى ھېشىم بۇلاق كۆندۈسى بىلەن مېڭىپ، تال كۆندۈگە چۈشۈپ سەڭگى داۋانىنى داۋاپ، شوپۇل ئارقىلىق قۇمۇلغا كېتىپ قالىدۇ. كەلگەن ھەربىينىڭ سانى قانچە، قانچىسى ئۆلۈپ، قانچىسى تىرىك قېلىپ قۇمۇلغا باردى، بۇنىڭ سانى ئېنىق ئەمەس، ئىشقىلىپ زىيان كۆپ بولىدۇ.

باشتا ئېيتتۇق: ئەسىرگە چۈشكەن 40 نەچچە جەڭچى ئىدى. ئەبەيدۇللا بۇلارنى بۇلاق بېشى دېگەن يەردە ئۆلتۈرگۈزۋەتتى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا توپىلاڭچىلاردىن ئۈچ ئادەم ھېشىم بۇلاقتا بولغان ئۇرۇشتا ئازادلىق ئارمىيە جەڭچىلىرى تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى (بۇلار سەدۇل سەنىيى، تۆلەڭباي، ئابلىمباي دېگەن تۈركۈللۈك ئادەملەر ئىدى).

1950 - يىلى 5 - ئاينىڭ ئىچىدە، ئازادلىق ئارمىيىنىڭ 16 - دىۋىزىيە 46 - تۇەنىگە ئۈچ ۋىلايەتتىن كەلگەن مىللىي ئارمىيە قوشۇلۇپ، سار قومۇش، خۇڭلىشا، كۆك سەركە دېگەن جايلارغا ئورۇنلاشقان ئوسمان باندىت بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى نىرىنكىرنىڭ ئۇلوكزى تېغىغا قاچۇرۇپ، ئارقىدىن ئىزمۇ ئىز قوغلاپ كېلىپ نىرىنكىرنىڭ تاملىق دېگەن

خەلقى ئۆزلۈكىدىن قورال تاپشۇرۇپ، ئەل بولۇپ، ئۆز ئۆي - ماكانلىرىغا قايتىپ كېلىپ، تىنچ - خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. ئارىدىن ئەنچە ئۆتمەي ئۆتكەندىكى كىيمن، خەنزۇ قوشۇن ئاداق، نومغا بېرىپ خەلقلەرنى ئازاد قىلىدۇ. مىللىي ئارمىيە باينىڭ ئۆمۈر تېغىغا بېرىپ، خەلقلەرنى ئەل قىلىپ ئۆز ئۆيلىرىگە قايتۇرۇپ كېلىدۇ.

ئوسمان باندىت، جانابىل باندىتلار بىلەن يولبارس بىرلىشىپ ئالىتاچان چېگرىسىنىڭ خانانبار تاغلىرىغا قېچىپ كېتىدۇ. ئاراتۇرۇكتىكى 40 كۈنلۈك قوغلىنىش جېڭى غەلىبە بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. يولبارس، ئوسمانلارنىڭ قانداق بولغانلىقىنى كېيىنكى كىتابىمىزدا بايان قىلىمىز.

نەپەر مىللىي ئارمىيە جەڭچىسى قۇربان بولىدۇ. مىل-
لىي ئارمىيە شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىدۇ، يول تو-
سقانلار قېچىپ كېتىدۇ. ئارمىيە شۇ ماڭغىنىچە ھېچقان-
داق قارشىلىققا ئۇچرىماي ئاراتۇرۇككە يېتىپ بارىدۇ.
ئاراتۇرۇك ناھىيە ئىچىدە يولداش خۇچىڭسەننىڭ باش-
چىلىقىدىكى قەھرىمان 2 - لىيەن تىنىچ ئامان بار
ئىكەن. ئىككى ئارمىيە غەلىبىلىك ھالدا ئۇچرىشىدۇ.
بىر - بىرى بىلەن قۇچاقلىشىپ، يىغلىشىپ كېتىدۇ.
مانا بۇ ئاراتۇرۇكنىڭ ئىككىنچى قېتىم ئازاد بولۇشى.

ئاراتۇرۇككە كەلگەن مىللىي ئارمىيىنىڭ پولىك
سىياسىي كومىسسارى ئىمىنوپ ئىلاخۇن ئىدى. پولىك
باشلىقى ئىسمائىلوپ مۇھەممەت ئىدى. 6-، 7- لىيەن-
نىڭ لىيەنجاڭى تۇردىيوپ ئەخمەت ئىدى. 8 - لىيەن-
نىڭ لىيەنجاڭى جاڭفۇشاڭ ئىدى. مىللىي ئارمىيىگە
دۇنزىيىدىن يولداش خۇدەيجىننى سىياسىي خىزمەتكە
مەسئۇل قىلدى.

ئازادلىق ئارمىيە تۇۋەندىن مىللىي ئارمىيەلەرنى
ئاراتۇرۇك تېغىدا قېچىپ يۈرگەن ئاممىنى قايتۇرۇپ
چۈشۈشكە چىقاردى. شۇ ۋاقىتتا مىللىي ئارمىيە تاغقا
چىقىپ كېتىۋاتقاننى كۆرۈپ، ئاراتۇرۇكنىڭ قايمۇققان
يەرلىك خەلقى تۆگە دۆڭگە دېگەن تاغقا چىقىۋېلىپ،
مىللىي ئارمىيەلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ قالىدۇ. مىللىي
ئارمىيە ئۇلارنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ ئىككى كىشىنى
ئەسىرگە ئالغاندىن كېيىنلا قالغانلىرى قېچىپ باشقا
تاغقا كېتىپ قالىدۇ. مىللىي ئارمىيە قاچالماي قال-
غان ئاممىغا نۇرغۇن خىزمەت ئىشلەيدۇ. ئاراتۇرۇك

نوم دېمەگلەر نوم دېمەگلەر،
نوم دېگەن زىندان ئىكەن.
يوللىرى قاڭغىرو ئىكەن،
خەلقلىرى ئالۋاڭدىكەن.

ئازادلىقتىن كېيىن بۇ جاينىڭ قاتناش ئىشلىرى
راۋاجلانغان بولسىمۇ، يەنىلا بېرىش - كېلىش ئىش-
لىرىدا قولايسىزلىقلار ساقلانغان. بۇ خىل تەبىئىي شا-
رائىت بۇ يەردىكى ئاھالىلارنىڭ باشقا جايلاردىن ئاي-
رىلىپ تۇرۇشىغا سەۋەب بولغان. شۇڭلاشقا ئۇلار ئەڭ
كونا تۇرمۇش ئىزىنى، ئەنئەنىۋى ئادەتلىرىنى، ئىپ-
تىدائىي مەشرەپ - بايراملىرىنى تاشلىماي، ئەجداد-
لىرى قىلغاننى قىلىپ ياشاپ كەلگەن.

نوملۇقلارنىڭ باھار مەشرىپى قۇمۇل مەشرەپلىرى-
دىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

مەن بۇ ماقالىدا مەشرەپ ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتە-
مەن. قۇمۇل مەشرەپلىرىنىڭ بەزىلىرى پەسىل خاراك-
تېرلىك. مەسىلەن، قۇمۇل كۆك مەشرىپى — بۇنى 11-
ئايلاردىن باشلاپ ئويناپ، زىمىستان چىللىدىن تار-
تىپ كېلەر يىلى ئەتىيازغىچە داۋاملاشتۇرىدۇ. تۈن-
نىڭ ئۇزارغان ۋاقىتلىرىدا بەكلا ئەۋجىگە چىقىدۇ.

قار مەشرىپى — بۇ مەشرەپنى قۇمۇل خەلقى دەس-
لەپكى قار ياغقان كۈنلەردە ئوينايدۇ. ئەمدى نوم-
لۇقلار باھار مەشرىپىنى، كونا يىلنى ئۇزىتىپ، يېڭى
يىلنى خۇشال كۈتىۋېلىش، (باھار ئايلىرىنى) يۈزىسى-

17. نوملۇقلارنىڭ قەدىمكى ئويۇنى — باھار مەشرىپى

ئەھەت جىلىل

نوم يېزىسى قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، يەرلىرى مۇنبەت، سۇلىرى ئەلۋەك. بۇ جايدا بۇغداي، قوناق، قوغۇن، تاۋۇز، ئۈزۈم، ئالما قاتارلىق ئاشلىق، كۆكتات، مېۋە، چېۋىلەر ئۆستۈرۈلىدۇ.

يەر ئاستى بايلىقلىرى مول بولۇپ، ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنى كۆمۈر بىلەن تەمىنلەيدۇ.

كىشىلەر نومنى ئاراتۇرۇكنىڭ ئاشلىق ئامبىرى دەپ ئاتىسا، قۇمۇل خەلقى قەدىمىي ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى دەپ تەرىپلىشىدۇ. ئەلمىساقتىن بۇيان بۇجايدىكى ئۇيغۇرلار دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. نومنىڭ يوللىرى پۇتۇنلەي تاغ-ئېدىر، چۆل - جەزىرە بولغاچقا ئۆتمۈشتە قۇمۇل ۋاڭلىرى ئادەملەرنى يولى مۇشەققەت قاچالمايدۇ، قاچسىمۇ يۇرتىنى تاپالماي تېنەپ ئۆلىدۇ دەپ، نومنى ئادەم پالايدىغان جايغا ئايلاندۇرغان.

بۇ ھەقتە خەلق ئارىسىدا مۇنداق قوشاقلار تارقالغان:

نەي، داپ، ناغرا ـ سۇنەيلەرنى تەييارلايدۇ. تەييار-
لىقلار پۈتكەندىن كېيىن، نوم خەلقى ئاتلىق، ھارۋ-
ۋىلىق، تۆگىلىك، ئېشەكلىك كېلىپ توپلىشىدۇ. سا-
زەندە، نەغمىچىلەر باھار مەشرىپىگە تەييارلىغان ناخشا-
قوشاق، بېيىتلىرىنى ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتىدۇ.

لەيلى مەجنۇن شاخ ئېگىلدى،
يار ئېگىلمەيدۇ ماڭا.
يا كېلىپ ئالسۇن بۇ جاننى،
يا كۆڭۈل بەرسۇن ماڭا.

ئايغا ئوخشايدۇ يۈزۈڭ،
چولپانغا ئوخشايدۇ كۆزۈڭ.
ھەسەل بىلەن ناۋاتقا ئوخشار،
بۇ سېنىڭ شېرىن سۆزۈڭ.

لەيلى مەجنۇن تالمىز،
يىراقتا قاپتۇ يارىمىز.
يارىمىزنى كۆرگۈچە،
تىرماقچە قاپتۇ جانىمىز.

ئىشىك ئالدى تال ـ دەرەخ،
تال بولامدۇ، بولمامدۇ.
باغرى قاتتىق تاش پۈرەك،
يار بولامدۇ، بولمامدۇ.

دىن ئوينايدۇ. بۇ بىر خىل بايرام تۇسىنى ئالغان ئويۇن بولۇپ، ھەر يىلى 3 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنلىرىگە (نەۋرۇز بايرىمىغا) توغرا كېلىدۇ.

بۇ مەشرەپ ھەققىدە تۆۋەندىكى يېزىلاردىكى ئۇيغۇرلار مۇنداق نەزمە توقىغان.

ئېشىكتىن ئالدى مەجنۇن تال،

مەجنۇن تالدا مەشرەپ سال.

بايرام كۈنى ئەرلەر، ئېچىشكە ئاق كۆڭلەك، يەكتەك كىيىپ، بېلىنى كۆك، قارا، قىزىل پوتا بىلەن باغلايدۇ، كۆك ئىشتان كىيىپ ئۆزىگە ئىزلامچى تارتىدۇ.

ئاياللار بولسا، چىرايلىق يوگويەن چاپان، ئۇزۇن ئىلما كۆڭلەك، پۇشقاقلىرىغا چىلتەك تۇتۇلغان قىزىل، يېشىل ئىشتان كىيىدۇ.

قىزلار چاچلىرىنى ئۇششاق ئۆرۈپ، كالتە چاپانلارنى كىيىپ، بېشىغا كالۇۋتۇن توقۇشلۇق ھەر خىل گۈللۈك دوپپىلارنى كىيىدۇ. يىگىتلەر كالتە كۆڭلەك كىيىپ، بېلىنى گۈللۈك پوتىلار بىلەن باغلاپ، ئۇلار يېنىغا ھەميان ئېسىپ، ئىزلامچىنى ئۆتۈك قونچىدىن چىقىرىپ كىيىدۇ. ياكى بولمىسا، پۇتىغا ھەر خىل بېزەلگەن چورۇقلارنى تارتىدۇ.

ئۇششاق بالىلار تالدىن ھەر خىل بوم، زىل، ئوتتۇرا ئاۋاز چىقىرىدىغان پۇرگۇشلەرنى چىقىرىپ، تەييارلىق قىلىدۇ. نەغمە ـ ئاۋاچىلار غىجەك، بەرباپ،

ئېتىم جەدە، ئېتىم جەدە،
مىنگىنىم نەدە.
غانجوغامدا بەش جىلك هاراق،
ئىچكىنىم نەدە.

دېگەن ناخشا بېيىتلار ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ. «ئات ئالدى - كەينىگە مېڭىپ، قىزدىق هەرىكەتلەرنى چىقىرىپ ئويناپدۇ. مەيدانىنى قاتتىق كۈلكە قاپلايدۇ. بۇنىڭغا ئۇلىنىپ بۆركە ئۇسسۇلى باشلىنىدۇ. بۆركە ئۇسسۇلىنى خەلق ئىچىدىكى ئىككى ئەر قىزىقچى ئۇسسۇلچىلار هەجۋى هەرىكەت قىلىپ بۆركىنى دوراش بىلەن هەر خىل شەكىل چىقىرىپ، مەشرەپ ئىشتراكچىلىرىنى كۈلدۈرىدۇ.

بۆركەم، بۆركەم بىر باتۇر،
چاشمايورتقاندا ياتۇر،
بۆركەمنى سوغا سالسام،
كۆزلىرىنى ئالايتۇر.

بۆركەمنى بورا ئەتتىم،
تارتىپ بۆرنىدىن تەشتىم.
ئالتە ئايلىق ئوزۇق ئارتىپ،
يارىم بىلەن مىنگەشتىم.

دېگەنگە ئوخشاش قوشاقلارنى ئېيتىپ بۆرنىدىن تەشت

...لى سازەندىلەر خۇددى شائىرلاردەك دەرھال باھار بايرىمى بەزمىسىدىكى يېڭى ئەھۋاللارنى قوشاق قوشۇپ ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتىدۇ. بۇنداق ناخشىلار مەشرەپ بەزمىلىرىنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇۋېتىدۇ.

سورۇندا ياش ـ قېرى، چوڭ ـ كىچىك ھەممە-مىسى ئۆز نۆۋىتى بىلەن ئۇسسۇل ئوينايدۇ.

نومۇلۇقلار يەرلىك ئۇسلۇپقا ئىگە ئويۇن ـ ئۇس-سۇللارنى ياراتقان. (1) ئات ئۇسسۇلى: ئىككى تال ئەگمە تاياقنى بىر ـ بىرسىگە چېتىپ، باش تەرىپىگە ئەگمە تاياقنى باغلاپ ئۇنىڭغا بىر ئۆتۈكنى تەتۈر كىيگۈزۈپ، ئات ياللىنى چىقىرىپ، ئاتنىڭ قۇيرۇقىدىن ياسالغان قۇيرۇقنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، بىر ئەر يوگويەن ئايالچە چاپان كىيىپ، بېشىغا بورتىزمىشال سېلىپ يۈز ـ كۆزىنى يېپىپ قولىدا قامچا تۇتقان ھالدا ئاتقا مىنىپ مەيدانغا چۈشىدۇ.

نەغمىچىلەر ناخشىنى ئۆزگەرتىپ ئات ئۇسسۇلىنىڭ ناخشىسىنى ئېيتىدۇ. ئات مىنگەن چوكان ئاتنىڭ مېڭىشىنى دەرھال ئاھاڭغا ماسلاشتۇرۇپ يورغا سېلىپ ئۇسسۇل ئوينايدۇ.

ئات مىندىم دېگەن بىلەن،
باشىدا چىگە نوختا،
سەن ئىشىكتە قاراپ تۇر،
مەن چىقاي بىزە توختا.

دىم قىلىنىدۇ. ياش كىچىك ئوغۇل باللار تال چى-
ۋىقتىن چىقىرىلغان بوم، زىل، چوڭ - كىچىك پۇرگۇش-
لەرنى چېلىپ بىر - بىرسى بىلەن بەسلىشىدۇ.
نوملۇقلارنىڭ باھار مەشرىپىدە ئالتە ياشتىن ئات-
مىش ياشقىچە ھەممىسى ئاخشا ئېيتىدۇ.

بۇنداق ئېيتىشىش قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە
داۋاملىشىپ كەلگەن. بۇنداق ئۆزگىچە ئالاھىدىلىك
قۇمۇل شەھەر ئەتراپى جايلىرىغا ئوخشايدۇ. تاغ را-
يونلىرىدا خۇشال كۈنلەرنى ھاراق - شاراپ ئىچىپ
خاتىرىلەشمۇ ھازىرغىچە ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسەتمەكتە.

«ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى 12 مۇقام
ھەققىدە» دېگەن كىتابنىڭ 67 - بېتىدە مەشرەپلەر
ھەققىدە: «مەشرەپ مۇقاملارنىڭ كەڭ يېزىلاردا، يىراق
داللاردا ساقلانغان ئاساسىي شەكلى بولۇپ قالدى.
ئەر - ئاياللار ئوخشاش قاتنىشىدىغان مەشرەپلەرنى
ئىسلامىيەتنىڭ ئىجاد قىلىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس.

مەشرەپلەرنىڭ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ئۇرۇق-
داشلىق ۋە قەبىلىلىك ئەلنەغمە سەنئەت شەكلى ئى-
كەنلىكى شۈبھىسىز. ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى ئازراق
بولغان ۋە ئەر - ئاياللار ئەمگىكىنى تەلەپ قىلىدى-
غان كەڭ ئۇيغۇر يېزىلىرى مەشرەپلەرنىڭ ئاساسلىق
قورغىنى بولۇپ قالدى» دېيىلگەن. باھار مەشرىپى
ئەنە شۇ قورغان ئىچىدىكى بىر تىپ.

بۇ مەشرەپ شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىكى ئۇي-
غۇرلارنىڭ نورۇز بايراملىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغان مە-
دەنى پائالىيەتلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

كەنلىكىنى ۋە ئۆزئارا ئات مىنگەشكەن ھەرىكەتلى-
رىنى چىقىرىپ قىزىقچىلىق قىلىدۇ.

ئاتمىش چارەك ياغ چىقتى،
يەتمىش چارەك گۆش چىقتى.
ئاڭغىمۇ بەردىم بىر چارەك،
بۇڭغىمۇ بەردىم بىر چارەك.
قالدى ئۆزەمگە (تېرىسى).
تېرىسىنى ئېلىپ بېرىپ،
يۇنۇس كۇنچىگە بەردىم.
ئاتمىش كۇندە ئاشلاندى،
يەتمىش كۇندە رۇسلاندى.
موللا ئاكامغا غىلاپلىق،
قۇشناچىمغا ئويماقلىق.
يېردىم كۆن ئېشىپ قالدى،
جولاپ بەردىم ئۆتۈككە.
ئۆتۈكنى كېيىۋىدىم،
كەڭ ـ كۇشادە بوش كەلدى.
بۇنى ئاڭلاپ خەقلەرنىڭ،
كۆڭۈللىرى خۇش بولدى.

ئىككىسى ئۆزئارا كۈلۈشۈپ، كۈلكىنى ئىچىگە چۈشۈرۈپ توختىشىدۇ. قاتناشقۇچىلار بارىكاللا دەپ توۋلىشىدۇ.

مانا مۇشۇنداق قايىنام ـ تاشقىنلىق باھار مەشرىپىدە. پالۋانلار چېلىشقا چۈشۈپ ماھارەت كۆرسىتىدۇ. ئۇتۇپ چىققان پالۋانلارغا كالا ياكى ئات تەق-

ئاخىرقى سۆز

تارىخ كىشىلىك دۇنياسىدا بولۇپ ئۆتكەن ئىشلارنىڭ خاتىرىسى ۋە يەكۈنى. ھەر قانداق يۇرتنىڭ يۇرت بولۇش تارىخى بولىدۇ. تارىخ يېزىشتا ۋەقەلىكلىرى ھەقىقىي يېزىلىش، ئەينەن بولۇش ئۆلچەم قىلىنىشى كېرەك. نېمە ئىش بولسا شۇنىلا يېزىشقا بولىدۇكى ھەرگىز تارىخنى ياساپ چىقىشقا، بۇرمىلاشقا بولمايدۇ. يۇرت بولىدىكەن ئۇنىڭ باشلىقلىرى بولىدۇ. يۇرت باشلىقلىرى ئەينى دەۋردىكى ئەمىر - پەرمان، سىياسەتلەرنىڭ ئىجرا- چىلىرىدۇر، يۇرتنى ئادىللىق، پاك - دىيانەتلىك سورىغان- لارنىڭ يۇرتى مەمۇرچىلىق، خەلقى باياشات بولىدۇ. يۇرتنى زالىملىق ۋە قارا كۆڭۈللۈك بىلەن سورىغان- لارنىڭ يۇرتى خاراپلىشىپ، خەلقى نامرات بولىدۇ. ئۆتمۈشتىكى ۋاڭ، بەگ - سىپاھلارمۇ يۇرت تارىخىنى يېزىشقا ئەھمىيەت بەرگەن، پەقەت ئۆزلىرىنىڭ ياخشىلىق تەرەپلىرىنى كۆپ يېزىپ، ئەيىب - نۇقسانلىرىنى يېزىشنى خالىمىغان ۋە باشقىلارنىڭ يېزىشىغىمۇ يول قويمىغان. ئاراتۈرۈك يۇرت بولغاندىن بۇيان نۇرغۇنلىغان يۇرت باشلىقلىرى ئۆتكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئادىللىرىمۇ، زالىم - قاراكۆڭۈللىرىمۇ بولغان. ئادىللىرىنى خەلق ھازىرغىچە ياد ئېتىدۇ، زالىملىرىغا نەپرەت بىلدۈرىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

قومۇل ئەدەبىياتى: 1980 - يىل مەخسۇس سان
1981 - يىل 1 - سان
1983 - يىل 4 -، 3 - سان
1984 - يىل 3 - سان
1985 - يىل 1 - سان

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى، 13 - قىسىم.

قەشقەر قەدىمكى كىتابلار تەتقىقات خەۋىرى 1 - سان

ئېغىزاكى ماتېرىياللارنى بەرگۈچىلەر:

باست مەزىن، شەرۇللا موللا، يارى بوۋا، قۇربانىنياز موللا، يۇنۇس كۆسۆ، ئوغۇسۇلتان ماما، سارىخان ماما، ھاپىز سالى، ئىبراھىم موللا، ياقۇپ سادىق، توخسۇن بوۋا قاتارلىق 11 كىشى.

يازما ماتېرىيال بەرگۈچىلەر:

ئوسمان توختى، ئىلمىياز ئابدى، ئەمەت جېلىل.

ھەرخىل تېمىدىكى بېيىتلەرنى ئېيتىپ بەرگۈچىلەر:

رابىخان غوجابدۇل، ئابلىمىت پەيزۇل.

سىنىڭ قۇربانلار بېرىپ كۈرەش قىلىش ئارقىسىدا ئەمدىلا دۇنياغا كۆز ئاچقان بوۋاق تۇغۇلۇپلا تۇنجۇقتۇرۇلۇشتىن قۇتقۇزۇپ قېلىندى. بۇ ئاراتۇرۇك تارىخىدىكى پاجىئەلىك ۋەقە — بىزگە ئەكسىيەتچىلەر-نىڭ خەلققە قارشى جىنايى شۇملۇقلارنىڭ تۈگىمەيدىغان-لىقىنى، سىنىپىي كۈرەشنىڭ مەلۇم دائىرىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەرگەن ئىدى.

دۆلىتىمىز ئازاد بولۇپ، يېرىم ئەسىرگە يېقىن بولغان شانلىق مۇساپىمىزدە يەنى بۇ يىل يازدا بېيجىڭدە مالىمانچىلىق ئەكسىل ئىنقىلابىي توپىلاڭ يۈز بەردى. بۇ مالىمانچىلىق، توپىلاڭنىڭ ئاساسىي مەنبەسى ئىچكى جەھەتتىن ئالغاندا تۈپ ئاساسىي پىرىنسىپتا چىڭ تۇرماسلىقتىن، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش ئىدىيەۋى ئېقىمىنىڭ يامراپ كەتكەنلىكىدىن بولدى. تاشقى جەھەتتىن ئالغاندا، خەلقارادىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەر-نىڭ كوممۇنىزمغا جۇڭگوغا قارشى دولقۇن كۆتۈرگەنلىكىدىن بولدى. جۇڭگونى سوتسىيالىزملا قۇتقۇزالايدۇ. 40 يىللىق ئەمەلىيەت ۋە يېقىنقى جۇڭگونىڭ 100 يىلدىن ئارتۇق ئەمەلىيىتى جۇڭگو خەلقىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ سوتسىيالىزم يولىغا مېڭىشىغا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنى رەھبەرلىك قىلىشقا تاللىۋالغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. بۇ 40 يىلدىن بۇيان قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلەرنىڭ ھەممىسى ئادىل كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىشىغا تايىنىپ قولغا كەلتۈرۈلگەن.

جۇڭگودا ھەرگىز بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشكە

بولۇپمۇ ئاراتۇرۇك خەلقى شىڭشىسەي جۇملىدىن، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە چىدىغۇسىز جەبرى - زۇلۇمغا ئۇچرىدى. زالىملىق پىچىقى گۆشتىن ئۆتۈپ، سۆڭەككە يەتكەندىلا ئاندىن ئويغىنىپ زالىملارغا قارشى غەزەپ تىغىنى كۆتۈردى، لېكىن ئۆتمۈشتىكى ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان قوزغىلاڭلارنىڭ ھەممىسى، قوزغىلاڭچىلارنىڭ پاجىئەلىك مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاياغلاشتى. خەلق يەنىلا زۇلۇم تېغى ئاستىدا يانجىلىۋەردى، چۈنكى ئۇ چاغلاردا جىڭگىچە گىزگەندەك توغرا، ئۇلۇغ بىر يولباشچى يوق؛ ماركسىزم، لېنىنىزم ۋە ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىدەك نەزەرىيىۋى ئاساس يوق ئىدى. پەقەت 1949 - يىلى تيەنئەنمېندە لەپىلدىگەن بەش يۇلتۇزلۇق قىزىل بايراقلار قاتمۇقات تاغلارغا ئورۇلۇپ تۇرغان گۆھەر زېمىن ئاراتۇرۇكنىڭ ئازادلىق تېڭىدىن نۇر ئېمىدىغانلىقىدىن دېرەك بەردى.

لېكىن بىر ئۇچۇم ئەكسىيەتچىلەر ئەتراپتىن سوكۇلداپ كېلىپ، بۇ خىلۋەت ماكانغا توپلىشىپ، ئېغىز-بۇرۇن يالىشىپ، ئاممىنى قايمۇقتۇرۇپ، ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىپ، ئەمدىلا دۇنياغا كەلگەن ئاراتۇرۇك ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنى بۆشۈكىدىلا ئوجۇقتۇرۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدا قايتىدىن زۇلمەت تورىنى ياپماقچى بولدى.

شۇڭا، 1950 - يىلى ئاراتۇرۇكتە «40 كۈنلۈك توپىلاڭ» يۈز بېرىپ، كۆرەشتە قايتىلىنىش يۈز بەردى. كومپارتىيە رەھبەرلىكىدىكى خەلق ئازادلىق ئارمىيە-

يول قويغىلى بولمايدۇ، تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش بىلەن بۇرژۇئا ئەركىنلەشتۈرۈشنى تەرغىپ قىلىش ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ ھايات - ماماتىغا مۇناسىۋەتلىك بىر مەيدان كەسكىن كۈرەشتۇر.

ئاخىرىدا شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى تارىخنى ئەسلەپ كەلگۈسىگە نەزەر سالغىنىمىزدا قەلبىمىز دولقۇنلايدۇ، تارىخ — ئەينەكتۇر. تارىختىن ئىبارەت بۇ ئەينەككە قارىغىنىمىزدا، ئۆزىمىزنىڭ ئەينەن كۆرۈنۈشىمىزنى كۆرۈپ ئالالايمىز، ئۇتۇقلىرىمىزدىن پەخىرلىنىمىز، سەۋەنلىكلىرىمىزدىن ساۋاق ئالىمىز، بۇ ساۋاقلار بىزنى تېخىمۇ مول بىلىملەرگە ئىگە قىلىدۇ. تارىخ — دەرستۇر، بۇ دەرس بىزنى قىممەتلىك، مول بىلىملەرگە ئىگە قىلىدۇ. بىز مۇشۇ بىلىملەر ئاساسىدا دۇنيانى ئۆزگەرتىپ، يېڭى - يېڭى تارىخلارنى يېزىپ تۇرىمىز.

مەن تارىخچى ئەمەس، ئۇزۇندىن ئىزدىنىش ئارقىلىق كىندىك قېنىمىز تۆكۈلگەن ئانا يۇرتىمىزنىڭ يېقىنقى زامانلاردىكى تارىخىنى يېزىپ چىقتىم. مېنىڭ يازغان نەرسىلىرىمدە نۇرغۇنلىغان خاتالىق ۋە كەمچىلىكلەر بولۇشى مۇمكىن، تارىخچىلارنىڭ ۋە كىتابخانلارنىڭ تۈزىتىش بېرىشىنى قارشى ئالىمەن.

ھەمدۇللا ئىسمايىل

1989 - يىل 10 - ئاينىڭ 29 - كۈنى

1689161

ئاراتۈرۈك تارىخ ماتېرىياللىرى

伊吾县文史资料

1 - قىسىم

ئاراتۈرۈك ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش
تارىخ ماتېرىياللىرى كومىتېتى تۈزگەن.
قۇمۇل ۋىلايەتلىك باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
تىراژى: 1200 — 1

تەننەرخى: 2.00 يۈەن.